

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТОПОЛЬ ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК : 141.7 : 053.9

**ФІЛОСОФІЯ ПОХИЛОГО ВІКУ:
ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант –

Бех Володимир Павлович

доктор філософських наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ПОХИЛИЙ ВІК ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ ...	18
1.1. Ретроспективний аналіз основних понять дослідження	18
1.2. Філософія похилого віку як головний концепт дослідження	30
1.3. Світоглядно-методологічні засади дослідження філософії похилого віку в контексті геронтосоціальної роботи	56
Висновки до першого розділу	80
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ	85
2.1. Світоглядні уявлення праукраїнців про старість та смерть у світлі дохристиянських і християнських вірувань	85
2.2. Трагування старості та смерті стародавніми східними релігіями	120
2.3. Західні філософсько-релігійні системи про геронтологічний вимір буття	127
Висновки до другого розділу.....	141
РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕРОНТОГЕНЕЗУ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД.....	145
3.1. Біологічні теорії старіння організму та подовження життя	145
3.2. Теорії соціально-психологічного розвитку особистості у пізній зрілості.	160
3.3. Феномен старіння у світлі геронтосоціологічних концепцій.	177
3.4. Старіння населення як соціально-демографічна проблема.....	187
Висновки до третього розділу	201
РОЗДІЛ 4 СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ	205
4.1. Конструювання соціокультурних стереотипів похилого віку	205
4.2. Соціально-психологічні особливості самотності в похилому віці	219

4.3. Філософія життя та смерті: екзистенціальний підхід	245
4.4. Подолання екзистенційних криз людьми похилого віку	260
Висновки до четвертого розділу	278
РОЗДІЛ 5 ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ: СУТНІСТЬ, СТРАТЕГІЇ ТА МОДЕЛЬ ГЕРОНТОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	282
5.1. Морально-етичні детермінанти соціальної роботи з людьми похилого віку	282
5.2. Стратегії соціальної допомоги людям похилого віку, укорінені в українській ментальності	304
5.3. Модель соціальної роботи з людьми похилого віку.....	326
Висновки до п'ятого розділу	354
ВИСНОВКИ	357
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	361

ВСТУП

Актуальність дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю: *по-перше*, філософського осмислення феномену похилого віку, який в результаті збільшення тривалості земного життя людини став явищем всезагальним, характерним для кожного, що підвищило до нього не лише науково-практичний, а і широкий суспільний інтерес; *по-друге*, привернення суспільної уваги до сучасного становища людей похилого віку в Україні, що характеризується низьким рівнем якості життя (недостатністю матеріального забезпечення, недоступністю соціальних благ та послуг, насамперед, у сфері охорони здоров'я) з метою побудови ефективної соціальної політики щодо літніх людей, удосконалення системи соціального захисту; *по-третє*, проведення соціально-економічних реформ, пов'язаних з постійним збільшенням частки людей похилого віку в структурі українського суспільства (25% населення України – пенсійного віку); *по-четверте*, вивчення особливостей життєдіяльності та функціонування літньої особи в соціумі, пограничних сенсів існування, проблем та потреб, таких екзистенційних властивостей як втрата свободи і автономії, соціальна відчуженість, самотність, соціальна стигматизація, деперсоналізація, соціальне аутсайдерство людей похилого віку з метою розробки теоретико-методологічних засад загальних стратегій геронтосоціальної політики та геронтосоціальної роботи; *по-п'яте*, налагодження механізмів міжпоколінної взаємодії в новій ситуації співіснування в Україні одразу п'яти поколінь; *по-шосте*, розуміння суб'єктності феномену похилого віку, що активно впливає на формування суспільної думки, ставлення до літніх людей, вимагає спирання на гуманістично-екзистенційну, антропоцентричну парадигму в організації сучасної соціальної роботи з людьми похилого віку; *по-сьоме*, створення цілісного уявлення про людину, її життя з метою ефективного використання потенціалу кожного віку, розв'язання протиріччя між

знеціненню похилого віку в суспільній свідомості та його вагомою значимістю для соціокультурного розвитку; *по-восьме*, узагальнення геронтологічних аспектів культурно-історичних, соціологічних, психологічних, педагогічних, демографічних, біологічних теорій з метою створення міждисциплінарної парадигми наукового знання «філософії похилого віку».

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Огляд наукової філософської, соціальної, психологічної, педагогічної літератури та дисертаційних робіт свідчить про те, що проблема «філософії віку» є новою сферою гуманітарного знання, яка представлена працями О. Косілової, С. Лішаєва, Ю. Єлісеєвої, М. Епштейна, Т. Коваль.

Проблематика «філософії похилого віку» в літературі не розроблена. В той же час, наявні чисельні праці за віковою тематикою з біології, медицини, психології, соціології, педагогіки. У філософських творах достатньо широко висвітлюється період завершення людського життя, старості, який включає і похилий вік.

Концепція розуміння старості, як природного, універсального феномену, деякої об'єктивної реальності подана в працях Платона, Аристотеля, Гіппократа, Піфагора, Сенеки, Цицерона та ін. античних мислителів. Проблемний аспект взаємозв'язку віку і часу, що втілював трансцендентну ідею, розглядали середньовічні філософи Августин Блаженний, Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, Ориген, Фома Аквінський. Причини старіння та можливість подовження людського життя широко вивчали середньовічні раціоналісти-алхіміки Р. Бекон, А. Великий, Р. Лулія та ін. та представники містифікованої алхімії Парацельс, М. Сендивогий, Т. Воген та ін. Мислителі епохи Відродження зробили важливий внесок у розвиток наукових основ геронтології та гуманістичного осмислення феномену старості, серед них Ф. Бекон, Л. Корнаро, К. Гуфеланд, Е. Галлей, А. Кетле, П. Мірандола, Л. Валла та ін. У Класичній німецькій філософії, в осмисленні людської життєдіяльності, вік пов'язувався з діалектичним

розвитком суб'єкта (І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейербах). Новий погляд на людину, її життєві орієнтири та цінності поданий науковим напрямом «філософія життя» (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, Г. Зіммель, О. Шпенглер); взаємозв'язок життя та смерті, розгляд старості як пограничного стану перед загрозою припинення буття – екзистенціалізмом (С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. Сартр, Г. Марсель і А. Камю, П. Тілліх). Екзистенційні переживання страху смерті та тривоги розглядаються як філософами, так і психологами (З. Фрейд, К. Гольдштейн, К. Хорні, Г. Салліван, Р. Мей, О. Ранк).

Науково-філософське дослідження онтологічних, морфологічних, функціональних та організаційних проблем соціальної роботи, складовою якої є соціальна робота з людьми похилого віку як цілісної системи, обґрунтування її методологічного базису та категоріального апарату зробили такі видатні українські вчені: В. Андрущенко, В. Астахова, В. Бех, І. Бех, М. Євтух, І. Зверєва, В. Киричук, І. Козубовська, М. Лукашевич, І. Мигович, М. Михальченко та інші.

Сучасні дослідження українських та російських науковців зосереджуються на вивченні: філософських (В. Халамендик, Є. Агапов, О. Горпинич, М. Елютіна, О. Лучанкін, В. Мітрохин, П. Пономарьов), організаційних (О. Безпалько, Г. Лактіонова, С. Толстоухова, С. Харченко, К. Шендеровський), технологічних (А. Капська, С. Лебедева, Є. Холостова, Ю. Єрохін, Р. Єрусланова), психологічних (М. Єрмолаєва, О. Краснова, О. Лідерс, І. Сабанадзе, Т. Сила), педагогічних (Н. Долматова, В. Іванов, І. Іванова, Н. Клименко, Л. Коваль, О. Кузьменко, І. Пінчук, Л. Романенкова, С. Хлєбїк), соціологічних (І. Албєгова, О. Волкова, С. Максимова, Н. Щукїна), етичних (Т. Дубровська, Г. Медведєва), управлінських (Є. Дєдов, Є. Комаров, О. Войтенко, К. Шендеровський) аспектів соціальної роботи.

Дисертаційні дослідження, присвячені соціальній роботі з людьми похилого віку, здебільшого, розкривають технології та умови організації соціально-педагогічної підтримки, обслуговування та реабілітації людей

похилого віку (Н. Курилович, Г. Міннігалєєва, Г. Салієва, Н. Сєкарева). У наукових працях висвітлюються окремі проблеми соціальної допомоги людям похилого віку: інституціональні (Н. Усакова, Н. Щукіна); психолого-педагогічні (М. Єрмолаєва, Н. Єрмак, Т. Коленіченко); організаційні (Є. Холостова, В. Борисова, К. Страшнікова), медико-соціальні (І. Пінчук). Більшість учених досліджують соціальну роботу з людьми похилого віку як вид соціального обслуговування населення (А. Михалева, В. Натахіна, О. Ящеріцина, Л. Ананьїна, С. Максимова, Н. Мороз). Організаційно-методичні та психологічні аспекти освіти людей третього віку розкривають публікації О. Агапової, Т. Кононігіної, О. Нікуліної, К. Приходько, Л. Шкатової та ін. Отже, спроб соціально-філософського аналізу проблеми соціальної роботи з людьми похилого віку не спостерігається.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми держбюджетного фінансування Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Соціальна робота з людьми похилого віку: соціально-філософський аспект» (державний реєстраційний номер 0109U002270) під керівництвом О.В. Тополь на базі Чернігівського державного інституту економіки і управління (2009-2010 рр.). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 28 лютого 2008 р., протокол № 8.

Метою дослідження є концептуальне подання «філософії похилого віку» та визначення особливостей його репрезентації в екзистенційному та соціокультурному контексті.

Для досягнення мети дослідження визначені такі основні **завдання**:

– провести ретроспективний аналіз терміну «вік», встановити кореляційні зв'язки між термінами «похилий вік», «літній вік», «старий вік», розглянути концепції соціокультурного розуміння часу;

- дослідити стратегії життєустрою людини похилого віку, запропонувати напрями соціальної роботи щодо корегування дезадаптивних життєвих стратегій;
- розглянути трактування феноменів старості та смерті в етнокультурному вимірі;
- проаналізувати біологічні, соціологічні, соціально-психологічні теорії старіння з метою узагальнення геронтологічних знань;
- дати оцінку соціально-демографічній ситуації, викликаній постарінням населення в загальносвітовому та українському контексті та розкрити її можливі соціальні та екзистенційні наслідки;
- розкрити сутність соціального конструювання стереотипів похилого віку;
- дослідити соціально-психологічні особливості самотності в похилому віці;
- розглянути зміст екзистенційних переживань у літньому віці та зазначити можливі шляхи подолання екзистенціальних криз;
- дослідити соціальну обумовленість видів допомоги людям похилого віку особистісною спрямованістю членів української спільноти;
- обґрунтувати світоглядно-моральні основи формування потреби у наданні допомоги в українській ментальності, зазначити найбільш розвинені та укорінені види допомоги;
- розробити орієнтовну модель соціальної роботи з людьми похилого віку.

Об'єкт дослідження – філософія похилого віку як елемент системи філософського знання.

Предмет дослідження – екзистенційний та соціокультурний вимір філософії похилого віку.

Методологічна основа дослідження зумовлена специфічністю об'єкта, предмета та завдань соціально-філософського дослідження, що

реалізовувалось в рамках комплексу підходів, визначальним з яких є міждисциплінарний підхід.

Теоретико-методологічний фундамент даного дослідження складають переважно філософські роботи антропоцентричної та екзистенціальної спрямованості (Р. Бекон, Ф. Бекон, Л. Валла, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, С. К'єркегор, К. Попер, Ж. Сартр, П. Тілліх, В. Франкл, Е. Фінк, В. Хьосле, К. Ясперс та ін.).

Світоглядно-методологічну базу дослідження філософії похилого віку визначають праці вітчизняних філософів Л. Барановича, І. Галятовського, І. Максимовича, Г. Сковороди, В. Наріжного, П. Куліша, П. Юркевича, К. Ушинського, М. Драгоманова, І. Франка, В. Винниченка. У дослідженні потреби надання допомоги в українській ментальності ми спираємося на праці М. Костомарова, О. Кульчицького, І. Мірчука, Є. Онацького, В. Липинського, Дм. Чижевського, М. Шлемкевича, Б. Цимбалістого, Я. Яреми, В. Яніва та ін. На вироблення загальної концепції дисертаційного дослідження мали вплив праці сучасних українських філософів В. Андрущенка, В. Бега, І. Бичка, О. Базалука, М. Михальченка, С. Кримського, М. Лукашевича, В. Шевченка та ін.

Міждисциплінарна парадигма наукового знання про похилий вік спирається на матеріали психологічних (К.-Г. Юнг, С. Гроф, Е. Фром, Е. Еріксон, Г. Сельє, Е. Берн, Г. Крайг, Р. Мей, І. Ялом, Я. Стюарт-Гамільтон, Е. Кюблер-Росс та ін.); культурологічних (Й. Хейзинга, Дж. Р. Серл, Е. Сепір, П. Козловський, Н. Велецька, Г. Лозко та ін.); історичних (М. Грушевський, Ф. Арьєс, О. Асов, Б. Рибаків, Ю. Шилов та ін.); біологічних (І. Мечников, О. Богомолець, В. Данилевський, Л. Хейфлік, В. Дільман, М. Амосов, В. Фролькіс та ін.); геронтологічних (М. Грмек, В. Альперович, Л. Анцифірова, Н. Рибаків та ін.); соціологічних (П. Бурдьє, Е. Гідденс та ін.) праць.

До дослідження феномену похилого віку застосовані онтологічний та соціально-конструктивістський підходи. Згідно з першим підходом, похилий

вік розглядається як онтологічна реальність, споконвічно існуюча, створена без людської участі, до якої людина пристосовується, пізнає її, певним чином впливає на неї, але її сутність лишається незмінною. В основі похилого віку як онтологічної реальності, лежать закономірності певної фази онтогенезу, універсальний набір біологічних процесів, що пов'язаний з віковими фізіологічними особливостями організму й психологічними властивостями. З точки зору другого підходу, похилий вік розглядається як соціально та культурно сконструйований феномен. Його дослідження включали визначення соціально-вікових меж, вплив конкретно-історичних умов та соціально-політичних факторів на розвиток геронтологічних традицій, аналіз ціннісно-етичних норм у ставленні до літніх людей, системи вікового символізму, пов'язаної зі структурними особливостями суспільства. Особлива увага приділена дослідженню світоглядних, морально-культурних основ життєдіяльності літньої людини, питанням повноцінності її соціального функціонування, пограничним сенсам існування, екзистенційним ситуаціям людського буття.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше подається цілісна концепція «філософії похилого віку» як принципово нового напрямку наукових досліджень, у якому узагальнюються напрацювання медицини, біології, психології, історії, культурології, соціології. В процесі системного дослідження проблеми філософії похилого віку отримано результати та висновки, що виносяться на захист:

Вперше:

– розроблена концепція «філософії похилого віку», яка інтегрує міждисциплінарні знання про особистісний та соціокультурний феномен похилого віку, що є теоретико-методологічним підґрунтям побудови літньою людиною оптимальної форми власної життєдіяльності, державою – ефективною соціальною політикою, громадянським суспільством – систем волонтерства та соціальної роботи з людьми похилого віку;

– подані стратегії життєустрою людини похилого віку, за спрямованості на єдність або відстороненість від світу: «взаємодія зі світом» (активна, діяльна життєва позиція); «втеча від світу» (усвідомлена депривація соціальних контактів); «примирення зі світом» (конформістське, пристосовницьке ставлення до світу, соціальне паразитування), «підпорядкованість світу» (пасивна життєва позиція, підкорення нав'язуваним стереотипам, соціально-пасивним ролям); зазначено вплив на вибір відповідної стратегії почуття задоволеності життям у світі людини похилого віку, завдяки якому у неї формується прагнення до співмірності й гармонії, безконфліктної взаємодії зі світом, впорядкування власного екзистенційного світу;

– запропоновані напрями соціальної роботи з людьми похилого віку щодо корегування дезадаптивних життєвих стратегій: «втечі від світу» – сприяння соціальній адаптації та ресоціалізації особи, подолання відчуття відчуженості, ізольованості, покинутості, непотрібності, самотності, повернення її до активної участі у житті; «примирення зі світом» – соціальна реабілітація здатності особи до самостійної суспільної та родинно-побутової діяльності, забезпечення умов для реалізації та розвитку здібностей; «підпорядкованість світу» – психосоціальна реабілітація жертв геронтологічного насилля, соціальна профілактика ейджизму, жорстокого поводження та приниження людей похилого віку;

– встановлена соціальна обумовленість видів допомоги людям похилого віку особистісною спрямованістю членів української спільноти: спрямованістю «на спільні дії», яка виходить з колективістських потреб у наданні допомоги (культові, обшинно-родові, господарські форми); «на себе», яка базується на індивідуалістичних потребах у прояві милосердя, благодійності та підтримки (подавання милостині, княже піклування, меценатство, церковно-монастирська опіка); «на інших», що скеровується альтруїстичними потребами;

- обґрунтовані світоглядно-моральні детермінанти формування потреби у наданні допомоги в українській ментальності: домінантні особистісні риси, які є основою людяності та емпатії (емоційність, чутливість, почуттєвість, кордоцентризм); інтровертованість та духовність, що спонукають до морального вдосконалення, прояву доброчинності; архетипічні риси, пов'язані з культом Землі-годувальниці, жінки-матері, що закріплюють як основні життєзабезпечуючі функції опіку, піклування, підтримку та захист. Встановлено, що допомога людям похилого віку є одним з найбільш розвинених та укорінених видів в українській ментальності, оскільки співчуття горю іншого, милосердя й допомога старшому, слабшому, хворому, біднішому, народжують в людині відчуття, що вона сильніша, щасливіша, багатша, здоровіша за іншого;

- розроблена орієнтовна модель соціальної роботи з людьми похилого віку; зазначені критерії диференціації людей похилого віку (вік, трудова зайнятість, матеріальне становище, здоров'я, освіченість, сімейний стан); за особистісно-функціональним підходом виділені компоненти у структурі соціальної роботи: діяльнісний (професійна, суспільна, культурна діяльність); когнітивний (освітня та пізнавальна діяльність); здоров'язберігаючий (фізичного й психічного здоров'я), що має інформаційну, саморегулятивну та комунікативну складові; зазначені якісні характеристики цих компонентів. Модель може використовуватись як орієнтовна при розробці змісту й технологій відповідної геронтосоціальної роботи.

Уточнено:

- тенденцію негативного сприйняття похилого віку в суспільній свідомості у зв'язку: зі зміною вікових пріоритетів на користь молодості, орієнтацією на молодіжні цінності, культ фізичної сили, підприємливості, успіху; з професійною незатребуваністю та низькою конкурентоздатністю літніх людей на ринку праці; з погіршенням соціально-економічної ситуації, що ставить літніх людей на межу виживання;

– сутність вікової (нормативної) кризи людей похилого віку, що виникає при ускладненні задоволення потреби у формуванні «цілісності Я» дезадаптованістю до нової соціальної ситуації (зміни статусу, ролей, комунікативних зв'язків, способу життя, зменшення фізичної сили, здоров'я, погіршення матеріального становища) та екзистенційних (ненормативних, випадкових, біографічних) криз, у тому числі пов'язаних зі смертю близьких, супроводжуваних почуттями втрати, провини, спустошеності, гострого суму, катастрофою життєвого плану;

– характеристику типів самотності в похилому віці позитивних: внутрішньої та зовнішньої екзистенційної свободи, як умов для саморозвитку, духовного зростання, творчої реалізації та негативних: внутрішньої відчуженості Я від інших і зовнішньої ізоляції, супроводжуваних психоемоційними розладами, стражданнями, послабленням зв'язків зі світом; зазначено вплив самотності на мотиваційну сферу літньої людини, яка ускладнює задоволення потреб вітальних та у безпеці й захищеності, викликає заміщення психологічних потреб (в любові – владою, у визнанні, повазі, приналежності – можливістю служити іншим людям своїм професійним і життєвим досвідом, збереженими здатностями, що у найвищому ступені прояву є потребою в самореалізації).

Набули подальшої розробки:

– аналіз значення термінів «похилий вік», «літній вік», «старий вік», концепції соціокультурного розуміння часу;

– вивчення історичного дискурсу формування світоглядних уявлень про старість і смерть в етнічній свідомості українців та етапи трансформації ставлення до людей похилого віку;

– узагальнення біологічних, соціогеронтологічних, соціально-психологічних теорій про особливості похилого віку;

– аналіз кризового стану демографічної реальності в Україні на основі вивчення переписів населення та статистичних даних.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження. Подана теоретично і методологічно виважена філософська концепція життєустрою людини похилого віку, що полягає у формуванні в неї як суб'єкта соціально-культурного процесу, специфічного світоглядного підходу до свого нового стану і зміни стилю життя, а також ідеології побудови, з одного боку, власної перспективи життя у горизонті зниження професійної активності та зміни роду занять, а з іншого – ідеології дослідження даного явища у парадигмі гуманізації суспільних відносин, толерантності, екологічної й соматичної безпеки та збереження інших віталістичних засад родового життя, що може стати основою нового наукового дослідницького напрямку, який інтегрує міждисциплінарні знання про літню людину. У той же час матеріали дисертаційного дослідження є своєрідним світоглядно-ідеологічним і теоретичним підґрунтям для створення ефективної соціальної політики щодо людей похилого віку в Україні, розбудови громадянського суспільства, налагодження у його просторі ефективної соціальної комунікації, за якої старше покоління забезпечує передачу молодшому власного соціального досвіду, національно-культурних та патріотичних цінностей, етичних норм і міжнародних контактів.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Отримані в ході дисертаційного дослідження результати мають науково-теоретичне та навчально-методичне значення. Представлений у дисертаційній роботі матеріал можна використовувати для вдосконалення навчальних модулів з курсів філософії, соціальної філософії, розробки нових курсів з філософії віку, геронтософії для студентів, а також для підготовки спецкурсів для аспірантів філософських та соціально-гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів України.

Окремі результати дослідження увійшли складовими частинами до навчального посібника з курсу «Соціальна робота зі спеціальними групами клієнтів» (гриф МОН України від 07.12.10 № 1/11-11095), а також використовувалися під час підготовки навчально-методичних матеріалів

вибіркових навчальних дисциплін «Філософсько-методологічні основи соціальної роботи», «Соціальна робота з людьми похилого віку», спеціальності 7.13010201 «Соціальна робота»; вибіркової дисципліни «Соціальна геронтологія» напряму 6.130102 «Соціальна робота» у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова та Чернігівському державному інституті економіки і управління.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в практику діяльності Територіального центру соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян Деснянської районної у м. Чернігові ради.

Особистий внесок здобувача в розробку даної теми полягає у створенні авторської концепції філософії похилого віку. Допоміжні і проміжні завдання дослідження відображено у ряді спільних публікацій: у колективній монографії «Формування інноваційної моделі розвитку національної економіки України» (Розділ 8 «Перспективи та стратегії входження України в Європейський гуманітарний простір», підрозділ 8.1 «Духовний світ України і сучасний гуманітарний дискурс») особистий внесок автора полягає в написанні підпункту 8.1.5 «Соціальна робота як складова гуманітарної політики» (с. 541-544); з Н.В. Шакур у статті «Світоглядно-культурні чинники плюралізму методологічних стратегій в соціальній роботі» на основі розглянутих архетипів світоустрою, світоставлення та життєбудівництва автором обґрунтовуються роль та напрями соціальної роботи при виборі людиною певних архетипів (с. 370-373).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Принципові ідеї, висновки та рекомендації було презентовано протягом 2007-2012 рр. на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, семінарах, форумах,

круглих столах, серед яких: Міжнародні науково-практичні конференції: «Лівобережна Україна у Всеукраїнському філософсько-культурному вимірі» (Чернігів, 2007); II Міжнародний конгрес «Українська освіта у світовому часопросторі» (Київ, 2007); «Духовна спадщина Лівобережної України: соціально-філософський зміст природи суспільства, релігії та освіти» (Чернігів, 2007); «Гуманізм та освіта» (Вінниця, 2008); «Наукове забезпечення процесів реформування соціально-економічних відносин в умовах глобалізації» (Сімферополь-Алушта, 2008); Міжнародний інноваційний форум «Освіта, наука, виробництво у регіональному розвитку» (Чернігів, 2008); VI Ірпінські Міжнародні педагогічні читання «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти» (Ірпінь, 2008); «Гуманітарні науки в сучасному негуманітарному ВНЗ» (Чернівці, 2008); «Дні науки філософського факультету – 2008» (Київ, 2008); «Філософія освіти у контексті історико-філософського знання» (Дніпропетровськ, 2008); «Імперативи розвитку України в умовах глобалізації» (Чернігів, 2008-2012 рр.); «Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики» (Чернігів, 2009); «Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: український та міжнародний досвід» (Чернігів, 2010); «Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества» (Чернігів, 2011); Всеукраїнські: «Вища освіта України у світовому континуумі» (Полтава, 2008); «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2008); «Проблеми соціальної роботи в аспекті реформування соціальних відносин» (Чернігів, 2008); Перші Українські педагогічні студії «Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства» (Київ-Луцьк-Рівне, 2012); II Всеукраїнські філософські читання пам'яті доктора філософських наук, професора В.І. Шевченка «Людина. Культура. Освіта» (Чернігів, 2012).

Публікації. Основні висновки дисертації викладено в 50 наукових публікаціях, з них 1 – одноосібна монографія, 1 – колективна монографія,

23 – статті у фахових виданнях з філософських наук, 3 – статті в інших наукових збірниках, 22 – матеріали конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності» була захищена у 1997 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені специфікою його предмета, метою та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на сімнадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (342 позиції). Загальний обсяг дисертації складає 392 сторінки, основного тексту – 360 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПОХИЛИЙ ВІК ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

1.1. Ретроспективний аналіз основних понять дослідження

Концептуальне визначення понять доцільно давати в контексті аналізу генезису слів, їхньої мовної перспективи. М. Мюллер (M. Muller) зауважував, що в мові закладена «палеонтологія філософії»: «Вивчення давніх мов надає можливість проникнути в глибини людської душі та виявити істинний зміст релігій і культів давніх людей...[168, с. 567]».

Мова складає важливу частину культури народу, який живе у певному місці та часі, тому використання генезису слова, його мовної перспективи надає можливість реконструювати культурні поняття.

Е. Сепір (E. Sapir) виокремлює суттєві переваги мови як засобу реконструкції минулого перед культурою. Перш за все, мова складає значно більш компактний й внутрішньо єдиний концептуальний та формальний комплекс, ніж культура в цілому. По-друге, мова змінюється повільніше й у цілому більш плавно, ніж культура. По-третє, з усіх історичних утворень мова є в найбільшому ступені самодостатньою та в найменшому ступені здатна вторгтися у фокус свідомості. Мова у звичайних умовах відносно мало піддана зовнішнім впливам. Все це сильно спрощує проблему встановлення хронології в історії культури. Е. Сепір пише: «Якщо ми володіємо будь-яким із методів визначення відносного віку слова, яке має культурне значення, це означає, що ми в той же час володіємо засобом встановлювати дещо про відносний вік самого пов'язаного з цим словом елемента культури [225, с. 539]». Одним із таких методів є етимологічний аналіз поняття.

Етимологія слов'янських термінів показує, що найдавнішими є ті назви, в яких семантичний розвиток дійшов до значення «вічність», «вік»,

котрі мають первісний зміст «життєва сила». Слово «вік» є в українській, російській, білоруській, болгарській, македонській, польській, чеській, словацькій та інших мовах.

У старослов'янській мові *vĕkъ* має значення «тривалість життя; вічність»; у праслов'янській *vĕkъ* – «сила, здоров'я людини, життя»; споріднене з литовським *viēkas* «сила життя», словенським *vék* «вік, сила», давньоісландським *veig* «міць, сила». Дієслова з коренем *veik-* мають значення різного роду прикладення сили: литовське *veikti* «діяти, робити», латиське *vēikt* «домогтися, подолати», давньоісландське *víg* «боротьба», латинське *vincō* «перемагаю», ірландське *fíchim* «борюсь», готське *weihan*, давньоверхньонімецьке *wigan* – «боротися». Можливо, слово «вік» тотожне з другою частиною слова чоловік [94, с. 397].

Досліджуючи слов'янський термін «вік» на фоні семантичного розвитку цієї назви в індоєвропейських мовах, Є. Гавлова зауважує, що визначення віку точно за роками – явище достатньо пізнє, яке не зустрічалося у первісних народів. Тому назви, що мали значення «роки» (наприклад, вірменське *tarikh*, албанське *moshē* й подібні назви у слов'янських мовах) або «час» (вірменське *tikh*, південнослов'янське *doba*), є більш пізніми, ніж назви, первісне значення яких «зріст», «сила», що були у примітивів характеристиками віку. До останніх належать, крім форм, що продовжують індоєвропейські *aiu-* «життєва сила» (авестійське *āyu-*, латинське *aetas*, кельтське *aito-*), слов'янське *vĕkъ*, що означає вік у західнослов'янських мовах й болгарське *пора* [54, с. 36].

Первісне значення «життєвої сили», «зростання», мають у слов'янських мовах церковнослов'янське *възрасть* й старослов'янське *врѣста*. Церковнослов'янське *врѣсть* наявне ще у болгарській та македонській мовах. Від індоєвропейського кореня *al-*, що означає у перехідних дієслів усі види діяльності, пов'язані з доведенням дитинчати до зрілого віку («народити», «вигодовувати», «виховувати», «ростити»), а у неперехідних дієслів – «рости», утворені грецьке *ήλιχία* «вік» та багато німецьких назв.

Вірогідно, що у таких назвах, як німецьке *alter*, литовське *senūmas*, латиське *vecums*, чеське *stáří*, нижньолужицьке *starstwo*, словенське *starost*, сербохорватське «године старости», відбувся перехід від первісного значення «вік» до значення «старість, похилий вік».

Первісне значення німецького слова *Alter* – «зростання», вторинне – «старість», за аналогією до прикметника *alt* «старий, літній» й «певного віку», таким же чином у давньочеській *starý* означає крім «старий, літній» також «певного віку» [54, с. 36-37].

У старослов'янській мові *starъ* та праслов'янській *starъ-jь* означають «старий, давній»; споріднене з литовським *stóras* «товстий, об'ємистий», давньоісландським *stórr* «великий, сильний, важний, мужній», давньоіндійським *sthiráh* «міцний, сильний»; індоєвропейське **stā-ro-*, похідне від **stā-* «стати, стояти»; зближене з давньоверхньонімецьким *starēn* «дивитися нерухомим поглядом» [95, с. 398].

Поняття «старий», згідно етимології, пов'язане з уявленням про зрослого, зрілого, мужнього, сильного чоловіка. Вікові ознаки «старого» уточнювались соціальними характеристиками як головного, старшого, що обумовлювалось виконуваними функціями у даному суспільстві. Ті, кого називали «старѣшиє», визначалися віком, досвідом і мудрістю. Саме вони очолювали рід, управляли ним, ще не віддаючи собі звіту в тому, що їхнє вікове старшинство є одночасно й соціальним верховенством.

При первіснообщинному ладі, коли «старий» був і зрілим, і першим, по-старечому слабку людину могли поважно називати дідом. «Дѣдъ» – це один із предків, якому поклонялися, або батько батьків, якого шанували. Дідом називали язичники найголовнішого Бога Рода, слов'яни – бога добра Білобога. Протилежне слову «дід» в родовій ієрархії – слово «дитина». Термін «дитина» застосовувався для позначення нащадка свого діда. Стару жінку могли називати бабою. Термін «баба» утворений дитячою мовою, він має значення «няньки» малих дітей, що характеризує виконувані виховні ролі літньої жінки в родині.

У феодальну епоху, зі зміщенням акценту з колективного на індивідуальне, виділенням «чоловіка» як центра соціальної й сімейної ієрархії, відбулась заміна значення слова «старий» словом «чоловік». Сила, міць, активність, що включає значення терміну «вік», поєднуються з першою частиною слова «чоло», що означає керувати (стати на чолі, очолити). Ці характеристики підкреслили відстороненість «старого» від активної практичної діяльності. У давніх текстах словосполучення «старий чоловік» використовується для позначення зрілості, знатності, особливих заслуг та поважності людини.

В.В. Колесов, досліджуючи уявлення слов'ян про життя людини через історію давньоруських слів, говорить: «У далекі часи, коли старий позначався словом «ветхий», корінь стар-, означав людину, що має силу, міцну, велику. «Старий» – це старший у роді, той, котрий у випадку потреби стає першим. Весь давньоруський період проходить під знаком благоговейної поваги до старого, старшого по положенню й за віком. Відповідно до літопису, у Давній Русі старці говорили від імені племені, у місті також зазвичай виступали вперед «старци градстии». Вікова й соціальна характеристики особи в значеннєвому відношенні при цьому повністю збігалися [116, с. 89]».

У найдавнішій літописній пам'ятці «Повісті минулих літ» зафіксовано багато прикладів того, що князі обговорювали зі старцями державницькі питання. Наприклад, під 987 р. записано, що «скликав Володимир бояр своїх і старців городських» та радився про прийняття християнства на Русі [141, с. 60-61].

Про велику повагу до «старих» яскраво свідчать наступні літописні згадки. Під 997 р. розповідається про те, як один «старѣць», виявивши більше розуму і мудрості, ніж всі білогородські старійшини, врятував «киселем» від печенізького полону жителів Білограду [141, с. 71-73]. Під 1015 р., засуджуючи вбивства Святополком своїх братів заради одноосібного володіння Руською землею, літописець зазначає, що Бог дає владу кому хоче.

«Якщо бо котра-небудь земля удостоїться перед богом, настановляє він їй царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить [і] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їй], а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту... Так бо Ісайя сказав: «Згрішили вони від голови і до ніг», – себто від царя і до простих людей. «Горе ж городу тому, в якому князь молодий», що любить вино пити під гуслі та з молодими дорадниками. Таких Бог дає за гріхи, а старих і мудрих забирає [141, с. 81]».

Старші члени роду й честь, і держава свого племені, як зазначено в творі «Георгія, митрополита Київського, стязаньє з латиною вин числом 70»: «Старии моужи правовѣрнии, иже хранахоу и държахоу законъ [185, с. 191]».

Термін «старший» порівнювався з терміном «молодший». Проміжним рівням вікових відносин тоді не надавалось виключної уваги, велику цінність за життя одного-двох поколінь мала лише крайня межа розбіжностей. Феодосій, ігумен Печерський, про смерть якого згадується у літописі під 1074 р., повчав братію, як проводити піст: «... Паче ж усього – мати в собі любов до менших і покору та послух перед старшими. Старшим же – до менших [мати] любов і поучати їх, бути собою за приклад здержливістю, і неспанням, і ходінням [до церкви], і смиренням, – і так научати й менших, і піддержувати їх ... [141, с. 112]». В літописі відповідними термінам характеризується і княжа дружина (постійне військо): старша, або велика, ліпша, лучча, передня (творила раду князя) та молодша (мала), або отроки, дітські, молодь.

Поступово формувалося розуміння, що старий не лише старший за віком, а й головніший за посадою («Конюх старий» в «Руській Правді» – стаєнний староста, старший по князівській стайні, незалежно від його віку). Старим міг вважатися і тридцятирічний чоловік, соціально значимий, у той час як п'ятдесятилітній, що не почав самостійного незалежного від батьків життя, залишався дорослим здорованем. Тобто на Русі тривалий час вікові

визначення виникали залежно від соціально значимих характеристик. Слово «старий» було одним з найдавніших соціальних термінів, саме вік визначав соціальний статус людини.

Фізична старість ніяк не співвідноситься з духовною зрілістю. Людей духовних називають старцями. Наприкінці XIV ст. Єпіфанієм Премудрим написано «Житие Сергия Радонежского». Сергій Радонезький став ченцем у віці 23 роки, його називали «старець» й «отець», про нього сказано «Болѣ двадесятий убо лѣтъ видимою врѣстою, болѣ же ста лѣтъ разумным остроумиємъ; аще бо и младъ сый възрастом телесным, но старъ сый смыслом духовнымъ и съврѣшенъ Божественою благодаттю [109, с. 312]». Про «ветхаго челоуѣка» йдеться в значенні людини, якою вона була до прийняття чернечого постригу «не токмо постризае власы главы своеа, но въкупѣ съ отъятиемъ нечювьственныхъ власовъ и плотскаа съотрѣзует желаниа; а еже егда ризь мирьскихъ съвлячашеся, въкупѣ отлагаше я. Се есть тѣй, иже ветхаго челоуѣка съвлячашеся и отлагааше, а в новаго облечеся [109, с. 310-311]».

Отже, зважаючи на етимологічне значення слова «старий», можна припустити, що цей термін характеризував людину сильну, міцну, мужню, яка дожила до старості (в недалекому минулому небагато хто доживав до старості). Старість була показником того, що людина максимально використала генетично закладену життєву силу, енергію. Утворення даного терміну від слова «зростати», що однокорінне зі «зрілістю», характеризує старість як етап найвищого розвитку, коли людина, докладавши зусиль, чогось добила, досягла, набула досвіду переборення життєвих перешкод, за що оточуючі надають їй повагу й пошану.

Назви у значенні «роки» є більш пізніми, у старослов'янській мові «вѣкъ» – тривалість життя, «лѣто» – рік, час. У темпоральному лексико-семантичному полі словосполучення «літній вік» і «старий вік» мають подібні значення, що можна охарактеризувати як протилежні «молодому віку».

Слово похилий не обмежено у своєму вживанні (похилий – який відхиляється від горизонтального або вертикального положення; знижується поступово тощо) і не має загальновизнаної етимології. Згідно трактування тлумачного словника української мови у стійкому фразеологічному словосполученні «похилий вік» має значення «старий».

Поєднання в одній лексемі «старість» двох значень – темпоральності й життєвої сили – характерне для архаїчного мислення, яке моделює категорію життєвої сили як деяку космічну субстанцію, що циркулює в усіх речах та сутностях і тим самим обумовлює сам факт їхнього існування.

У першому слов'янському тексті – Київських глаголичних листках (IX-X ст.) [5] зустрічаються слова *врѣма*, та *вѣчноѡ*.

Розглядаючи етимологію першого слова, А. Мейє пише, що «Старослов'янське *врѣма*, часто пояснюють як висхідне до **wert-men*, *врѣти* «вертеть» [155, с. 113]». М. Мур'янов уточнює, що в лексемі *врѣма* відбиваються поняття: шлях, дорога, поворот. «При цьому з'єднання понять «дороги» та «обертання» відбувається через посередництво поняття «колеса», що знаходить відображення в Ізборнику 1076 р... [166, с. 64]».

Згідно етимології, якої дотримується Ю. Откупщikov, *врѣма*, *врѣти* має значення водяної стихії – «кипіти, вирувати» [184, с. 197]. Германське *hwīla* (близьке до латинського *quies* «спокій, тиша») має значення суто темпоральне (німецьке *weile*), в той час як у слов'янських мовах з того ж кореня розвинулися два значення, представлені в українській мові як «хвилина» та «хвиля».

Значення «вѣчного» у IX ст. та через багато століть було темпоральним, належало до семантичного поля життєвої сили, й дотепер серед філософів є багато прихильників погляду на «поняття сили як базису поняття часу».

У сприйманні часу найхарактерніше проявляється самосвідомість людської особистості кожної історичної епохи.

В аграрному суспільстві час визначався насамперед природними ритмами. Від праслов'янської форми *časъ* утворені: давньоруське *часъ*, давньослов'янське *часъ*, українське та білоруське *час* «время, погода», *časom* «інколи», болгарське *час* «година», сербохорватське *čas* «мить», *časom* «миттєво», словенське *čas* «время», чеське, словацьке *čas*, польське *czas*, верхньолужицьке *čas*, нижньолужицьке *cas*. У германських народів слова *tid*, *timi* позначали пори року, періоди невизначеної, більш-менш значної тривалості, і лише зрідка – короткі відрізки часу – години. Слово *ag* мало два основних значення: рік та врожай, достаток. Показово, що ці поняття виражали не лінійний напрямок часу (з минулого через сьогодні в майбутнє), а, скоріше, його кругообертання *tig* (порівн. англ. *tide*) означає морський приплив, погоду; оскільки *ag* (англ. *year*, нім. *jahr*) значив «врожай», то й це слово явно вказувало на періодичну повторюваність [75, с. 104].

При циклічному сприйнятті часу, немає ясного розподілу між минулим і сьогоднішнім, тому що минуле знову й знову відроджується й повертається, роблячись реальним змістом сьогоднішнього. Хоча, сьогоднішнє має невелику самостійну цінність, разом з тим, воно наповнюється більш глибоким і неминущим змістом, оскільки безпосередньо співвіднесене з міфічним минулим, з минулим, котре вічно триває. Життя втрачає характер випадковості й швидкоплинності, воно включене у вічність і має більш високий сенс.

Циклічні вікові періодизації життя людини пов'язуються з природними явищами: чотирма порами року або частинами світу, причому весну і схід порівнювали з дитинством, літо і південь – з юністю, осінь і захід – зі зрілістю, зиму і північ – зі старістю. Чотирьох-ступеневу періодизацію можна охарактеризувати індуїстською системою ашрамів, відповідно до якої людське життя ділиться на чотири рівні періоди по 25 років кожний, середня тривалість життя приймається за 100 років. Кожному періоду відповідають певні цілі, принципи, обов'язки, типи поведінки, спрямовані на духовний

розвиток особистості. Перший ашрам (життя учня) присвячується навчанню; другий (сімейне життя) – виконанню сімейного та громадянського обов'язків; третій (відхід від справ) – поступовому залишенню мирських справ. Четвертий ашрам «санньяса» (життя в зреченні), що охоплює період 75-100 років, характеризується відмовою від матеріального життя і зосередженням на духовному. Санньясини відмовляються від майна і стають мандруючими ченцями, живуть подаянням, безперервно перебуваючи в духовній практиці з метою підготовки до смерті та досягнення мокші (звільнення).

З циклічним сприйняттям часу давніми слов'янами, які жили «родомь своимь», було пов'язано відстеження спадкоємних зв'язків у межах роду. Вважалося, що покоління змінюються подібно порам року, а предки немов знову народжуються в своїх нащадках. В давньослов'янських текстах слово «родь» багатозначне: «народження», «походження», «плоди врожаю», «рідня», «покоління», «плем'я», «народ», «порода (вид)», «характер», «споріднення» [116, с. 24]. Розміщення роду в часі позначалося словом «поколін-ня», що утворене від кореня «колѣн». В давньоруських рукописах слова «сѣмя – колѣно– родь» вживаються в текстах, які дають уявлення про потомство по спадній лінії. Родовий час зберігає своє значення й у більш пізніх суспільствах, наприклад, феодальному, коли престиж, знатність, впливовість людини визначалися давністю походження її роду.

З формуванням християнського світогляду у праукраїнців змінюється сприймання часу. Воно відрізнялось від давніх світоглядних традицій тим, що поняття часу було відділено від поняття вічності. «Вічність і час розрізняються тим, що час не буває без деякої рухливої мінливості, а у вічності немає ніякої зміни», – говорить Августин Блаженний у «Градї Божим» [2, с. 519]. Вічність невимірна, вона атрибут Бога, час же створений ним і має початок і кінець, що обмежує тривалість людського існування. Говорячи про Бога, Августин у «Сповіді» зазначає, що роки його не закінчуються: «Роки Твої не приходять і не проходять <...> вони одночасні й

постійні». У Господа один день, і день цей не наступає щоденно, він вічний: «вічне сьогодні», яке не змінюється «завтра» й не витісняється «вчора». «Сьогоднішній день Твій – це вічність, тому вічний і Син Твій <...> Всякий час – від Тебе, Ти же – до всяких часів; не було часу, Ти же – був». На відміну від божих, «наші роки, – пише Августин, – приходять і проходять й виповнюються тоді, коли їх зовсім не буде [1, с. 727-728]».

Історичний час в християнстві поділений на два головні періоди – до й після Різдва Христового, до Страшного суду. Таким чином, за християнським усвідомленням часу, життя людського роду має свій початок, й завершення. Лінійність часу робить його незворотним. Циклізм християнського розуміння часу проявляється лише в тому, що Богом створена людина повертається до свого творця. «Прекрасне народжується й умирає; народжуючись, воно росте, прагнучи розквітнути, а, розквітнувши, старіє й гине. Не завжди, щоправда, встигає постаріти, але гине – завжди. І чим скоріше народжене росте, утверджуючи цим своє буття, тим скоріше воно прагне до небуття. Такою є доля покладена Тобою земним речам... [1, с. 570-571]».

Під впливом богослов'я, середньовічний спосіб мислення характеризувався такими категоріями: «вічність» (aeternitas) як атрибут бога, вона поза часом, не має ні початку ні кінця; «вік» (aevum) – проміжне поняття між вічністю й часом, має початок і не має кінця; «час життя людства» (tempus) – у порівнянні з вічністю – ніщо й набуває сенсу лише як підготовчий щабель до переходу в потойбічне вічне життя [75, с. 127].

Популярною в середньовічній філософії була концепція всесвітньо-історичних епох, що розуміються як віки людства. Августин у «Градї Божим» говорить, що історія знає шість епох: від Адама до потопу, від потопу до Авраама, від Авраама до Давида, від Давида до переселення у Вавилон і від переселення у Вавилон до Різдва Христового. Шостий вік життя людства, який почався Христом і триває, не слід вимірювати ніяким числом поколінь, бо ніхто не знає «времена або строки, які Отець поклав у Своїй власті». «Після цього століття Бог як би почие у сьомий день, улаштувавши

так, що в ньому почис і сам цей сьомий день, чим будемо вже ми самі...кінець якого буде не вчором, а Господнім, як би вічним восьмим днем, що Христос освятив Своім воскресінням [2, с. 1293–1294]».

Всесвітньо-історичні епохи відповідають віковим періодам життя людини. В давньоукраїнській пам'ятці «Ізборнику 1073 року», що переписаний зі східно-болгарського оригіналу, подане християнське осмислення вікової періодизації. «Сім верстє» людського життя, що позначені такими словами: «младенець, отрочате, отрочище, юнак, средовечний, старець, сивий старий при труні», доповнені восьмим періодом життя – вічним життям, яке характеризує «воскресіння з мертвих і блаженство... [116, с. 88]».

Здатність відчувати та вимірювати час має лише людська душа. Августин говорить, що неправильно говорити про існування трьох часів: минулого, сьогодення й майбутнього, оскільки минуле й майбутнє існують лише в людській душі і ніде більше, тому правильніше було б сказати, що є: «сьогодення минулого – це пам'ять; просто сьогодення – споглядання й сьогодення майбутнього – очікування [1, с. 732-733]».

Подібне розуміння часу людського життя було подане ще Л. Сенекою, який про минуле, сьогодення та майбутнє писав: «час, в який ми живемо, короткий; який повинні будемо прожити – невизначений; прожитий – вірний й надійний [224, с. 25]». Необоротність, неповерненість, недосяжність для людини кожної минулої миті, викликають у неї почуття благоговіння, трепету перед часом. «Минуле – це свята й недоторканна частина нашого життя, непідвласна мінливості людського існування, відвойована у царства фортуни; його не потривожать більше ні нестаток, ні страх, ні раптові приступи хвороби; його не можна ні порушити, ні відняти; це наше єдине довічне надбання, за яке потрібно побоюватися. У сьогоденні у нас завжди лише один день, і навіть не день, а окремі його моменти; але минулі дні – всі твої: вони з'являться по першому наказу й будуть терпляче стояти на місці, триваючи стільки часу, скільки тобі буде завгодно їх розглядати [224, с. 26]».

Часові поняття людини завжди визначаються тією культурою, до якої вона належить. Соціальний час різниться не лише у різних культурах і суспільствах, він неоднаково протікає у свідомості окремих класів і груп однієї соціально-культурної системи. Кожне суспільство, координуючи множину соціальних ритмів, виробляє домінуючий «соціальний час суспільства».

У широкій свідомості людей соціальний час – це «час жити і час померати», – за висловом Е. Ремарка, він невіддільний від почуття старіння, тлінності життя, кінцевості власного існування. Старість у часовому потоці є рухом людини до смерті. Процес життя, як природного, так і соціального – необоротний: смерть визріває в самому житті. Образ смерті підсилює відчуття крихкості людського життя. В. Хьослі пише: «Кінцеве руйнування органічної форми неминуче; тенденція розвитку в органічній сфері полягає в інтеграції смерті... Перетворення часу у внутрішній фактор життя організму ми називаємо старінням... [284, с. 113]».

Похилий вік у лінійному вимірі є фінальним етапом розвитку, що утворює його негативне змістовне поле як припинення існування. Але, людське життя утворюють не лінійні, константні фази, кожний період, в тому числі й похилий вік, вирізняється різноплановістю та тим змістовним наповненням, яке створює кожна окрема індивідуальність.

Поряд з лінійною і циклічною моделями вікового поділу людського життя, можна виділити фрактальну (фрактал – нескінченно ділимий фрагмент часу), за якою віки діляться на підвіки з ефектом самоподібності. Кожне понятійне ціле складається з множини елементів, подібних до цілого. Людське життя можна розглядати як єдність вікових періодів, що характеризують його початок, розквіт, зрілість та завершення. У свою чергу, кожний період має подібні фази. Наприклад, період дитинства має початкову фазу – новонародженість (немовля), фазу розквіту – раннє дитинство, фазу зрілості – дошкільний вік, фазу завершення – молодший шкільний вік. Кожний період характеризується певними психологічними новоутвореннями,

які можуть супроводжуватися кризами розвитку. Розвиток людини в літньому віці відбувається за подібними фазами. Першій фазі може відповідати передпенсійний та початок пенсійного віку. Фазі розквіту відповідає похилий вік, фазі зрілості – старість, завершенню – старезність або довголіття. За законом подібності, кожна фаза також має етапи початку, розквіту, зрілості та завершення.

В кожний момент життя людина створена з усіх своїх віків, подібно тому, як кожний вік проходить через усі інші віки, зберігаючи їх у собі.

1.2. Філософія похилого віку як головний концепт дослідження

Вік – це один з періодів, етапів, або циклів, розвитку людини. Настання нового вікового періоду супроводжується фізіологічними, психічними та розумовими змінами. Для філософії віку важливим є питання духовного розвитку особистості й те як він впливає на спосіб життя людини, її долю та призначення.

Розвиток особистості відбувається в певному середовищі. Поняття «середовище» має багато значень: макросередовище (природне), географічне, соціальне, мікросередовище та ін. Вплив середовища на розвиток особистості був предметом дослідження для цілого ряду мислителів і педагогів: Й. Песталоцці, Ж. Руссо, К. Гельвеція, Д. Дідро, Й. Гербарта, А. Дистервега, Р. Оуена, К. Ушинського, С. Шацького, П. Блонського, А. Макаренка, В. Сухомлинського й ін.

У філософії віку розрізняють дитячу та дорослу парадигми. Дитина адаптується до середовища, не оцінює його й не змінює, що можна розглядати як споживацьку парадигму, яка характеризується егоїзмом; абсолютністю мислення; відсутністю релігії й етики; відсутністю рефлексії.

Перехід від дитинства до дорослого стану відбувається за допомогою криз ілюзій. Основна ілюзія дитини – середовище дружнє до мене (я

захищений; є ті, кому я потрібний, хто піклується про мене і т. д.). Про неї піклується мати, але з погляду дитини, про неї дбає саме середовище.

Дорослий – це той, хто піклується про своє середовище.

Розрізняють ставлення до середовища творче та охоронне. Молодь прагне до творчого перетворення середовища, а літні люди до його збереження. У філософії віку – вітальним оцінкам часто віддають перевагу ті, у кого є діти, а цінностям вище вітальних – ті, у кого дітей немає. Правда, не виключений і зворотний зв'язок: ті, хто має сильні вітальні цінності, зазвичай мають дітей, а ті, хто орієнтований на цінності вище вітальних, можуть їх не мати. Крім того, є культурний стереотип, за яким вітальним цінностям віддають перевагу жінки, а цінностям вище вітальних – чоловіки. Те й інше ставлення може бути турботою про середовище та укладатися в дорослу парадигму.

Організм співвідноситься із середовищем певним чином. Він уписаний у нього, але він з нього, у деякому змісті, виділений. Середовищем організм користується як засобом досягнення цілей, як засобом існування та задоволення своїх потреб і т.п. Він не бере до уваги інтереси й наміри середовища. Із середовищем людину не зв'язують щиросердні взаємини. У середовища не може бути «інтересів», які організм ураховував би, навіть якщо воно є іншим організмом. Той, чий інтереси враховуються – не середовище, а інший суб'єкт. У більшості випадків турбота про середовище як живе так і не живе – це засіб підвищення комфортності власного існування.

Організм – це той, хто має свою мету в собі самому, а середовище – сукупність засобів для досягнення його мети. Деякі організми можуть бути середовищем для інших організмів, як наприклад батьки - абсолютне середовище для дитини.

Імовірно гуманно звучав би імператив: «Ніколи не стався до інших людей як до середовища». Або хоча б: «Ураховуй інтереси, іншого організму, що перебуває в рівному положенні по силах, а особливо, якщо

його положення гірше. Якщо ж положення деякого організму набагато краще, ніж твоє, ти маєш «право» не враховувати його інтереси». Так, дитина може не враховувати інтереси матері.

Щоб по-справжньому розуміти іншого, треба знати, що він уважає своїм організмом, а що – своїм середовищем. Зокрема, може виявитися, що один партнер по спілкуванню вважає своїм середовищем те, що другий уважає своїм організмом. Тоді можливий гострий конфлікт. Знати глибинні проекти іншого – завжди дуже складне завдання. Суть міжособистісної комунікації - не у врахуванні інтересів, а скоріше в контакті «свідомостей».

Дорослий – це той, хто враховує свій вплив на середовище. Крихке, нестійке середовище вимагає більш дорослої парадигми, чим стійке, тому що вимагає більшої турботи.

Не лише організація середовища вимагає великої витрати сил, важко також робити вибір і нести відповідальність. Різниця між відповідальністю у дитини і у дорослого в тому, що дитину карає дорослий: середовище його, в остаточному підсумку, все-таки дружнє, і дитина зазвичай знає правила. А у дорослого неясно, хто й коли покарає, і середовище його вороже. Тому дорослий, так би мовити, по можливості, закладає покарання в проект.

Отже, принциповий перехід від дитячої парадигми до дорослої полягає в тому, що дорослий ураховує свій вплив на середовище, думає, що середовище недружнє й крихке, піклується про нього, організує його.

Дитяча або доросла парадигма обумовлюють реакцію людини на ненавмисне заподіяння їй незручності з боку середовища. Ненавмисне заподіяння незручності може бути різних типів: 1) незручність, у якій немає винуватців (погода, товчія у транспорті); 2) недбалість обслуговуючого середовища (наприклад, секретарка загубила документ); 3) незручність, безпосередній винуватець якої не в зоні доступності (секретарка передає співробітникові розпорядження начальника, яке викликає у нього незадоволення).

Доросла людина не робить помилок гіпер-причинності та не перебільшує дружність середовища. Для дорослої парадигми характерна відсутність вираження невдоволення у випадку ненавмисного збитку: людина не виражає невдоволення погодою, незручністю в транспорті, незручними розпорядженнями начальства. Однак коли мова йде про недбалість обслуговуючого середовища, вона може виразити невдоволення, якщо вважає, що це буде сприяти зміні середовища.

Якщо доросла формально людина має парадигму дитини, вона користується чужими ресурсами, існує за рахунок інших. Інфантильність дорослої людини – не те ж саме, що просто дитяча парадигма дитини. Для дитячої позиції характерно багато рис: від переоцінки дружності середовища до гносеологічного егоцентризму. Якись із цих рис у інфантильного дорослого пропадають, якісь затримуються. Наприклад, багатьом інфантильним дорослим властиво скаржитися на життя, що може бути викликано розбіжністю між очікуваним та реальним середовищем. Однак це зовсім не властиво дітям, які при розбіжності дуже швидко корегують очікування, ніколи не оцінюючи середовище. Тому схильність скаржитися – це сполучення дорослої гносеологічної, але дитячої екзистенціальної позиції.

Гносеологічно, дорослий суб'єкт грає із середовищем за його правилами. В екзистенціальному ж відношенні він не чекає від середовища нічого доброго, але формує його: організує, охороняє, перетворює і т. д. Доросла парадигма турботи про середовище вимагає не пізнавальної гри, а фіксованого знання. У чому суть дорослішання, якщо об'єднати парадигми? Екзистенціальна парадигма: припинення егоїзму, перехід до турботи про середовище. Гносеологічна парадигма: припинення егоцентризму, перехід до епистеми.

Екзистенціалізм як вчення стверджує, що «всяка істина і всяка дія передбачають деяке середовище і людську суб'єктивність [216, с. 320]».

Під суб'єктивністю розуміється те, що людина формує сама себе, з чого випливає – лише вона відповідальна за своє існування в світі, вільна обирати

та організовувати власне буття. З іншого боку, людина обмежена середовищем, її вчинки впливають на середовище, від них залежить доля іншої людини та всього людства. У такій ситуації, обираючи власне буття, у людини виникає почуття відповідальності за інших. Ситуація вибору завжди пов'язана з такими екзистенційними почуттями як тривога, покинутість та самотність.

Розглянемо зміст екзистенціальних понять на життєвому прикладі.

Літні батьки, яких діти дуже люблять і поважають, проживають за кордоном в повній ізоляції: опинившись далеко від Батьківщини та рідних, в чужому мовному і культурному середовищі. Вони мають гарне медичне та соціальне обслуговування і достатнє матеріальне забезпечення. При тому, знаходячись далеко від дітей та онуків, вони страждають від занепокоєння за дітей, боязні втратити один одного та депресивного відчуття самотності й власної незатребуваності. Перед дітьми постав вибір: або комусь їхати за кордон, проживати з батьками та доглядати їх, або забрати батьків в Україну.

Перший варіант вимагає від дітей заради благополуччя батьків кинути Батьківщину, залишити власних дітей, подружжя, роботу, тощо. В той же час діти добре усвідомлюють, що другий варіант для літніх батьків, які перенесли інфаркт та інсульт, мають багато побічних захворювань, та з цієї причини є залежними від медикаментів, в умовах українського недосконалого медичного забезпечення, означає погіршення стану здоров'я та скорочення тривалості життя.

Виходимо з імперативу про те, що людина є цінністю та не має бути середовищем для іншого, тобто слугувати засобом досягнення його цілей. Присвятити своє життя догляду за батьками, надати цьому безперечної цінності – означає поставитись до власної сім'ї як до середовища, бачити в дітях, подружжі та інших лише засоби, що допомагають реалізації особистих цілей: віддати шану батькам, надаючи допомогу, якої ті потребують.

З іншого боку, забравши батьків в Україну, з позиції дітей означає розглядати їх в якості середовища, яке дозволяє задовольнити власні потреби

у прояві синівської турботливості й милосердя, при тому поставивши під загрозу батьківське здоров'я.

В даній ситуації у дітей виникає почуття тривоги, що пов'язано з розмислами про правильність вибору та відповідальності за власні вчинки стосовно батьків. Подібне почуття тривоги, переживають і батьки в ситуації вибору, боячись завдати зайвий клопіт дітям, стати тягарем, зламати їхнє особисте життя, кар'єру тощо.

Разом з почуттям тривоги в ситуації вибору виникає почуття покинутості. Екзистенціальний зміст «покинутості» полягає в тому, що людина в ситуації вибору не може опертися на однозначні моральні, духовні або ціннісні імперативи, що вироблені суспільством. Опиняючись перед вибором, людина залишається наодинці із собою, приймає рішення, спираючись на внутрішнє відчуття, виходячи з власних критеріїв про правильність вчинків.

Якщо навіть людина радиться з близькими, друзями, психологом та іншими – в ситуації вибору, вони лише створюють умови для прийняття людиною самостійного рішення. Тобто сформулювавши свою проблему, поставивши запитання іншому, людина все одно самостійно обирає той чи інший варіант виходу із складної життєвої ситуації. Навіть, більше того, підсвідомо схилиючись до певного варіанту вирішення проблеми людина свідомо звертається за порадою до тих, від кого очікує підтвердження правильності власних думок.

Екзистенціалісти говорять про те, що отримати істину про себе, пізнати себе, зрозуміти власну сутність, розкрити свій внутрішній світ можна лише за допомогою іншого. Взаємодія двох індивідуальностей, суб'єктів, вільно думаючих особистостей створює цілий світ, що Ж. Сартр називає «інтерсуб'єктивністю» і в якому людина вирішує хто Вона та ким є Інший.

Ситуація вибору завжди пов'язана зі свободою. По-перше – зі свободою рішень, які обираються. По-друге, рішення впливають з цінностей, які людина визначає для себе. По-третє, цінності надають сенсу

людському життю, формуючи відповідальність. По-четверте, відповідальність людина несе за все, що вона робить, за свої вчинки, за своє існування, за те, якою вона є. «Людина, яка на щось наважується та усвідомлює, що обирає не лише своє власне буття, але що вона ще й законодавець, який обирає одночасно з собою все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності [216, с. 325]».

Розвиток людини описують з позиції трьох систем відліку. «Перша система – індивідуальний розвиток, описуваний у таких термінах, як «онтогенез», «плин життя», «життєвий шлях», «життєвий цикл», «біографія»; його складові – «стадії розвитку», «віки життя»; похідні – «вікові властивості». Друга система відліку – соціально-вікові процеси й соціально-вікова структура суспільства, описувані в таких термінах, як «вікова стратифікація», «віковий поділ праці», «вікові верстви», «вікові групи», «покоління», «вікові когорти» і т.д. Третя система відліку – віковий символізм – відбиття вікових процесів і властивостей у культурі, те, як їх сприймають та символізують представники різних соціально-економічних й етнічних спільностей та груп («вікові обряди», «вікові стереотипи» тощо) [119, с. 256]».

Вік індивідуального розвитку включає біологічний, соціальний та психологічний віки індивіда, які визначаються шляхом співвіднесення рівнів їхнього розвитку з відповідними нормами. Крім цих параметрів, що мають об'єктивний, зовнішній вимір, існує суб'єктивний вік особистості (внутрішнє відчуття власного віку); вікова самосвідомість залежить від напруженості, наповненості життя подіями й ступеня самореалізації особистості, що сприймається суб'єктивно.

Типізація суспільством суб'єкта в якості виконавця функцій відбувається за допомогою встановлення соціального віку, яким визначаються вимоги суспільства стосовно соціальної ролі та статусу індивіда в даному віковому періоді, причому соціальна функція не є

каузальною характеристикою об'єкта, а визначається відносно набору існуючих у конкретному суспільному середовищі цінностей.

Похилий вік визначається календарним віком і прив'язується до пенсійного віку, тому що законодавчі й суспільні ініціативи орієнтовані на середньо очікуваний варіант. Визначення офіційним дискурсом вікової межі непрацездатності може служити стигматизуючим фактором для повсякденних практик ставлення до людей похилого віку. Якщо в попередні епохи старість розумілася як непрацездатність, то сьогодні людина виходить на пенсію по досягненню певного віку, незалежно від реального рівня здатностей виконувати професійні обов'язки. З виходом на пенсію літня людина втрачає статус, владу, повагу колег, а суспільство (держава) не може запропонувати їй замість професійної діяльності соціально корисне і престижне заняття. Таким чином, згідно «теорії раціонального очікування», сама пенсійна система є дискримінуючим чинником, що встановлює межі похилого віку й ставлення до нього, стимулює до продовження роботи.

Віки життя людини об'єднуються у «життєвий цикл», під змістом якого розуміється, що хід життя підпорядкований певній закономірності, а його етапи являють собою постійний круговорот, подібний до циклічності природних процесів.

Французький історик Ф. Арьєс, який спробував концептуалізувати процес історичного відкриття людством різних етапів життєвого циклу, наводить приклад найбільш давньої вікової градації на основі аналізу антично-середньовічного трактату «Большого собрания всякого рода вещей» (латинська компіляція XIII ст.). У трактаті говориться, що віки відповідають планетам, їх сім: «Перший вік – дитинство (*enfance*), яке саджає зуби, воно починається з народження й триває до семи років. Наступний вік називають рієппа, тому що людина в цьому віці подібна очній зіниці, й продовжується цей вік до чотирнадцяти років. Третій вік називають отроцтво, яке триває до 21-28, доходячи до 30 та 35 років. Вік так називають із-за того, що людина стає здатною народити собі подібну. У цьому віці людина досягає розмірів й

сили, даних їй від природи. Після, наступає молодість – вона знаходиться посередині між усіма віками, й людина в цей період досягає своєї найбільшої сили. Молодість продовжується до 45-50 років <...> Потім настає зрілість – вік, який розташований між молодістю й старістю <...> людина в цьому віці дуже важка у вчинках і манерах <...> Після цього віку приходить старість – одні стверджують, що вона триває до 70 років, інші – що вона не закінчується до самої смерті. Згідно Ісидору, старість називається так, тому що старики перетворюються на немовлят – вони не розуміють здорового глузду й на старості позбавляються розуму <...> на останній стадії старості старий повний кашлем, харканням й нечистотами ... [19, с. 33-34]». Слід зазначити, що під сьомим періодом розуміється фізична смерть людини, її «повернення в пил і прах, з яких була зроблена». Циклічність проявляється у тому, що людина народжується, послідовно проходить всі стадії життя та знову повертається в свій первісний стан.

Сучасні уявлення про число біологічних віків і градації життєвого циклу, суттєво не відрізняються від перших.

Вікові стадії розвитку особистості універсальні й існують у будь-якому суспільстві, але їхній зміст, тривалість а також самі механізми соціалізації є історичними, їхнє значення й питома вага варіюють залежно від соціально-економічного ладу суспільства. Історичний розвиток суспільства, у ході якого здійснюється наступність і відновлення його культури, нерозривно пов'язаний із процесом зміни поколінь і міжпоколінною трансмісією культури.

Циклічною моделлю можуть бути описані окремі процеси розвитку: біологічні (організм послідовно проходить фази народження, росту, дозрівання, старіння й смерті); соціальні (засвоєння соціальних ролей їх виконання й поступове залишення); професійні (підготовка до трудової діяльності, пік професійних досягнень, спад активності й вихід на пенсію) та ін., але циклічна модель є загальною та не враховує всіх індивідуальних варіацій.

Поняття «життєвого шляху» більш широке, ніж «життєвого циклу», воно відрізняється багатомірністю, тим, що припускає безліч різних тенденцій, напрямів розвитку в межах однієї біографії. Багатомірність вікових властивостей та гетерохронність протікання вікових процесів роблять будь-яку періодизацію життєвого шляху умовною. В основі життєвого шляху і його окремих етапів розвитку – не лінійні, константні фази, а конкретні історично обумовлені життєві події.

Життєвий шлях – це сукупність умов та факторів, які 1) не залежать від самої людини, але визначають її лінію життя та 2) факторів, що характеризують роль людини в тому, як складається її власна доля. В узгодженості наявних можливостей і того, як їх використовує людина, закладена гармонія життєвого шляху.

У теоретичному просторі вчення про життєвий шлях людини, старість локалізується як фінальний етап. Символізм слова фінал утверджує негативне змістовне поле старості як кінця життя. Розгляд старості як фінальної фази життя можливий лише у взаємозв'язку з попередніми стадіями життєвого шляху.

А. Шопенгауер в «Афоризмах життєвої мудрості», розмірковуючи про відмінність людських віків, заперечує існування вікової периферії, оскільки лише всі віки разом складають життя. Кожен вік цінний по-своєму, відрізняється як позитивними так і негативними характеристиками. Автор зазначає, що протягом життя ми «володіємо лише сьогоднішнім», але «на початку життя довге майбутнє попереду нас, до кінця ж його – довге минуле позаду»; різниця у враженнях, які справляють на нас речі в молодості та літньому віці, зводиться до того, що «у дитинстві життя представляється нам декорацією, яку розглядаємо здалеку, у старості – тією же декорацією, тільки яку розглядаємо зблизька [315, с. 101]».

Першу та другу половини життя А. Шопенгауер описує дуже образно: «Життя можна порівняти з вишитою матерією, лицьовий бік якої людина бачить у першій половині свого життя, а виворіт – у другій, виворіт,

щоправда, не такий гарний, але проте більш повчальний, тому що на ньому можна простежити сплетення ниток «...» Перша половина життя – це текст, а друга – коментарі до цього тексту, які дають зрозуміти його справжній зміст й зв'язність, а також усі деталі й мораль, що з нього витікають». Друга половина життя вміщує менше поривчастості та більше спокою, ніж перша, до осені життя «дні стають короткими, але більш ясними й постійними [315, с. 104]».

Відзначимо позитивні моменти літнього віку, на яких зосереджує увагу А. Шопенгауер: чим старша людина, тим економніше вона використовує час; завдячуючи життєвому досвіду людина вчиться дивитись простіше на речі й приймати їх такими, якими вони є насправді; людина вміє насолоджуватися стерпним сьогоденням, знаходячи радість навіть у дрібницях; якщо в юності переважає споглядання (період поезії), то в старості – роздуми, тому це період філософії; до старості людина набуває багатий досвід і знання, має правильне уявлення про життя, «більше розважливості, проникливості й обґрунтованості». Старість він називає «епохою спокою», щасливим періодом життя вільним від пристрастей, статевого потягу, юнацьких тривог і хвилювань; знання цінності речей та сутності насолод, накладає відбиток мудрості та спокою духу.

А. Мілтс з позиції гармонії та дисгармонії розглянув взаємовідношення вікових періодів розвитку людини: старту, кульмінації та фінішу людського життя. Він зазначає, що вчення про гармонію та дисгармонію старту, кульмінації та фінішу 1) характеризує людське життя в його цілісності або роздробленості та 2) показує узгодженість і протиріччя трьох поколінь. Гармонія між стартом і фінішем досягається за допомогою взаємоповаги представників двох полюсних етапів – заключного та початкового, їх взаємодопомоги та любові. Автор висловлює думку, що «гармонія у взаєминах між поколіннями досяжна тому, що кожна людина здатна виступати в багатьох ролях «...» заключаючи в самій собі цілий колектив; порушення внутрішньої гармонії Я нерідко приводить до конфлікту поколінь

в житті людського співтовариства, до порушення вірності своєму роду-племені [160, с. 116]».

Поняття покоління має наступні значення – це: 1) родичі одного ступеня спорідненості щодо спільного предка (батько-син); 2) люди близького віку, що живуть в один період часу (покоління дідів); 3) умовний відрізок часу життєдіяльності певного покоління (три покоління у сторіччі); 4) група людей, близьких за віком, об'єднаних загальною діяльністю (покоління вчених); 5) спільнота сучасників, що сформувалися в певних історичних умовах, під впливом якихось значимих історичних подій, в незалежності від їхнього хронологічного віку (повоєнне, післявоєнне покоління). Поняття покоління надає якісні характеристики взаєминам у суспільстві (наступність або конфліктність поколінь), їх звичаям, нормам моралі та поведінки.

Зі збільшенням тривалості життя, співіснування поколінь стає усе більше тривалим. Французький демограф А. Сові наводить наступні дані: «Наприкінці XVIII ст. середній вік дітей у момент смерті одного з батьків був 16 років, середній вік у момент смерті другого з батьків був 32 роки, середній вік дитини, коли вмирав його батько, дорівнював 20 рокам <...> Сьогодні у 20-літнього юнака найчастіше живі обоє батьків, а часто діди й бабусі. Над ним є два покоління, які відіграють вирішальну роль у суспільному житті [235, с. 180]».

Поняття вікової групи фіксує місце й функції вікової групи людей в історично заданій системі суспільних відносин. Внаслідок прискорення темпів суспільного розвитку вікові групи стали сильніше відрізнятися одна від одної.

Віковий символізм – система уявлень й образів, у яких суспільство сприймає, осмислює й легітимізує життєвий шлях індивіда й вікову стратифікацію. «Віковий символізм як підсистема культури містить нормативні критерії віку, тобто прийняту культурою вікову термінологію, періодизацію життєвого циклу; вікові стереотипи – риси та властивості,

приписувані особам даного віку, що задаються як норма; символізацію вікових процесів – уявлення про те, як вони повинні протікати; вікові обряди – ритуали, за допомогою яких культура структурує й оформлює взаємини вікових верств, класів і груп та вікову субкультуру – специфічний набір ознак і цінностей, за якими представники даної вікової верстви усвідомлюють і затверджують себе в якості відмінного від усіх інших вікових спільностей «Ми» [119, с. 256]». Всі ці елементи відповідають певним аспектам життєвого циклу та вікової стратифікації суспільства.

Процеси старіння і тривалості життя значною мірою обумовлені соціальними чинниками, що вимагає детального аналізу життєдіяльності та розвитку літньої людини в конкретно-історичних умовах, суб'єктивного сприйняття людиною соціальних впливів, стереотипів та ін.

Про соціальну обумовленість людського життя йдеться у роботах багатьох видатних дослідників. Зокрема В. Франкл пише, що людське існування набуває форми історичного буття, яке завжди включене в історичний простір і невіддільне від системи законів та відносин, які лежать в основі цього простору [266, с. 158].

Соціально-економічні та політичні відносини формують певні культурні моделі орієнтації характеру членів даного суспільства. К. Ясперс характеризує внутрішню позицію людини в технічному світі як діловитість. «У сучасному світі від людей чекають не розмірковувань, а знань, не роздумів про сенс, а умілих дій, не почуттів, а об'єктивності, не розкриття дії таємничих сил, а ясного встановлення фактів. У повсякденній поведінці на перший план виступає дотримання правил, бажання поступати як усі, не виділятися <...> там, де відчувалася би особистість, діловитість була би порушена. Окрема людина живе як усвідомлення соціального буття [334, с. 308-309]».

У суспільстві з ринковою орієнтацією, за Е. Фромом, успіх у конкуренції залежить від того, наскільки вдало людина може продати себе на ринку праці. «Якщо людина змушена неухильно пробиватися до успіху і

будь-яка поразка являє жорстоку загрозу її самооцінці, то в результаті у неї можуть сформуватися почуття безпорадності, невпевненості й неповноцінності [276, с. 76]».

Проблема не лише в самоповазі та самооцінці, але і у сприйнятті себе як незалежної істоти, в ідентичності самій собі. Зрілий і плідно діючий індивід здобуває своє почуття ідентичності у відчутті себе творцем, коли він сам і його сили – це щось єдине. За ринкової орієнтації, те що людина створює своїми силами, стає товаром і вимагає оцінки інших. Почуття ідентичності людина здобуває не в самій собі, у своїх власних силах, а в думках інших про себе. В результаті, її почуття ідентичності як і самооцінка можуть стати нестійкими. Повна залежність людини від того, як її сприймають інші, примушує її виконувати певні ролі, що приносять успіх, підкорюватись суспільним стереотипам.

Хосе Ортега-і-Гасет говорить, що «головні та навіть полярні ознаки, притаманні живому організмові, – стать і вік», значною мірою визначені історичним часом: «Історія ритмічно коливається від одного полюса до іншого, дозволяючи в якісь епохи домінувати чоловічим якостям, у інші – жіночим, часом звеличуючи хлоп'яцьку поведінку юнака, а часом – дозрілість і похилий вік [181, с. 238-272]». Зміною вікових пріоритетів, орієнтацією на молодіжні цінності, схилянням перед культом сили, посиленням значимості спортивних ігор та розваг, приписуванням старості негативних ознак відзначається «епоха юнацтва» (за виразом Ортега-і-Гасета).

Сучасне суспільство характеризується культурним пуерілізмом (від лат. *puer* – юнак). Цей термін ввів Й. Хейзинга, у 30-х роках ХХ ст. для опису явищ суспільного життя і він залишається актуальним до сьогодні. Пуерілізмом Й. Хейзинга називає позицію суспільства, чия поведінка не відповідає ступеню зрілості, якого воно досягло. Автор пише, що людина поводить за зразками підліткового або юнацького віку, керується «потребою в банальних розвагах, жадобою грубих сенсацій, тягою до

масових видовищ [283, с. 283]». На пуерілістичну свідомість, в якій емоції переважають над розумом, велике враження справляють ефектні форми демонстрації сили: різного роду об'єднання з широким арсеналом знаків відмінностей, політичною символікою, паради і т. ін. До психологічних властивостей пуерілізма Й. Хейзинга відносить «нестачу почуття гумору, запальні реакції на те чи інше слово, <...> підозрілість і нетерпимість до тих, хто не входить в дану групу [283, с. 283-284]». У такому суспільстві молодь сприймається як авангард соціальної зміни, привілейований клас, вільний від звичних стереотипів.

У час «перебудови» в Україні молодь стала символом змін. У суспільній свідомості молодь презентується як спрямованість до майбутнього, старість же визначається як архаїзуючий процес переживання минулого. В гонитві за чимось новим старе відкидається лише тому, що воно старе. Сучасну ситуацію можна проілюструвати висловлюванням К. Яспера: «Ніхто не може вийти за межі свого часу, прагнучи до цього він провалився би в порожнечу <...>. Виникає страх виявитися несучасним. Вся увага спрямована на те, щоб не відстати: начебто дійсність сама по собі іде своєю ходою і треба намагатися йти в ногу з нею. Вища вимога – робити те, «чого вимагає час». Вважати будь-що минулим <...> – значить покінчити з ним. Уважають, що достатньо з докором сказати: це не відповідає часу, ти чужий вимогам часу, не розумієш нового покоління. Лише нове стає істинним, лише молодь – дійсністю часу [334, с. 303]».

Надаючи молодому поколінню вищої цінності, перевагу в суспільстві перед населенням інших верств, слід розуміти, що субстанційно, молодь сама по собі незріла. В умовах же розпаду старої суспільної системи молодь набуває цінності сама по собі. Від неї очікують, що вона стане джерелом нового. До молоді висуваються вимоги самій створити те, чим уже не володіють її вчителі. К. Ясперс пише: «Подібно до того, як майбутні покоління обтяжуються державним обов'язком, вони обтяжуються і наслідками марнотратності духовного багатства, яке їм доводиться

завойовувати заново. Молодь набуває фальшивого значення і змушена виявитися неспроможною, бо становлення людини можливе лише якщо вона зростає протягом десятиліть і в строгості формується шляхом послідовних кроків [334, с. 350]».

Культ молодості, здоров'я, фізичної сили, підприємливості, успіху, що лежить в основі рефлексивного проекту сучасної людини, загострює почуття відрази до старості, що асоціюється з поверненням до минулого, застоєм.

У суспільній свідомості формуються пріоритети на користь молодості під впливом засобів масової інформації, що пропагують культ тіла, силу, витривалість, прагнення до перемоги будь-якою ціною. М. Галина, аналізуючи вплив літературних та кінематографічних образів на колективну свідомість, зауважує, що найбільший психологічний ефект вони справляють саме тоді, коли спираються на несвідомі страхи людини, які базуються на ломці традиційного уявлення про стійкість оточуючого світу. Серед несвідомих страхів автор називає дисморфофобію – страх незворотної трансформації, зміни закладених в людині морфологічних особливостей. Страх цей пов'язується в людській уяві зі старінням або зі смертельним захворюванням, а на заключній стадії – зі смертю та посмертною трансформацією тіла [56, с. 159].

Синдром дисморфофобії (неприйняття, заперечення власної форми, тобто зовнішності) характерний для підлітків та юнаків, які в більшості своїй «переростають» хворобливе самосприйняття, переключаючись на більш значимі питання буття. Однак даний синдром а також хвороба, під дією нав'язаних стереотипів, може виникнути і у другій половині життя, що заважатиме професійній самореалізації людини, повноцінному спілкуванню. Корені дисморфофобії, на думку психоаналітиків – у відсутності сформованої самооцінки, невпевненість у собі. Повноцінна особистість адекватно ставиться до своєї зовнішності й тіла, приймаючи вікові зміни та переживаючи свої комплекси з цього приводу в рамках нормальної реакції. Красиво і достойно старіти зовсім не означає горювати з причини появи

зморшок та зміни фігури або кидатися до вживання хірургічно-пластичних заходів.

Культ молодості, зовнішня її демонстрація у літньому віці має не лише позитивні моменти, як то естетична привабливість, а і негативні соціальні наслідки. «У сучасному суспільстві, – на думку К. Ясперса, – індивід розпадається на функції». За таких умов буття людини втрачає свою історичну особливість, відбувається нівелювання вікових відмінностей. «Молодість як вираз найвищої життєздатності, здібності до діяльності та еротичного захвату є бажаним типом взагалі. Там, де людина має лише значення функції, вона повинна бути молодою; якщо ж вона вже немолода, вона буде прагнути до видимості молодості [334, с. 309]».

Якщо людина має лише значення функції, її життя сприймається як миттєвість, часовий проміжок життя – лише випадкова тривалість, що не зберігається в пам'яті як значима послідовність невідворотних рішень, прийнятих в різних біологічних фазах. Якщо вік людини не має значення, зникає її відповідальність перед наступними поколіннями за свою діяльність, бо і сама людина є лише «випадок із мільйона інших випадків». «Тому, – пише К. Ясперс, – люди поводять себе, начебто вони всі одного віку. Діти стають по можливості раніше немов би дорослими і беруть участь у розмовах за власним бажанням. Там, де старість сама намагається здаватися молодою, вона не викликає пошани. Замість того, щоб робити те, що їй пристало, і тим самим слугувати молодим на певній дистанції масштабом, старість приймає вигляд життєвої сили, яка властива в молодості, але недостойна старості. Справжня молодість шукає дистанції, а не безладу, старість – форми та здійснення, а також послідовності у своїй долі [334, с. 310]». Часова дистанція має велике утворююче значення – вона поповнюється новими смисловими цінностями дій та вчинків як попередніх, так і наступних поколінь через взаємне навчання.

Видимість молодості презентує інфантильність людини, її небажання брати відповідальність, що іде всупереч соціальним очікуванням від зрілого

та похилого віку. Замість почуття поваги до літніх людей «видимість молодості» загострює почуття конкуренції між поколіннями. Соціальна взаємодія поколінь набуває конфліктного характеру. Втрачається соціальна роль старих людей як носіїв знань, умінь, життєвого досвіду, корисного для розвитку наступних поколінь. Виховний вплив старших на молодь розуміється у негативно-нігілістичному змісті, тому що «виховання приходить в занепад, якщо історична сприйнята субстанція розпадається в людях, які в своїй зрілості несуть за неї відповідальність [334, с. 353]».

Конструювання ставлення до старості у суспільстві пов'язане з різноманітними стратифікуючими вимірами, такими, як соціальний стан, етнічність, освіта. Варіативність ставлення до старості у різних народів й у різні історичні періоди обумовлена різною роллю правових основ, різним ступенем розвитку інституту демократії, специфікою культурних традицій, історичними прецедентами. У стабільних, організованих суспільствах більше цінується мудра старість, тоді як у нестабільних суспільствах переваги має молодість.

Ставлення до старості у суспільстві являє собою соціокультурний конструкт, підданий змінам. Змінюється віковий поріг та конотаційні відтінки значення старості. Старість справедливо вважають феноменом ХХ століття. До цього відсоток людей похилого віку був незначним. Це підтверджує й нерозвиненість відповідної термінології, наприклад, в аккадській мові, одній з найдавніших семітських мов (III тис. до н.е.), слово «дід» позначалося як «ab abi» (батько батька) [140, с. 14, 55], часто у документах замість слова «дід» використовувалось слово «батько» [91, с. 180, 195, 221].

«Середня тривалість життя в первісному суспільстві становила 15-22 роки, у стародавньому світі – 20-30 років. Незначно збільшившись у середні віки й епоху Відродження (25-30 років), в XVII-XVIII столітті вона в цілому не перевищувала 40 років, досягаючи цієї цифри лише до початку XIX століття (35-40 років). До кінця сторіччя середня тривалість життя вже

становила 47-50 років, і впевнено зростала протягом усього ХХ століття», – зазначає Е. Россет [208, с. 184-211].

З появою у суспільстві значного відсотка людей похилого віку, старість починає сприйматися як соціальна проблема. Вивчення історичних форм її сприйняття, репертуару її соціальних функцій – є значимим для більш повного розуміння механізмів конструювання ставлення до старості в сучасному світі. Історично ставлення до старості сполучено з певним соціальним статусом літньої людини, з колом її прав та обов'язків, з набором доступних для неї видів і форм діяльності.

У первісних колективах літні люди як носії найбільшого життєвого досвіду, знань і священних традицій, виконували виховну та релігійну функції. Уважалося, що старійшини можуть вступати в контакт із померлими, що надавало їм великого авторитету. Виникнення та підтримування релігійних практики відбувалось в результаті узагальнення та надання сакрального характеру знанням старців. Певну участь старі брали й безпосередньо у господарському житті колективу, наприклад, стежили за вогнищем (безперервний вогонь навіть сьогодні намагаються підтримувати деякі найбільш відсталі племена) [139, с. 23]; виготовляли знаряддя праці, що було достатньо складним і трудомістким процесом, який вимагав певного досвіду та навичок.

Для ранніх етапів розвитку людського суспільства характерним було поважне ставлення до старих та відсутність негативних стереотипів старості через унікальність й одиничність самого явища, що скоріше надавало йому певної сакральної цінності. Знання старших акумулювали колективну мудрість, що особливо цінне для безписемних суспільств. Знання старшої людини, використані молодшими й сильнішими одноплемінниками, були одним із найважливіших факторів розвитку, гарантією оптимальної успішності первісної локальної групи. Поважне ставлення до людей похилого віку ґрунтувалося, в першу чергу, на їхній ролі у суспільному житті

або авторитеті; вік – це в першу чергу не хронологічна, а статусна характеристика.

У ранньодержавних утвореннях перші форми влади тісно пов'язані з радою старійшин, у чиїх руках зазвичай були зосереджені законодавчі, адміністративні, релігійні функції. Рада старійшин – колегіальний орган керування колективом, що складається зі старших чоловіків, основними функціями якого є зберігання й відтворення традицій і контроль за їх виконанням. Функції старійшин були досить різноманітними: від організації колективного рибного лову, до рекомендацій міфологічним героям. Старійшиною міг вважатися тільки шанований, як правило, заможний чоловік, що перебував у шлюбі, мав дітей; вік якого визначався порівнянням з іншими членами колективу, а не виходячи із хронологічних параметрів. Влада вождя, який не мав підтримки старійшин, зазвичай була нестійкою. Не випадково при призначенні вождя європейські колонізатори прагнули погодити зі старійшинами своє рішення. Іноді старійшина виконував функції військового лідера. Лише в деяких найбільш відсталих племенах була відсутня рада старійшин як сформований інститут, втім, і в подібних суспільствах існував розподіл на вікові групи з відповідними привілеями.

У давніх суспільствах внутрісімейні функції людей похилого віку були більш складними й значимими, ніж у пізніших індустріальних культурах; внутрісімейна ієрархія була жорсткішою. Наприклад, у Давньому Римі влада «батька» над сімейством була повною і довічною. Батько міг убити, продати в рабство або позбавити спадщини кожного з членів сімейства. Фактично все майно молодших членів сім'ї належало батькові. Ні висока посада, ні одруження – лише трикратний продаж у рабство виводив сина з-під влади батька. Ні похилий вік, ні навіть божевілля не позбавляли «батька сімейства» його влади. Традиційно вважається, що на ранніх етапах історії така влада батька, у важких для землеробства умовах Давнього Риму, забезпечувала найбільш ефективну обробку землі [130, с. 21-38]. На думку деяких дослідників, жорсткі форми внутрісімейної батьківської влади були однією із

причин психологічної привабливості гладіаторських ігор, що звільняли особистість від підсвідомих страхів насильства [285, с. 110-111]. Крім давніх римлян, найбільш жорсткими формами батьківської влади відрізнялись асирійці [214, с. 166, 170].

За відсутності інституціалізованої державної підтримки, працездатні родичі (у первісних колективах – громада) були єдиною гарантією старості. Це – одна із причин існування характерного для традиційних суспільств типу розширеної родини, яка включала більше двох поколінь родичів. Нешанобливе ставлення до батьків у багатьох культурах уважалося злочином і каралося за законом. Поширеною в багатьох доіндустріальних суспільствах була традиція всиновлення відпущеного на волю раба або бідняка для допомоги в старості, продовження династії й ведення заупокійного культу. Невиконання всиновленим своїх обов'язків уважалося тяжкою релігійною провиною.

Становище людей похилого віку у перших розвинених культурах відзначається більшою стабільністю, оскільки контролювалося не тільки традицією, але й державою. Владні структури із самих ранніх етапів свого існування намагалися взяти на себе частину турбот про найбільш уразливих членів суспільства – літнім людям надавалися пільги або вони звільнялися від податків й інших повинностей.

Об'єктом особливої уваги усіх давніх держав були постарілі воїни. У Давньому Єгипті й Римській імперії, наприклад, держава забезпечувала ветеранів земельними наділами, їм надавалися пільги й привілеї, видавалася разова або регулярна грошова допомога, розмір якої залежав від звання перед виходом у відставку й терміну служби. Ветерани та їхні нащадки могли розраховувати на отримання римського громадянства.

У Новий час у європейських урбанізованих культурах, з руйнуванням громади, система колективної підтримки непрацездатних занепадає, підсилюється дискримінація за статевими й віковими ознаками, а нуклеарні

родини вже не в силах забезпечити своїм старшим членам гідну старість [65, с. 135-140].

У цій ситуації центральну роль у підтримці непрацездатних починає грати держава. Перший закон про відповідальність держави за немічних і незаможних старих був уведений в Англії в 1601 р. З кінця XVII ст. починається відокремлення будинків для людей похилого віку від лікарень, з'являються перші теорії, що ратують за необхідність призначення пенсій по старості [71, с. 102]. Із другої половини XIX ст. починає здійснюватися програмна соціальна допомога непрацездатним. Одна з найбільш послідовних програм соціального страхування XIX ст. була втілена в Німеччині Отто фон Бісмарком у 1880-ті роки [186, с. 374-375]. У цілому ж виплату пенсій і страхування від безробіття у XIX ст. могли дозволити собі лише найбільш ефективні компанії. Незважаючи на допомогу різних добродійних фондів і невеликі державні виплати, старість для робітника XIX ст. ставала «дійсною катастрофою» [286, с. 303-312]. Суспільна підтримка літніх на початку XX ст. була зведена до мінімуму – у спресованому просторі міста фізична близькість співіснує з духовною віддаленістю при все зростаючому розриві між поколіннями у цінностях, ідеалах, способі мислення.

З другої половини XX ст. старість стала розумітися як цінний для суспільства період життя. Змінився сам зміст слова «старість» – якщо раніше під нею розумілася непрацездатність, то тепер це законодавчо оформлений формалізований віковий поріг, після якого людина має право на пенсійне забезпечення [162, с. 62], виникає образ респектабельної літньої людини з багатим життєвим досвідом. Для сучасної західної культури характерно уникання застосування терміну «старість», який замінюється терміном «третій вік». І справді важко назвати старою людину, яка добре виглядає, водить автомобіль, багато подорожує, відвідує клуби за інтересами та ін.

Ставлення до літніх людей у суспільстві обумовлено його станом: стабільне, перехідне, кризове.

У стабільних суспільствах ставлення до старих більш стійке й визначається головним чином соціокультурними традиціями. У суспільствах, які повільно модернізуються, чітко простежується світоглядний конфлікт поколінь, можливості розв'язання якого залежать від усвідомлення суспільством проблеми зміни як необхідної (індустріальні культури) або змушеної (колоніальні країни, суспільства, які утворені в результаті масових міграцій).

У культурах, змушених у силу тих або інших причин модернізуватися в короткий термін (за допомогою революції або іншого способу зміни соціально-економічної структури суспільства, зазвичай з метою подолання відставання), ставлення до старшого покоління відрізняється особливою напруженістю. Будучи тією категорією, що особливо активно протидіє подібним змінам у силу як об'єктивних (у новій ситуації людям похилого віку складніше скористатися її перевагами, у той час як негативні сторони змін позначаються на них сильніше), так і суб'єктивних причин (прагнення до стабільності, критичне ставлення до радикальних заходів і т.д.), люди похилого віку асоціюються з «негативним» минулим, перешкодою на шляху модернізації. Для таких суспільств характерно штучне знецінювання соціального досвіду старих, орієнтація в розвитку робиться на нові покоління; тут люди похилого віку представляються лише обтяжуючими соціальну структуру.

У суспільствах, охоплених політичними (наприклад, війни) або економічними кризами, падіння престижу старості буває не настільки помітним, очевидного міжпоколінного розколу не відбувається, і люди прагнуть перебороти лихоліття спільно. Рецидиви насильства стосовно старих, можливі та нерідкі, але сприймаються як мародерство й неодмінно засуджуються. Тут під негативною стороною старості розуміється не консерватизм, а непрацездатність. З іншого боку, недостатність державної підтримки ускладнює становище людей похилого віку.

У деформованих спільнотах (штучні – в'язниці, концтабори й т.п., і природні – колективи в екстремальних екологічних умовах) як крайніх випадках кризових суспільств, у силу їхнього соціального складу або несприятливих зовнішніх факторів дискримінація літніх людей зазвичай носить яскраво виражений характер – від витискання їх як найменш конкурентоздатної групи на периферію соціальної структури до прямої агресії стосовно старих і геронтоцида.

Українське суспільство можна охарактеризувати як перехідне та кризове, в якому склалася унікальна ситуація співіснування одразу п'яти поколінь при невідпрацьованості механізмів їхньої взаємодії. Як наслідок, колективні уявлення про потреби та проблеми літніх людей мають ще невизначений характер. Все це негативно впливає на вирішення питань соціальної підтримки геронтологічної групи.

Реформи найважче позначаються на цій віковій категорії – багато пенсіонерів живуть за межею бідності. В кризові періоди різко збільшується число самогубств, яке серед цієї вікової групи значно перевищує міжнародні показники; чоловіки вдаються до суїцидів втричі частіше жінок [180, с. 71]. При цьому для молодого покоління характерне негативне сприйняття заключних життєвих етапів – лише одиниці хотіли б умерти в глибокій старості, в оточенні дітей й онуків. «Старість та смерть сприймаються як поразка, за якою слідує соціальна незахищеність і приниження, замість заслуженої поваги й спокою наприкінці життєвого шляху [136, с. 136]».

За орієнтації в соціальному розвитку України на нові покоління, представники третього віку нерідко сприймаються лише як обтяжуючі соціальну структуру. Формування нової трудової етики з акцентом на раціональності, обумовило ситуацію, коли соціальні інтереси особистості звужилися до кола власних проблем, що приводить до втрати моральної складової у співчутті до старості.

Характерним є поверхневий тип рефлексії суспільства на проблеми пізнього віку: у найкращому випадку помічаються лише економічні

проблеми старості, у той час як комплекс проблем самоідентичності, організації дозвілля, взаємин між поколіннями залишається поза сферою уваги як суспільства, так і держави. У цих умовах особливо значимою стає підтримка людей похилого віку методами соціальної політики, що зменшуватимуть ризик міжпоколінних конфліктів.

Отже, вік так само, як і стать, клас, раса, позиціонується як фундаментальна змінна, котра визначає систему суспільної нерівності. Представники літнього віку розглядаються як кризова група, у відношенні якої діють практики виключення. Механізми конструювання негативних образів старості в сучасному суспільстві обумовлені фіналістськими поглядами на індивідуальний процес розвитку людини; утилітаристськими підходами до тілесності, що наділяють молодість статусом особливої престижності; трудовою етикою з орієнтацією на цінності матеріального порядку; нівелюванням ролі морально-етичних норм.

Поступова втрата людьми похилого віку в ході історичного розвитку соціально значимих функцій, криза традиційної системи внутрісімейної підтримки непрацездатних за віком не сприяли формуванню його позитивного образу. Тому похилий вік у суспільній свідомості асоціюється з періодом вгасання, витісняється на периферію суспільного життя, виключається із соціально престижних сфер. Крайнім проявом ізолюючих практик стало в останні роки поширення геронтологічного насильства.

На даний момент проблема ставлення до представників геронтологічної групи розробляється головним чином у контексті соціальної підтримки. Це деякою мірою свідчить про те, що сучасне суспільство відгороджується від проблем літніх бар'єром допомоги, яку надають соціальні інститути. Разом з тим у сьогodнішньому суспільстві, яке стрімко модернізується, саме люди похилого віку залишаються зберігачами загальнолюдських цінностей, є важливим але незатребуваним ресурсом суспільного розвитку.

Таким чином, становище людей похилого віку контекстуальне, воно невід’ємне від соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються в Україні. У період трансформаційних змін у суспільстві геронтологічна група характеризується такими властивостями, як втрата свободи і автономії, соціальна стигма, деперсоналізація і низькі матеріальні стандарти. З об’єктивними процесами зменшення рівня ресурсів організму у старості, зменшуються можливості літніх людей брати участь у загальноприйнятому стилі життя, в звичних моделях поведінки, виникають бар’єри у спілкуванні і взаємному обміні культур з іншими поколіннями. Знижується політична активність, інтенсивно формуються адаптивні механізми сомозберігаючої поведінки, включаючи деприваційні (зменшення потреб).

Літня людина намагається заперечити персональне старіння, зважаючи на приписування суспільною думкою негативних рис. Оформлення відчуття власної старості відбувається за усвідомлення і визнання літньою людиною вікових змін, формування нової життєвої позиції, нового рівня самоусвідомлення. Відчуття щасливої старості, на думку Н. Шахматова, можна визначити як стан, що «відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовам свого буття, повноті та осмисленості життя [298, с. 280]». Самозадоволення – важливий момент сприятливої оцінки свого життя у старості, який свідчить про відсутність змін власного Я. Задоволеність новим життям, новою роллю, перегляд попередніх цільових установок, правил і переконань приводить до вироблення літньою людиною нової спостерігаючої, спокійної та самодостатньої життєвої позиції. В старості формується нова життєва філософська позиція, спрямована на вирішення питань пізнання сенсу власного існування та прийняття неминучості завершення життя. Спокійне ставлення до того, що несе власне старіння, відкриття нових радощів життя називають життєвою мудрістю літніх людей. Мудрість формується за умови збереження літньою людиною

минулої позитивної ідентичності та наявності стійкого імунітету по відношенню до негативних суспільних ярликів.

1.3. Світоглядно-методологічні засади дослідження філософії похилого віку в контексті геронтосоціальної роботи

Філософія похилого віку, зважаючи на універсальність філософської методології та широкий парадигмальний контекст філософських ідей, може бути теоретико-методологічною основою, на якій будується міждисциплінарна парадигма наукового знання про літню людину. Філософські категорії, методи наукового пізнання широко використовуються при вивченні феномену людини, її внутрішнього світу, особливостей світосприйняття та життєустрою, соціокультурних зв'язків та соціальних явищ. Філософія «становить той глибинний рівень, що об'єднує людей певної культури, надає осмисленого характеру їхній життєдіяльності [67, с. 71]». Філософія (гр. *phileo* – любов, *sophia* – мудрість) тлумачить «любов» як основу світобуття, загальний взаємозв'язок та взаємодію, що характеризують цілісність світу; «мудрість» (софійність) – як здатність людської психіки до аналізу та синтезу знання про існування в світі та побудови у відповідності до нього власної життєдіяльності.

Предметне поле філософії похилого віку зосереджується навколо відношення «літня людина – світ». Основний спектр соціоантропологічних проблем торкається, як особистісно-індивідуального феномену літньої людини, її екзистенції, життєдіяльності, взаємовідносин з середовищем, так і всього людства, з його моральним потенціалом людяності, гуманності.

Філософія спонукає людину до рефлексії та саморефлексії, тобто уміння піддавати розумовому аналізу різні сторони дійсності та в першу чергу – власну життєдіяльність. Філософська рефлексія використовується для осмислення граничних сенсів буття. Розв'язання особистих проблем літньої

людини спирається на загальні соціокультурні імперативи, філософські ідеї та уявлення про світ, людину, пограничні змісти людського існування тощо. Рефлексія цивілізаційних потрясінь і технологій пом'якшення їхніх наслідків для людини та суспільства створює умови попередження пограничних ситуацій, зменшення шоку, поліпшення соціального комфорту людини похилого віку.

Виходячи з філософської антропології, застосовуючи філософську терапію, геронтосоціальна робота робить акцент на соціальній та моральній допомозі, намагається полегшити переживання й страждання літньої людини, яка обираючи ірраціональну поведінку, часто стає відчуженою від соціуму, капітулює перед загальними труднощами або особистими проблемами. Здатність спеціаліста геронтосоціальної роботи до саморефлексії дозволяє глибше пізнати та зрозуміти зміст предметно-функціонального простору своєї професійної діяльності, створює інтелектуально-моральні передумови для гуманізації соціального буття.

Саморефлексія – це один з основних способів формування цілісного світогляду, що адекватно відбиває реалії сучасного світу. Світогляд (система принципів, ідеалів, знань, потреб) визначають як життєво-повсякденний, що має індивідуальний характер та впливає на розуміння світу й життєву позицію окремої особистості, а також теоретичний світогляд, що є систематизованим комплексом уявлень, оцінок, переконань здатним забезпечувати цілісне світобачення спільноти. Суб'єктами світогляду можуть виступати одна людина, соціальні групи, етнічні та національні громади, класи, суспільство в цілому.

Структура світогляду містить наступні елементи: світорозуміння – пізнавально-інтелектуальний рівень; світовідчуття – емоційно-психологічний рівень; світовідношення – наявність у світогляді спонук до дії. Тобто світогляд забезпечує єдність пізнавального, ціннісного та діяльного настановлення людської життєдіяльності. Світогляд є своєрідною

інтегративною цілісністю знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомих переконань.

Важливою складовою світогляду є знання (інформація про світ, причини, зміст, зв'язки та закони речей і явищ в ньому). Все у світі оцінюється й осягається лише «людським розумом», як зазначає В. Винниченко [47, с. 323]. Відображуючи позицію конкретного суб'єкта, світогляд відрізняється від знань: знання можуть бути безособистісними, натомість світогляд завжди притаманний «комусь», тобто репрезентуватиме ставлення певної особи, групи людей до життєвої реальності, що виявлятиметься у вчинках і діях.

В результаті інтелектуально-емоційного ставлення людини до знання, як до істинного через єдність доведення доказовості та віри, формуються переконання як постійний структурний компонент світогляду. Наприклад, на основі теоретичних та практичних геронтологічних знань формуються переконання соціального працівника, які дозволяють йому цілеспрямовано впливати на людину похилого віку або групу з метою створення ефективних умов для подальшого розвитку особистості, правильної оцінки проблемної ситуації, вибору стратегій допомоги тощо. Сенсу досвіду і знанням людини надають цінності як елемент світогляду.

До основних компонентів світогляду належать також принципи та ідеали. Принципи лежать в основі певної сукупності знань, теорій, науки в цілому. Світоглядні принципи віддзеркалюють внутрішню переконаність людини, теоретичні та практичні засади, якими вона керується в своїй життєдіяльності. Ідеали як взірці досконалості – найвища мета, на реалізацію якої спрямовані прагнення особистості. Як елемент світогляду, ідеали виступають своєрідними зразками майбутнього, системою уявлень про суспільний устрій, сукупність цінностей певної соціальної системи та обумовлюють кінцеву мету життєдіяльності людини.

Отже, світоглядні позиції людини формуються в процесі набуття знань та досвіду, проте системності вони набувають лише в результаті їхнього

філософського осмислення. Як теоретичний базис світогляду філософія формує цілісність світосприймання, певне світорозуміння, виробляє систему переконань, ціннісних орієнтацій, які визначають ставлення до себе, оточуючих та світу.

Світоглядні орієнтації кожного народу визначаються його культурною специфікою. Вони вкорінені в міфології та теоретично відображені у філософській традиції. Філософське розмаїття обумовлено структурами світосприйняття – архетипами. Архетип (грец. ἀρχή (arche) – початок; τύπος (typos) – тип, образ; прототип, проформа) – це прообраз, початковий образ, ідея, первісна форма для наступних утворень. Архетипи є своєрідними еталонами, точками відліку, що сприяють орієнтації людей у власному життєвому просторі. Архетипи як соціокультурні начала, що передаються з покоління в покоління, є вічними, засадничими, неподільними, всепороджуючими і всепоглинаючими. «Аналіз архетипів, – зазначає С. Кримський, – є адекватним методом дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень [127, с. 97-98]».

В. Шевченко визначає архетип як «засадниче, базове твердження або символ (емблему), що слугує безальтернативним виразником і засобом пояснення якісно однорідних, але кількісно відмінних подій, явищ, речей тощо [301, с. 37]». Будучи своєрідними кодами соціального пізнання, «квантами» чи «генетичними кодами», зміст яких уточнюється і витлумачується процедурами мислення, архетипи здатні виступати логічними схемами-орієнтирами, необхідними в життєво-практичних ситуаціях суспільного існування, пояснювати світоустрій та світобуття.

Найпершим способом орієнтації в питаннях життєустрою та світопорядку в усіх народів стала міфологізація довкілля та надання йому антропоморфних рис і властивостей. В міфах як окремі речі, так і групи речей уподібнюються людям, вважаються такими ж емоційно-чуттєвим живими істотами. Означаючи речі, прагнучи «домовитись» з ними, людина одночасно означувала і відділяла від речей невідоме. Причому незнання

чогось люди компенсували домислюванням, власними вигадками про властивості всього непізнаного, невідомого. На цьому шляху гадок виникли уявлення про втручання у плин людського життя ще й невидимих «темних сил», які нібито таємним чином забезпечували існування у світі взаємозалежності та зв'язок усіх речей і подій.

Пояснення світу, людського життя в ньому та причини його невлаштованості знайшли відображення в міфах, казках, оповіданнях, билинах, колядках та піснях – загальних для всіх народів початкових синкретично поетико-символічних та раціональних формах світоосягнення. Архетипічна (фундаментальна) структура міфології в Україні вирізняється власною специфікою. По-перше, українське «трипільське» населення високо цінувало землю: «Найситніша – земля мати, бо велику силу має, всіх годує, напуває (казка «Розумниця»). Безпосереднім міфологічним і життєвим образом Землі визнавалася жінка, що вплинуло на формування основних ментальних рис народу як жіночої нації. По-друге, українська міфологія будувалась на контрасті основних засадничих понять: «Буття-Небуття», «Дійсний-Недійсний світ», «Світло-Темрява», «Добро-Зло», «Правда-Кривда» та ін.

В українському епосі присутня інтерпретація людських властивостей і засад людської життєдіяльності; осмислюються питання життя і смерті, добра і зла, свободи і неволі (гноблення), мудрості й безглуздя; сформовані сутнісні закони соціального і природного космосу; подані символічні образи начала світу. Архетипи умовно поділяють на такі, що дають розуміння структури й начала світу (архетипи світоустрою), і такі, що виражають людське ставлення до світу (архетипи життєустрою).

Архетипи світоустрою, в першу чергу, виражаються поняттями «Дійсний і Недійсний світ», «Буття і Небуття». «Дійсний Світ» – упорядкована, освоєна людьми реальність, у якій встановлені певні причинні зв'язки. Це світ людського буття. Все суще у світі визначається як Буття, а минуле та майбутнє Буття визначається як Небуття. Небуття – стан

передіснування суцього, не існування, смерті, руйнування тощо. Все, що виникає в Світі, постає з Небуття й зникає в ньому. Минувшина не зникає безслідно, а зберігається як частка реально функціонуючого Буття і потенційного Буття, такого, що може проявитися як актуальне (соціальна пам'ять). Архетип «Буття-Небуття» широко представлений в усіх українських казках: так, з горошини з'являється Котигорошко, з деревинки – Івасик Телесик, дівчина, яку вбила сестра, перетворюється на калину, що виросла на могилі та ін. «Дійсний світ» – світ, в якому живуть люди та «Недійсний світ», непроникнений, незрозумілий для людей, який існує лише в їхньому уявленні, найчастіше розділені морем, річкою, горами високими, темним лісом або землею.

Добро-зло в українській культурі розглядалися завжди в єдності, як начала, що забезпечують світову гармонію. «Білобог і Чорнобог б'ються – і ті Сваргу (Небо) тримають, аби світу не бути повергнутому [218, с. 9]». Сили добра, відповідно до давньоукраїнських повір'їв, людям посиляє Білобог або дід (батько Перуна, Владика Вирію), а сили зла – Чорнобог, владика пекла й родич богині Мори, яка породила разом зі змієм 13 хвороб і пустила їх по світу [121, с. 211]. Архетип «Добро-Зло» яскраво проявляється в казці «Розумниця». Насамперед, там зустрічається давнє українське прислів'я: «Цур, їй пек», що уживається для посилення вислову невдоволення пана «розумною дівкою», яка його «перед людьми дурнем виставила». Походження вислову пов'язано з іменами стародавніх слов'янських богів Цура (Чура) та Пека, протистояння яких характеризує боротьбу добра зі злом. Пек – бог пекла, війни, всякої біди; якого породили Мара та Чорнобог; згідно з повір'ям – кровожерний, страхітливий, підступний, нещадний, він боявся лише Цура, який міг проникати в його підземне царство «Пекло» й відбивати невинні душі добрих людей чи своїх лицарів-побратимів, повертати їх на землю або до Вирію. Давньослов'янський бог Цур (Щур) вважався охоронцем родичів померлого від нечистої сили, неочікуваної небезпеки – звідси старослов'янське «пращур». Вважалось, що він охороняв

кордони земельних володінь (межі роду). Старший роду, обходячи володіння, гонячи перед собою жертвних тварин, співав гімни, приносив дари богу Цуру (хлібне зерня, короваї, плоди, мед та вино).

Архетип «Добро-Зло» проявляється і в протиставленні людської мудрості (духовного багатства) багатству матеріальному: «Що в хаті і на подвір'ї – усе загинути може, а те, що в розумній голові людина має – то вже навіки [259, с. 68]»; за своєю сутністю, з ним схожий архетип «Правда-Кривда», який, наприклад, зустрічаємо у казці «Названий батько». Дід, який узяв собі в сини трьох братів-сиріт, що не мали ні хазяйства, а ні хати, навчає синів, як жити щасливо, з правдою не розминаючись. Старші сини не витримали випробування багатством – «правду забули» та зрештою, все їхнє добро згоріло. Найменший, хоча й був найбільш бідним, завжди людям допомагав, а коли батько у вигляді убогого старця прийшов до нього на подвір'я, його нагодував, напоїв, дав новий одяг та, щоб залікувати його смертельну рану, не роздумуючи спалив свою оселю з усім добром. В нагороду за праведне життя отримав він нову хату гарну та пишну, а Батько зник в нікуди так само, як і з'явився нізвідки.

Різноманітні відповіді дає давньоукраїнська міфологія на питання про те, з чого і як постав світ: з «каменю», «землі» або «яйця-райця». Наприклад, у казці «Трьом-син-Борис» читаємо: «На дубі жінка та чоловік пару голубів ловлять [259, с. 118]». Дуб – символ вічного життя, центр Всесвіту, коріння його – в підземному царстві, а верхівка сягає неба. Голуби – учасники світотворення, «вони зі Світового дерева, пірнають у синє море й дістають звідти пісок. А з нього вже постає земля, небесні світила та весь світ [82, с. 210]». Про світовий устрій йдеться і у казці «Яйце-райце», в якій орел, що був врятований людиною під час війни між небесним царем «птицею-жайворонком» та царицею підземного царства «мишею», отримує в нагороду «Яйце-райце», з котрого мало народитися все живе. Але ненароком розбивши яйце й прийнявши допомогу змії, щоб зібрати скот, який почав «вернути з того яйця», чоловікові довелось віддати змії свого сина. Так, за своє

необережне поводження із земним раєм, людство розплачується своїм майбутнім.

Потреба пояснити взаємозв'язок Буття з Небуттям і тим самим полегшити своє існування – корінна ознака будь-якої спільноти. Посередниками між Богом і членами спільноти, тлумачами думок, бажань та законів Всевишнього виступали пророки (провозвісники волі божої). Вони прагнули встановити зв'язок з «царством мертвих» або Небуттям і дізнатися, як воно керує Буттям. Таким чином єдність між уявно-символічним та Буттєвим здійснювали наймудріші представники громади, які часто були й найстаршими. У «Велесовій книзі», яка вміщує відомості про життя праукраїнців до введення християнства в Київській Русі, зазначено, що «многие роды имели вождей, которых избирали старейшины на вече. И всяким родом правил кудесник, и жертвы творил. И всякий род имел старого кудесника, который на Радогоще служил (свято поминання предків – О.Т.). И это было Правью. И был впереди Дажьбог, и ему творил он требы [218, с. 213]».

Тлумачення невідомого, розуміння начал і причин, що зумовлюють функціонування життєвого світу людей, у слов'ян називалося Мудрістю. Знання, накопичені попередніми поколіннями, нерідко були визначальними у виборі рішень та впливали на життя спільноти. В «Руських ведах» зазначені закони, які людям передав Сварог від імені Роду. Власне кажучи, це моральні завіти, які закріплені в традиції та передаються з покоління в покоління: шанувати Бога Всевишнього; уникати Кривди та слідувати Правді; шанувати рід свій й Рода небесного; шукати мудрість всюди; берегти рідну Землю; шанувати один одного, син – матір й батька, чоловік з дружиною – жити в злагоді [22, с. 224-226]. За виконанням завітів предків стежили не тільки верховні боги, але й люди, що є провідниками волі вищих сил. Носіями таємної глибокої мудрості були, наприклад, волхви. Вважалося, що надлюдські знання мають волхви, вони віщі, відуни і добре знають, як уласкавити богів, тому були у великій пошані народу й князів. Т. Шевченко

писав: «Заворожи мені, волхве, друже сивоусий». У старовину волхв і чудесник були словами однозначними, а пізніше від них пішли – ворожбит, знахар, відьмак, відун, чарівник, чаклун, шептун, які означали володіння особливими знаннями – мудрістю.

У «Велесовій книзі» говориться про те, що праукраїнці, походючи від Даждьбога, мали у собі силу Богів (Божий дар). Вони славили Богів (слов'яни), але ніколи не просили й не молили Богів про благо своє, тобто самостійно приймали рішення, були самодостатніми. Тому події, що відбувалися в процесі життєдіяльності праукраїнців у меншому ступені, ніж в інших віруваннях, пов'язувались із впливом позалюдських, неземних чинників або зверх-сил. Людина в українській казково-міфологічній традиції зображується вільною, розумною, мужньою. Вона вступає в боротьбу з «темною силою» не за чийось примусом, а за власною волею, усвідомлено, задля збереження життя людського роду; покладається не на якісь «божественні сили», а на саму себе, власний розум і здатність домовлятися з усім живим і неживим у світі; перемагає вона, в першу чергу, не силою, а мудрістю, причому однаково цінується розум як чоловічий, так і жіночий.

Мудрість у праукраїнській спільноті природно самовідтворювалася в процесі життя. Мудрістю з давніх часів вважалося проникнення, розуміння засад світобуття, уміння на основі здобутого знання і досвіду безпомилково діяти у різних обставинах буття. М. Попович зазначає: «Поняття мудрості включає уявлення про єдине, узагальнене знання, що інтегрує всю інформацію про світ [196, с. 37]».

Вироблені в межах міфології символіко-інформативні засоби та архетипи культури українського народу, за допомогою яких пояснюються людина і світ, особливості життя людини та її відносини в спільноті, є підґрунтям національної філософії. Філософія кожного народу виділяється не стільки структурою архетипів, скільки акцентами, що робляться при їх осмисленні з урахуванням конкретних умов існування. При аналізі питань світоустрою філософія спирається не лише на загальнолюдські цінності,

якими є земля, життя, родина тощо, але і на їхню ціннісну ієрархію в бутті власного народу. Українська філософія як вчення про участь людей у спільному способі світоіснування виробляється на підставі тривалого пізнання і тлумачення структури світу в межах етнічної культури; створює теоретико-символічний образ світу, на який вітально, практично й пізнавально спирається людина.

В українській філософії з самого початку її формування світ розумівся складним (сущим), який складався з начал (сутностей). Пізніше, у трактатах українських вчених XVII-XVIII ст. в значенні «сутність» вживаються такі терміни, як грецьке «стихії» або «елементи», латинське «субстанції». У подальшому (XIX-XX ст.), хоча і змінювалась термінологія, чи витлумачувався світ як сукупність народів, які проживали на своїх територіях (П. Куліш) або як зв'язок поселень, об'єднаних навколо центра (В. Винниченко) – в українській філософії зберігалось визнання складності, багатоначальності світу, єдності його частин. У різні історичні періоди певні начала, частини світу можуть набувати більшої значимості для людей, що віддзеркалюється у нових поняттях, які характеризують світ, наприклад, «середовище», «довкілля», «всесвіт», «універсум», «космос», «дійсність» тощо.

Українська філософія визнає, що началами світоустрою є земля, вода, повітря і вогонь, саме в цих «начатках» перебуває зміст речей, подій і людського життя (Л. Баранович). Дослідники І. Мірчук, О. Кульчицький, І. Бичко та ін. відзначають, що в українській філософії чільне місце в ієрархії сутностей займає земля як народжуюче (творче), плодоносне начало. Архетипи «Неньки-природи» та «Землі-матері» вкорінені в колективному підсвідомому українського народу. Стихії у вченні про світ розглядаються як знаки і символи вічності, що існували до появи природи, з них створене й в них перетворюється при розпаді все живе й неживе. Справедливим є й те, що руйнування стихії (основи життя всього природного у світі) становить загрозу життєвій базі самої людини.

Українська філософія, досліджуючи образ світу, включала вивчення начал (субстанцій) та їх організацію (субстанційні форми), що розумілися як простір і час. С. Яворський вважав, що субстанційна форма впорядковується природою для вдосконалення матерії, проте будучи пізнаною, така форма настільки вдосконалює матерію, наскільки становить з матерією одне ціле. «Субстанційна єдність між матерією і формою є субстанцією [329, с. 463]». У світі, в якому поєднується стихійне і природне, існує утворена людством «символічна реальність» – надприродне. Ця реальність функціонує як система комунікацій, інформаційного обміну між людьми, вона інтегрує людей в спільноту.

На підставі світоуявлень в українській культурі формується образ людини. У давніх міфологічних та філософських вченнях загальна структура світу інтерпретувалася термінами «Хаос» і «Космос», де Хаос характеризувався як образ неупорядкованості, безначальності, невідомості, а Космос – як наявний світопорядок, лад. Поширеним у міфології, а згодом і у філософії став архетип розуміння людини, що базується на ідеї взаємодії Космосу і Хаосу. Зокрема, репрезентований він уявленнями про перевтілення душі людини в різні речі та істоти після смерті, ідеєю воскресіння людини.

Якщо первинним вважався Хаос, то людина як істота, що постала з невідомості, є ірраціональною, темною, підвладною пануванню невідомості, несвободною, абсурдною, річчю серед речей, якими керує якесь позасвідоме об'єктивне Начало. Протилежний підхід до витлумачення сутності людини зумовлений уявленнями про первинність Космосу, який розуміється різнопланово: як Бог, Дух, Матерія. Людина розумілася «мікрокосмом» – неподільною існуючою часткою «макрокосму», яка у зменшеному вигляді має всі притаманні йому елементи та властивості.

Розуміння людини як «мікрокосму» впливає із змісту тлумачення «простого» і «складеного», «сутності» і «загального». В «Ізборниках» Святослава (пам'ятках давньоукраїнського перекладного письменства, створених для чернігівського князя Святослава Ярославича у 1073 та

1076 pp.), говориться: «Сутністю є «наречена простота», що має власне тіло, яке можна певним чином описати [102]». Людське тіло складається із окремих сутностей (землі, води, повітря, вогню). З'єднання сутностей утворює «сущє».

Як сталий принцип розуміння людини ідея мікрокосму утверджується в українській філософії упродовж XVII-XVIII століть.

Іоаннікій Галятовський (архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові в 1669-1688 pp.) зазначає: «Троякій єсть світ – великій, малий и середній. Великій світ єсть будинок, учинений з неба и з елементов – з огню, з повітря, з води, з землі. Малий світ єсть чоловік (...). Середній світ єсть весь народ людській...[57, с. 198]». При народженні кожна людина отримує різну частку фізичних складових, внаслідок чого люди мають неоднакові схильності та здібності, що проявляється в їхній індивідуальності та неповторності.

В той час як спираючись на архетип «мікрокосму» в західноєвропейській філософії формувало думку про людину як мізерну частку «макрокосму», «механічний апарат», складений з мікроелементів, в українській філософії велике значення надавалось такій сутності, як «повітря», що утворює «душу».

За визначенням Л. Барановича (українського церковного, політичного та літературного діяча другої половини XVII ст., архієпископа Чернігівського), «крім природної основи, людина має духовне начало – «серце», що становить неповторну індивідуальність особистості, її глибинне єство. «Сердечна» сфера є вмістилищем релігійності та високої моральності, які, взаємопереплітаючись, протистоять потягу тілесної частини людини до земних пристрастей, до накопичення матеріальних багатств та ігнорування духовних цінностей [154, с. 7]». І. Максимович (архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові в 1695-1710 pp.) визначає душу як «безсмертну і розумну». «Ничого не гине з нашого духовного єства з того, що називаємо нашим «я» [217, с. 188]». Людина має у своїх вчинках та

справах спиратися на те, що є у неї в душі, на здоровий глузд, совість та серце.

Учення про малий світ, «Мікросвіт» – є основою Сковородинської філософської системи. Г. Сковорода пише: «Всяк рожденный есть в мырѣ сем пришелец, слѣпый или просвещенный. Не прекрасный ли храм премудраго бога мыр сей? Суть же тры мыры. Первый есть всеобщій и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великій мыр. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокозм, сирѣчь – мырик, мирок, или человѣк. Второй мыр символичный, сирѣчь бібліа. Во обительном коем либо мырѣ солнце есть оком его, и око убо есть солнцем. А как солнце есть глава мыра, тогда не дивно, что человѣк назван мікрокосмос, сирѣчь маленькій мыр. А бібліа есть символичный мыр, затѣм что в ней собранныя небесных, земных и преисподних тварей фигуры, дабы они были монументами, ведущими мысль нашу в понятіе вѣчныя природы, утаенныя в тлѣнной так, как рисунок в красках своих [229, с. 138]».

Сутність малого світу, людини, філософ розкриває, виходячи із концепції двоприродності світу. У людині, як у всьому суцшому, є видиме та невидиме, тілесне та духовне, тлінне та вічне, зовнішнє та внутрішнє. Свого справжнього прояву, власне людського буття людина набуває не з появою тілесності з її чуттєвими властивостями, а лише за умови осягнення нею невидимості, глибинних внутрішніх духовних витоків. Визнаючи природну рівність людей, яка зумовлена тотожністю «макрокосму» й водночас нерівність їхніх талантів, Г. Сковорода у вченні про «сродну працю», зауважує, що людина повинна знати й усвідомлювати свої природні здібності; виконуючи таку роботу, яка відповідає вродженим властивостям, вона досягає їх реалізації у своєму житті. Про розвиток людини Г. Сковорода говорить, що людина оновлюється у будь-якому віці, якщо вона відкриває у світі дещо нове, коли здобуває таке знання, яке до часу у неї «на серці не сходило». Таким чином, внаслідок причетності до всіх світових

першопочатків, людина – мікросвіт, є подібною до макрокосму, але індивідуально кожна людина має специфічні властивості й здібності, котрі відрізняють її від інших та «великого світу». В українському епосі вільною постає як окрема особистість, так і громада.

Інтерпретацію людини як мікрокосму віднаходимо у філософії В. Наріжного, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича, К. Ушинського, М. Драгоманова, І. Франка та ін. Спирання на архетип «мікрокосму» дозволяло аналізувати людину та народ у плані співмірності. Людина не творить суспільство, а суспільство не творить людину, бо кожна людина бере участь у спільному способі існування й в цьому процесі перетворює суспільство і саму себе.

Питання світоперетворення та особистісного самовдосконалення людини в українській філософії знайшли продовження у роздумах про «поступ». Перебуваючи у світі, живучі в суспільстві людина повинна не ухилятися від «сонячного життєвого шляху», «поступувати» від однієї цноти до другої, старатися, щоб мати досконалі добродійства, щоб не зневажати людей інших, жити з ними у згоді, не чинити з ними сварки і війни», – зазначає І. Галятовський [57, с. 189]. І. Франко в поняття «поступу» включає дві речі: «Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге – чи змінюється на ліпше, чи на гірше?». Відповідь на друге запитання залежить від особистого настрою людини. «Запитайте старого, знемоцілого діда, – пише І. Франко, – то він певно скаже вам: «Е, як я був молодий, то ліпше було на світі». Здоровий, сильний чоловік, якому добре ведеться або який доробився чогось в житті, скаже навпаки: «Все йде до ліпшого» <...>. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким видніється отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого [267, с. 300]». Про рушійні сили «поступу» І. Франко зазначає: «Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори <...> – голод і любов. Голод, се значить матеріальні і духовні потреби

чоловіка, а любов – се те чуття, що зроджує чоловіка з іншими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде [267, с. 348]».

В поєднанні з архетипами світоустрою, архетипи розуміння людини є варіативними, вказують на характер ставлення людини до світу, її цінності та зміст поведінки. Архетипи, закорінені в казково-міфологічній традиції, давали можливість людям розташувати все у світі за ознаками подібності. Філософія переосмислила ці архетипи, зосередивши увагу на питаннях повсякденного існування людей, на тому, що відіграло вирішальну роль у довкіллі та без чого неможливе було життя спільноти і людини.

Спираючись на філософію похилого віку, геронтосоціальна робота, звертається до проблем людини, її буття та відносин у світі. Осмислення світоглядних питань визначає буття не лише окремої особистості, а і спільноти в цілому, формує певне світорозуміння, виробляє систему переконань, ціннісних орієнтацій та вірувань, які визначають життєдіяльність людини, стають формою самоусвідомлення нею своєї соціальної сутності та оцінки духовно-практичної діяльності. Філософська позиція становить глибинне підґрунтя світоглядної орієнтації як літньої людини, так і спеціаліста геронтосоціальної роботи, що накладає неодмінний відбиток на результати їхньої взаємодії. Кожен з них має своє світорозуміння, світосприйняття, в спектрі якого розгортаються стратегії світоустрою. Але загальнолюдські екзистенційні проблеми, такі як ідеї свободи, соціальної справедливості, рівності, якості життя, гуманізму, толерантності є спільними для них.

Інтерпретація начал світоустрою та архетипів, на підставі яких у філософії формується образ людини, впливає на формування архетипів життєустрою літньої людини (стратегій, позицій особистості, що зорієнтовують її життєдіяльність у соціальному середовищі). На стратегії життєустрою літньої людини впливає її ставлення до світу, визначальним в якому, є задоволеність людиною життям.

Коли літня людина задоволена життям, її взаємини зі світом (спільнотою) характеризуються співмірністю, гармонією або єдністю протилежностей. Взаємодія між людиною та світом у цьому випадку полягає у розв'язанні суперечностей, перетворенні буття. Коли літня особа не задоволена життям, світ не влаштовує її, вона не прагне до зміни світу та свого життя в ньому. У цьому випадку відносини зі світом можуть набувати для людини драматичного характеру. Ставлення до світу та стратегія життєустрою виробляються у відповідності до спрямованості людини на ізоляцію або на єдність зі світом.

Вибір індивідом стратегії «втечі від світу» означає його ізоляцію та усамітнення внаслідок намагання уникнути деструктивного впливу оточення або прагнення позбавитись страждань, властивих взаємодіям людей у світі (спільноті). Проблема особистої усамітненості або самотності актуалізується специфікою літнього віку, яка загострює відчуття відчуженості, покинутості, непотрібності. Невлаштованість людини у світі зумовлюється чинниками як зовнішніми (дисбалансом у стосунках з оточенням), так і внутрішніми (дисгармонією свого внутрішнього світу). Самотність є феноменом складним, багатовимірним. Так, зовнішнє усамітнення сповнює життя людини почуттям безвиході та страждання, що негативно позначається на ставленні людини до світу, призводить до послаблення зв'язків, а іноді – драматичного розриву з ним в результаті самогубства. Водночас внутрішня (екзистенційна) самотність тотожна самозаглибленню, сприяє гармонізації духовного світу людини (Г. Сковорода тлумачить самотність як необхідну підставу самопізнання).

В контексті стратегії «втечі від світу» дії літньої людини нерідко спрямовуються на пошуки засобів «свободи від світу», що дозволяють відключитись від повсякденних турбот, від втручання у справи світу. Внаслідок труднощів в адаптації до проблемних життєвих ситуацій, негативних емоційних станів, міжособистісних конфліктів, соціального тиску людина зазнає психологічних порушень. Роль геронтосоціальної роботи в

цьому випадку полягатиме у пошуку ефективних шляхів повернення літньої людини із забуття, подолання у неї відчуття відчуженості, внутрішньої спустошеності й самотності, сприяння відновленню сутнісних та духовних сил.

Стратегія «активного існування у світі» є протилежною попередній. Обираючи дану стратегію літня людина своєю активною життєвою позицією не допускає виключення її із суспільного життя, не зважаючи на статусні, рольові, мотиваційні, комунікаційні та інші зміни. Такі літні люди є активними діячами в геронтосоціальній роботі, виконуючи функції організаторів, волонтерів, борються з проявами ейджизму та дискримінації за віком.

Стратегія «примирення зі світом», може виражатися в конформістській позиції літньої людини, беззаперечному прийнятті вікових ролей, стандартів поведінки, норм та правил, безапеляційному визнанні існуючих порядків, безумовному схиланні перед суспільною думкою. Така життєва стратегія продукує пристосовницьке ставлення до світу та подій індивідуального життя, породжує «соціальне паразитування», повну залежність від інших, яке з віком у крайніх виявах стає пошуком способів вимагання пільг та допомог від соціальних структур в постійному обслуговуванні, опіці та догляді.

Геронтосоціальна робота при орієнтації індивіда на архетип «примирення зі світом» полягатиме у допомозі літній людині в реалізації, наданні їй можливості відчувати власну унікальність і неповторність, бути самодостатньою, вільною від пасивних конформістських стереотипів. Включеність у геронтосоціальну діяльність дозволяє людям, що почувають себе безпорадними, пригніченими, заручниками обставин, поступово стати сильнішими, компетентнішими, впевненішими у власних силах, навчитись активно діяти спільно з іншими, робити особистий внесок у колективну справу.

Архетип «оволодіння світом», за яким все світі повинно бути спрямовано на задоволення власних потреб, на практиці проявляється через

нав'язування дійсності схем, які порушують її природний плин. Така стратегія детермінується прагненням підпорядкувати світ примхам особи чи окремої соціальної спільності.

Дана стратегія в сучасних умовах може стати чинником дискримінації літніх людей, статус яких, матеріальні доходи, важелі впливів, тощо зменшуються з віком. Негативне ставлення до старості, знецінення соціокультурного досвіду та знань літніх людей, стає причинами фізичного чи морального тиску на них. Різні форми насильства (фізичне, психологічне, економічне) принижують людську гідність, перешкоджають вільній реалізації особистості в суспільстві. Жорстокість соціального середовища та близького сімейного оточення, зневажання старших членів сім'ї, примус щодо іншої людини в побутовій, емоційній сфері – це різні вияви насильства. Соціальна робота не в змозі знищити насилля, проте вона здатна зняти соціальну конфліктність, допомогти жертвам насилля, сприяти попередженню явищ насилля та гноблення у суспільстві.

Крім вищезгаданих архетипів життєустрою у вітчизняній філософській традиції виділяють архетип «співмірності зі світом». Відомий дослідник української філософії В. Шевченко підкреслює: «співмірність – це не механічна рівність індивідів чи урівноваженість («збалансованість») дій спільноти серед спільнот за принципом «око за око, зуб за зуб». Співмірність – це спосіб помноження друзів і товаришів, розширення спілкування із людьми в спільноті та спільноти серед спільнот, а також безконфліктне освоєння довкілля. Співмірність ґрунтується на «віддаванні» особистих і колективних здібностей та умінь «іншим», демонструє несуперечливу взаємодію із природними та стихійними процесами, що, власне, і є ознакою способу мудрого життя [301, с. 40]». Таким чином, з позицій архетипу співмірності, людина вчиться гармонійно ставитись до свого оточення та впорядковувати свій екзистенційний світ, долаючи його невизначеність і конфліктність.

Архетипи світоустрою, звичайно, рідко виявляються у чистому вигляді, як правило, вони переплетені між собою у повсякденному житті. Характер геронтосоціальної роботи залежить від інтерпретації змісту архетипів структури світу, його начала, існування людини та архетипів світо устрою. Як спеціаліст геронтосоціальної роботи, так і сама літня людина, вибудовують свою діяльність у світі завжди типовим для себе способом, спираючись на власні позиції життєустрою. Скажімо, соціальний працівник, якому властиве розуміння соціальної роботи як діяльності, що «перетворює» світ, буде діяти інакше, ніж людина, що розуміє соціальну роботу як пошук шляхів «пристосування» до світу і т.д. Життєва позиція людини похилого віку в контексті різних стратегій ставлення до світу теж буде відрізнятися докорінним чином, що вимагає від соціального працівника застосування різних методів та технологій її розпізнання і корекції.

Діяльність спеціаліста геронтосоціальної роботи являє собою «єдність раціонально-логічних, духовно-моральних, емоційно-чуттєвих компонентів, обумовлену величезною кількістю обставин і суб'єктивних факторів», що вимагає сформованості певної світоглядної культури як способу пізнання, розуміння, оцінки й переживання життєвого світу [261, с. 6]». До ключових світоглядних універсалій філософії похилого віку належать такі категорії, як існування і життя, смерть і безсмертя, цинізм і альтруїзм, зло і добро, справедливість і насильство, бідність і багатство та інші.

Визначеною системою знань, яка задає характер світорозуміння в процесі побудови та обґрунтування різних теорій виступає парадигма. Термін «парадигма» (грецьк. *paradeigma* – приклад, взірець), введений Т. Куном, в розумінні «моделі постановки проблем» та орієнтовних шляхів її вирішення [133, с. 11]. Як особливий спосіб організації знання, як наукового, так і практичного, парадигма може мати значення методології. Т. Куном виділялися два основні аспекти парадигм: епістемічний (сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів) та соціальний (система цінностей). Автор пояснював «революційні» відкриття в

науці, в першу чергу, зміною «психологічних» парадигм, поглядів на наукову проблему, що породжує нові гіпотези й теорії. Тому парадигму, на його думку, слід розглядати в якості цілого світогляду, а конфлікт парадигм, що виникає в період наукових революцій – як конфлікт різних систем цінностей.

Парадигму геронтосоціальної роботи можна визначити, як систему ідей і цінностей, орієнтирів і умов надання допомоги літнім людям. М. Фірсов наводить логічний ряд парадигм допомоги, які виникли в процесі розвитку суспільства: архаїчна, конфесійна, державна, громадсько-державна, соціальна та професійна парадигми [264, с. 56-57].

На нашу думку, основною парадигмою геронтосоціальної роботи є антропоцентрична парадигма (від грецьк. *antropos* – людина та лат. *centrum* – центр), за якої усі соціальні дії спрямовуються на благо й на допомогу літній людині. В українській філософії основні ідеї антропоцентричної парадигми формувались з розуміння людини як мікрокосму. Розуміння людини як «мікрокосму», яка здатна перетворювати світ, раціонально облаштовувати власне буття – стало основою європейського світогляду та сприяло розвитку європейської цивілізації. У ХХ ст., внаслідок війн, панування тоталітарних режимів, основні положення парадигми поступово відчувалися в протилежні ідеї. Так, в результаті секуляризації, людина втрачала свої релігійно-духовні цінності; колективістський режим підтвердив, що людей можуть об'єднувати пожадливість, пристрасть, прагнення до панування; здоровий індивідуалізм може набувати форми егоцентризму; людина може відмовлятися від свободи (втеча від свободи за Е. Фромом) заради перенесення відповідальності на інших; людина здатна не лише створювати технічні засоби в мирних цілях, а і зброю, відтворювати штучну природу та нищити живу; перетворюючись на масового споживача, людина втрачає свою оригінальність. На початку ХХІ ст. активно формується нова антропологічна парадигма. Реалії сьогодення вимагають того, щоб вона була заснована на гуманізмі, любові, дотриманні прав людини, її підтримці та

соціальному захисті, а особистість гармонійно поєднувала духовне та розумне, свободу і творчість з високою відповідальністю.

Концептуальний апарат геронтосоціальної роботи містить універсальні філософські категорії, категорії культури і форм мислення: людина, культура, суспільство, свобода, вибір, життя, смерть, екзистенція, ситуація, маргінальність, спосіб життя та ін. Формування її концептуального апарату відбувається на стику ряду проблем: співвідношення типу культурно-історичної епохи, наукової раціональності та картини світу; типологія ставлення до світу, філософський темпоралізм, відповідальність, граничність; філософія страждання, примирення, порятунку; духовна ситуація, події і сенс життя.

В тезаурусі геронтосоціальної роботи перетинаються проблемні, смислові та семантичні поля найважливіших напрямків усвідомлення індивідуальності літньої людини і тотальності життя, екзистенційних ситуацій, просторово часової визначеності людського буття. Філософія як методологія геронтосоціальної роботи забезпечує вирішення наступних завдань: аналіз, систематизацію, узагальнення її принципів і засад; з'ясування сутності, змісту та призначення основних її функцій; визначення основних підходів до ефективного здійснення геронтосоціальної у суспільстві та формування практичних рекомендацій з її організації; розробку та впровадження технологій, моделей, методів геронтосоціальної роботи у практику.

Окреслення методологічного потенціалу філософії як основи геронтосоціальної роботи потребує першочергового з'ясування особливостей тлумачення поняття «методологія», поширеного і популярного при визначенні суті та закономірностей як виду науки, так і виду людської діяльності.

«Метод» – означає впорядкований і повторюваний шлях, покрокова система досягнення результату або поставленої цілі. У геронтосоціальній роботі метод може тлумачитись двояко: по-перше, як спосіб, шлях пізнання і

застосування знань, що вироблені в науці й практиці про життєдіяльність літньої людини, та, по-друге, як конкретна соціальна допомога літнім особам. Методологія ж займається описом, оцінкою і застосуванням методів, тому іноді її називають «наукою про науки», тобто метанаукою.

Найбільш поширеними в наукознавстві є три основні підходи до тлумачення методології. Перший підхід ототожнює методологію з методикою теоретичних або емпіричних досліджень; методології надається властивість певного «механізму» чи «моделі», володіння якими забезпечує розв'язання проблем; методологій, як і методів може бути багато. Методика визначається комплексом ефективних методів, що використовуються у конкретних ситуаціях пізнання та діяльності. Методологія ж є теоретичною формою збирання, й наукового осмислення та обґрунтування методики.

В контексті другого підходу методологія розглядається як філософська дисципліна, яка досліджує методи наукового пізнання. Проте спеціалісти з проблем наукових досліджень, зокрема, В. Кузнєцов, зауважує на обмеженості такого визначення методології, констатує, що сучасна методологія науки є розгалуженою сферою дослідження наукового знання, його систем і структур, розвивається за чисельними методологічними напрямками, підходами й школами[129, с. 3].

З позицій третього підходу, в якості найбільш загальної методології виступає філософія. Філософський метод «є системою найбільш загальних прийомів теоретичного й фактичного освоєння дійсності, а також способом побудови та обґрунтування системи самого філософського знання [262, с. 19]». Такий підхід виявляється найбільш перспективним, оскільки методи як наукової, так і практичної роботи спираються на певні філософські начала, умови, обставини, відношення.

На ґрунті взятих із соціокультурного досвіду людства архетипів мудрості, філософія репрезентує світоглядно-смысловий простір певної національної культури, «формує в суспільстві те смысловое поле, у межах якого освоюються, привласнюються, використовуються, перетворюються,

тлумачаться всі начала, обставини, методика діяльності в різних галузях мистецтва, науки, репродуктивно-виконавської роботи, а також форми їх імітації [301, с. 66]».

Таким чином, методологія – це не просто теорія методів наукового дослідження і не припис, обов'язковий до виконання, а філософськи осмислена культурно-зумовлена символічна структура олюдненого світу, яка певним чином інтегрує відповідну сукупність дослідницьких методик, тлумачить їх доцільність та ефективність. Тому, як стверджує В. Шевченко, «методологія – це філософія, взята в аспекті її використання людьми в системі спільного способу світоіснування [301, с. 66]».

«В сучасних умовах втрати сенсу критеріїв науковості та псевдонауки, – зазначають вітчизняні філософи В. Андрущенко та Л. Губерський, – філософія є засобом, що дає змогу піднятися над протилежністю наявного й імовірного, можливого і необхідного, випадкового і майбутнього як належного. Вона розпочинається із-за меж позанаукового знання та розгортається як наука і світогляд, метод і методологія дійсно всебічного духовно практичного освоєння вкрай суперечливого світу [74, с. 49-50]».

Методологія нині втрачає ознаки «путівника», від якого не можна відступити під загрозою заблукати, її функцією стає витворювання значень, а не їх видалення [108, с. 36]. Універсальної, придатної для всіх культур, методології не існує, оскільки характерна для неї методика та її результативність проявляються лише у певній, перш за все національній, символіко-понятійній структурі. Але за межами цієї структури результати можуть виявитись хибними. Специфіка сучасної методології геронтосоціальної роботи обумовлюється: динамічністю (гнучкістю), що виявляється в постійній зміні змісту та форм роботи; неперервністю, яка визначається потребою постійної підтримки людини похилого віку; дискретністю, як процесу нерівномірної взаємодії з літньою особою на різних етапах діяльності.

Для філософського і наукового осмислення будь-якого складного об'єкту вивчення, наприклад, феномену особистості, В. Розін пропонує реалізовувати методологічні підходи, що спираються на наступні принципи. Перший принцип методологічного підходу – «установка на сучасність», де під «установкою» розуміється спосіб ставлення до актуальності; добровільний вибір людини; спосіб мислити та відчувати; спосіб дії та поведінки. В межах установки на сучасність вивчається не лише «як особистість виникла та розвивалась», але також, як усунути негативні «сторони буття особистості», як «впливати на неї в потрібному напрямку [206, с. 233]». Другий принцип – «генетичний підхід», згідно якого, для того щоб зрозуміти природу особистості, слід здійснити особливу «генетичну реконструкцію», для якої характерно: «а) опора на історичні факти та історичний матеріал, б) формулювання гіпотез про становлення та розвиток об'єкта, що вивчається (в даному випадку особистості) [206, с. 234]». Третій принцип передбачає розгляд особистості в «контексті культури». В дискурсі геронтосоціальної роботи мова може йти про відтворення історичних форм благодійної допомоги літнім людям, соціальної підтримки, які укорінені в культурі.

Геронтосоціальна робота спирається на норми моралі, культури, філософії, оскільки ці сфери діяльності стикаються з проблемами літньої людини, системою її цінностей. На думку В. Мітрохіна, філософія соціальної роботи створює духовно-інтелектуальний рівень засвоєння змісту і сенсу соціальних, персоніфікованих відносин людей у просторі їх життєвого, соціалізованого світу, включаючи інтелект, почуття, віру, потреби інтереси і ціннісні орієнтації [261, с. 5].

Методологія геронтосоціальної роботи формується в руслі феноменології, філософії екзистенціалізму, охоплює шлях від засвоєння цінностей і норм щодо літніх людей, розуміння пограничних ситуацій, емпатії й співчуття до конкретних видів допомоги.

Методологія в геронтосоціальній роботі не є застиглою догмою; як світоглядна система вона постійно змінюється під дією соціально-культурних чинників. Вона виключає поділ на «правильні» й «неправильні» методики роботи, вимагає творчого підходу в орієнтуванні на певні принципи.

Методологічна основа геронтосоціальної роботи, спираючись на ідеї української філософії, перетворює їх у індивідуальні життєві установки, вихідними з яких є антропоцентризм, любов до Батьківщини, рідної землі, індивідуалізм, кордоцентризм тощо.

Світоглядно-методологічні основи геронтосоціальної роботи розкриваються через низку наступних філософських функцій: формування цілісної й несуперечливої теоретичної бази геронтосоціальної роботи; виявлення суперечностей між суспільними потребами в наданні геронтосоціальної допомоги та її фактичним здійсненням; розробка моделей геронтосоціальної роботи, ефективних форм та методів; створення теоретико-методологічної бази для фахової підготовки спеціалістів геронтосоціальної роботи.

Висновки до першого розділу

У першому розділі «Похилий вік як предмет філософської рефлексії» подано головний концепт дослідження, обґрунтовано теоретико-методологічні засади досліджуваної проблеми.

Шляхом етимологічного аналізу встановлено зміст основних понять дослідження: «вік», «старий вік», «похилий вік», «літній вік». З'ясовано первісний сенс слова «вік» (життєва сила) і перехід до вторинного значення поняття «старіння» (дорослішання, зростання, дозрівання) та «старий вік» (період найбільшої міцності, сили і здоров'я людини). Похідне від слова «літо» (рік, час, пора дозрівання врожаю) – літній вік (пора людської зрілості, найвищого розквіту). Утворене від слова похилий (який

відхиляється від стійкого положення, знижується поступово) стійке фразеологічне словосполучення «похилий вік» має значення «старий вік».

Навівши кореляцію понять «старий вік», «літній вік», «похилий вік», що у темпоральному лексико-семантичному полі мають подібні значення протилежні молодому віку авторка припускає, що ними характеризували зрелого, зрілого, мужнього, сильного чоловіка, вікові ознаки якого уточнювались соціальними ролями як головного, старшого, що визначалися досвідом і мудрістю. Словосполученням «старий чоловік» підкреслювалася зрілість, знатність, поважність людини, що увібрало значення термінів «вік» (сила, міцність, активність) та «чоло» (керувати, очолити).

Розглянуто культурно-історичну еволюцію концепції часу, яка є визначальною у побудові феномену філософії віку. Показано, що самосвідомістю людської особистості кожної історичної епохи обумовлюється сприймання часу. Для архаїчного мислення характерне поєднання в одній лексемі «вік» двох значень – темпоральності й життєвої сили (космічної субстанції, що обумовлює існування усіх речей і сутностей). Для аграрного суспільства, що жило за природними ритмами характерне циклічне сприйняття часу, за якого відсутній чіткий поділ між минулим, сьогоденням і майбутнім, людським життям та вічністю, поколіннями предків, сучасників та нащадків.

Християнський світогляд, котрий відзначався лінійністю сприймання часу (час, що має початок і кінець та обмежує тривалість людського існування в християнстві відділений від поняття вічності, яка є атрибутом Бога і ніколи не закінчується) зменшує цінність земного життя людини, підкреслює його незворотність, випадковість й швидкоплинність.

Певний світогляд впливає на формування циклічної або лінійної вікових періодизацій життя людини, поруч з якими авторка виділяє фрактальну (ціле утворене множиною подібних до нього елементів), яка

підкреслює цінність й значимість кожного вікового періоду як унікального етапу, але подібного за своїми фазами до усього життя, що дає розуміння його цілісності.

Світоглядні чинники формуються у певному ментальному полі. Вони сформовані на основі прадавніх космологічних уявлень наших предків і передані у спадок наступним поколінням вітчизняних мислителів. Дослідження форм підтримки людини в складних життєвих ситуаціях можливе лише за умови урахування способу присутності людей у світі, який виражається певними архетипами національних культур. Домінування архетипів національної культури обумовлене моральними, розумовими, вольовими та емоційно-чуттєвими особливостями народу.

На основі архетипів, опосередковуючи ними довкілля, люди певної національної культури сприймають світ. На ґрунті архетипів формуються погляди на людину та її світобуття. Архетипи є первинним пластом структур сприйняття світу людьми даної культури, вони визначають їхнє світоглядно-сміслове поле. Тому архетипи не зникають, а зберігаються в національній культурі, проявляючись в символах та традиціях. Традиція як усталений, історико-генетично визначений та визнаний порядок світобуття формує людину певної національної культури, забезпечує її взаємозв'язок з суспільством і природним довкіллям. Дотримання національних традицій є обов'язковою нормою, звичаєм і законом мудрого буття людини.

Розглянуті культурні архетипи українського народу, як підґрунтя формування уявлення про сутність людини та її світозв'язки, що зорієнтовують її життя у соціумі, є визначальними у формуванні ставлення людини до середовища, до самої себе, до Іншого.

Як головний концепт дослідження похилий вік презентований поняттями: віки життя; онтогенез, життєвий шлях, життєвий цикл; вікові верстви, покоління; вікові стереотипи.

Зазначено, що вік індивідуального розвитку має як об'єктивний, зовнішній вимір (біологічний, соціальний, психологічний віки індивіда визначаються порівнянням з встановленими нормами розвитку) так і суб'єктивний (внутрішнє відчуття власного віку), що залежить від самооцінки людиною значимості свого життя, власних досягнень, реалізації даних та використаних можливостей.

Доведено, що за допомогою встановлення соціального віку відбувається типізація суспільством суб'єкта в якості виконавця функцій, зазначаються його статусно-рольові характеристики, які не є каузальними, а обумовлюються цінностями певного суспільного середовища. Похилий вік, що передбачає припинення виконання функцій, пов'язаних з професійною діяльністю не тотожний непрацездатності. Визначення офіційним дискурсом похилого віку як межі непрацездатності є фактором стигматизації та дискримінації людей похилого віку.

Розглянувши вплив соціально-економічного устрою на культурні поведінкові моделі членів суспільства, зазначаємо негативний вплив на самоповагу, самоідентичність літньої людини ринкових відносин, за яких все, що людина створює є товаром, отримує зовнішню оцінку.

Зменшення вікового пріоритету старості загрожує посиленням страху старіння, смерті, загостренням негативізму до літніх. Видимість молодості, що мають вдавати літні є проявом дитячої парадигми, за якої людина пристосовується до середовища, не прагнучи до його зміни, охорони, взяття відповідальності за нього.

Відзначаємо вплив стану суспільства, його стабільності, мінливості, кризовості на міжпоколінні відносини. Зокрема, на відміну від стабільних суспільств, у яких відносини між поколіннями регулюються нормами й традиціями, в українському суспільстві, що змушене модернізуватися в короткий термін за кризових умов, порушення соціокультурних зв'язків, ставлення до старшого покоління відрізняється особливою конфліктністю,

неприйняттям старшого покоління, як такого, що заважає модернізації, швидкому суспільному розвитку.

Людина похилого віку заперечує суспільному негативізму високою самооцінкою задоволеності життям та виробленою в результаті перегляду цільових установок і переконань новою самодостатньою життєвою позицією.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

2.1. Світоглядні уявлення праукраїнців про старість та смерть у світлі дохристиянських і християнських вірувань

Цивілізації змінюють одна одну, Людські Раси розчиняються у наступних, подібно тому, як пише О. Блаватська про появу Другої Раси. «Перша Раса замість того, щоб умерти, зникла у Другій Расі, як переходять деякі нижчі життя й рослини у своє потомство. Перша Раса стала Другою Корінною Расою без того, щоб породити її або ж створити її, або вмерти [31, с. 89]». Кожна цивілізація залишає свій духовний відбиток у народній культурній спадщині: мові, музиці, живопису, художніх образах. Українці успадкували певні елементи трипільської культури, скіфо-сарматської, слов'янської цивілізацій. Одні племена змінювали інші, але «при всіх міграціях та асиміляціях ядро етносу залишалось, зберігало історичну пам'ять, звичаї, вірування, етнографічні особливості», – зазначає Г. Лозко [143, с. 9]. Тобто, духовний досвід предків: мораль, ідеали, що проявляються в обрядах, звичаях унаслідуються з покоління в покоління. Дуже важливим є дослідження культурно-історичних типів та образів старості, закріплених в українській етнічній культурі.

В. Хвойка, український вчений-археолог, який на початку ХХ ст. відзначився видатними історико-археологічними відкриттями, дослідник етногенезу українців В. Петров та багато сучасних істориків, таких як М. Брайчевський, Г. Василенко та інші, відстоюють автохтонність українців. Незважаючи на процеси міграції або змішування, об'єднання племен, народ, який проживає на певній території зберігає спадкоємні зв'язки з попередніми мешканцями своєї землі. Дослідження, що проведені з останньої чверті

XX ст. О. Асовим, В. Даниленком, А. Кифішиним, Г. Лозко, С. Наливайком, Б. Рибаківим, В. Сафроновим, О. Трубачовим, В. Холошною, М. Чмиховим, Б. Яценком та ін., присвячені вивченню джерел слов'янської цивілізації та української етнокультури. Ю. Шиловим реконструйовано найважливіші міфоруали 40-тисячолітнього розвитку євразійської культури; з'ясовано календарну основу міфів та відповідних зображень; відкрито найдавніший у світі Священний архів Кам'яної Могили й першодержаву Аратту, її вплив на формування Вед слов'ян і аріїв; знайдено нижньодніпровську прабатьківщину аріїв і розшифровано ведичні засади курганів – предтеч шумерських зіккуратів та єгипетських пірамід; простежено окреслені вище традиції у слов'яноукраїнській культурі й історії, показано їх корінне положення в індоєвропейській та загальнолюдській цивілізаціях [306; 307; 308].

Автохтонність українців обумовлює укоріненість в етногенезі світоглядно-філософських ідей, які генетично успадковуються внаслідок дії процесів етнічної пам'яті.

Праукраїнці були людьми ведійської культури, світової релігії висококультурного землеробського народу. Джерелом ведійської культури є релігійні уявлення арійських (індоєвропейських племен); ведична віра є джерелом усіх інших віровчень, вона монотеїстична – всі боги підлегли Всевишньому Богові. О. Асов пише: «Цей монотеїзм – той стовбур, від якого відгалузилися всі сучасні релігії, так само як від прадавніх індоарієв походять всі родинні індоєвропейські народи. Тому віра ведійська не протистоїть вірі людей, що сповідують те або інше вчення, якщо в ньому метою духовного вдосконалювання визнається шлях до Всевишнього. Тому що шлях, що веде до Бога, неодмінно приведе до джерела віри, тобто до віри праведійської [218, с. 355]».

Спільність культур відзначають багато дослідників, письменників, етнографів. Індійський мовознавець Дж. Чокроборті пише: «У Чернігові я почув весільні обрядові пісні українців, такі далекі від сучасних мелодій, але

такі близькі до пісень, що й досі лунають на індійських весіллях [143, с. 176]».

Давні вірування були для людини її філософською системою і давали їй можливість розуміти довкільний світ, бо ці вірування відповідали на всі запити її духу.

К. Юнг, говорячи про особливості архаїчної людини відзначає, що «її земля не є ні географічною, ні геологічною, ні політичною; вона містить у собі її міфологію й релігію, її мислення й відчуження [323, с. 173]».

Ведійські вірування спираються на тісний зв'язок із рідною землею, для них характерний анімізм (лат. *animus* – душа) – ставлення до природи як до живої істоти, а також антропоморфізм (гр. *antropos* – людина) – надання оточуючому середовищу людських рис. Анімістичний світогляд проявляється в сучасній українській мові та поезії: сонце сходить, місяць народжується, буря виє, вітер свище, зорі дивляться та ін. Основні риси ведійської культури – надання силам природи божественних рис.

В індоєвропейській культурі обожнювалися і приносилися жертви чотирьом стихіям: вогню (сонцю), воді, землі, повітрю, з ними були пов'язані ритуали та обряди, що символізували завершення земного життя та перехід у потойбіччя на основі уявлення про безсмертя душі.

У ведійській культурі «вогонь» – всепороджуюче начало. Всесвіт (Брахман) уявляється як безмежний, вічний, присутній скрізь вогонь. Створені ним сонце є небесним вогнем, білий світ (день) – «повітрям сонця», «сонячним світлом». Земля є також вогнем, оскільки постала зі шкарлупи «світового яйця», породженого Брахманом.

Сонце вважалося святим і праведним, а вночі, коли воно відходить, діють темні, нечисті сили, тому побачити затьму сонця – недобре «знамення».

Сонце у світоглядних традиціях праукраїнців асоціюється з життям, а смерть з його заходом. Український мовознавець, філософ, етнограф О. Потебня пише: «Изъ значительнаго количества словъ видно, что по

взгляду языка, жизнь (довольство, богатство, счастье, здоровье) и бодрствование есть свѣтъ, огонь, а наоборотъ смерть (несчастье, бѣдность, болѣзнь) и сонъ или дремота есть мракъ (мерцанье, слабый свѣтъ [202, с. 32]».

З листування Кирила з Нифонтом другої половини XII століття відомо, що померлих ховали до заходу сонця, «щоб померлий і в останнє бачив сонце [176, с. 24]». Вважалося, що людина, коли помирає вирушає в дальній путь і сонце супроводжує душу, щоб вона не заблукала. «Во многихъ Волошскихъ деревняхъ никого не хоронять до полдня, по тому что родные умершаго хотятъ направить его душу къ ея цѣли вмѣстѣ съ отходящимъ на покой солнцемъ. Они боятся, что душа покойника похороненнаго въ то время, когда сонце еще идетъ вверхъ, заблудится и станетъ жертвою какого ни будь рыщущаго вампіра...Очевидно, что душа находитъ покой только вмѣстѣ съ солнцемъ [202, с. 34]». До наших часів дійшло повір'я, що не можна спати, коли заходить сонце, щоб сонце не прийняло сплячого за небіжчика й не взяло душу із собою.

Дуже шанувалась праукраїнцями Земля – «мати», «Божа», «праведна», «свята», що відображено в стародавній традиції при найвищій клятві, на доказ правди цілувати або їсти землю. В разі кривди земля може розступитися й поглинути злого чи грішника. Великого грішника по смерті свята земля може не прийняти, і він, не в змозі перейти в інший світ, тинятиметься по землі неприкаяний.

Вода здавна була обожувана, як сонцева сестра, її характеризували як «жива», «свята» і вірили в її велику цілющу силу. Широко відоме було водопоклоніння та принесення жертви воді (річкам, озерам, колодязям), що відбилося у сучасній традиції кидати гроші в кринички. В «Слові о полку Ігоревім» вода – жива істота. Дощ у давній міфології виникав унаслідок єднання Неба з землею, а тому дощ у день похорону – добра ознака, яку трактували як те, що небеса приймають душу небіжчика. Коли в хаті хтось

помирав, на вікна ставили миски з водою, щоб душа могла напитися й омитися.

Люди здавна молилися й приносили жертви повітряним богам. Ярославна звертається до Вітра як до живої істоти: «Вітрило-вітре мій єдиний, легкий, крилатий господине! [302]». За стародавніми уявленнями, вітер відділив Небо від Землі й не дає їм знову злитися й розчавити створений світ. Спалюючи тіла померлих на ритуальних вогнищах, праукраїнці уявляли, що вітер переносить душі на Небо. Такий ритуал зберігався, наприклад, на Чернігівщині й в XI столітті, тобто і після введення християнства. Традиція спалювати небіжчика та розвіювати попіл по вітру і досі зберігається в індійській культурі, як ритуал який прискорює процес реінкарнації.

Б. Рибаків, досліджуючи стадії розвитку вірувань, говорить, що слов'яни спочатку «клали треби упирям і берегиням», потім, під впливом середземноморських культів почали «трапезу ставити Роду й рожаницям», з прийняттям християнства «Перуна отринуша, но «отай» молились как комплексу богів, возглавляемому Перуном, так и более древним Роду и рожаницам [211, с. 15-16]». Упирям і берегиням віддають шанування вже у глибинах мисливського господарства, можливо в палеоліті або в мезоліті; культ Рода як божества всесвіту, всієї природи та родючості охоплює епоху хліборобства; культ Перуна як покровителя дружинно-князьких кіл Київської Русі виник разом з державністю. Найбільш життєздатним з усіх старих язичних культів, який продовжувався й після прийняття християнства, виявилось вшанування Рода і рожаниць [211, с. 24-25].

Звертання до упирів і берегинь існувало як індивідуальна форма спілкування людини із природою, одночасно з нею, імовірно, був груповий спосіб зв'язку всієї родової громади із природною стихією. Споконвічно у всіх народів цим способом виступав ритуал, котрий зміцнює й дає енергію для підтримки роду, що виконує функцію сполучення в одній міфологічній

площині людей і богів. У ведійській культурі, насамперед, розгорталося ритуальне відтворення космологічного міфу.

Творцем Всесвіту, Батьком богів праукраїнці вважали Рода. У Ведах (стародавніх книгах, які розкривають історію слов'ян та багатьох інших народів Євразії від часів прабатьків а також історичного часу з I тис. до н.е. до IX ст.) написано, що звільнившись зі «світового яйця», Род народив Любов і любов'ю світ наповнився; і народив він Царство Небесне; розділив Світло й Тьму, Правду із Кривдою; народив потім Землю-матінку; із особи його вийшло Сонце, Місяць, Зірки, Зорі, Ночі, Вітри, Дощ і сніг, і град, Грім із блискавкою. «Родом породжені були для Любові небеса й вся піднебесна. Род – Батько богів, Род і Мати богів, Род – породжений собою й народиться знову. Род – всі боги і вся піднебесна. Род – що було, і те, чому бути призначено, що народилося й те, що народиться [22, с. 8-9]». Тобто, Роду надавали найвищий статус, як батькові всесвіту, усього видимого й невидимого світу. Грецьке *genea* («рід», «родина», «народження», «вік») а також *genos* (рід, походження) руські книжники перекладають словами племя, колѣно, але найчастіше – родъ.

Род вважався головним із всіх слов'янських божеств. Він об'єднував увесь рід, нащадків одного предка, як померлих, так і живих, а також майбутніх поколінь. Рожаниці, божества жіночого роду, благословляли народження нового життя, що виникало як іскра з небесного вогню і яка згасала зі смертю людини.

Дерево життя (дерево Роду), що широко зустрічаються у мотивах українських вишиванок, часто трактують як найдавніші зображення Рода і рожаниць. «Триєдність буття відображена в ідеї священного Дерева Життя, коріння якого сягає підземних глибин, світу Предків, (минулого часу), світу Нави (Нав'я) – це коріння нашого Роду. Стовбур і гілки священного Дерева уособлюють проявлене буття – світ живих людей, (теперішній час), світ Яви. Крона й листя священного дерева є житлом Володарів вищого світу, світу Прави – світу Богів, які правують Всесвітом, та героїв, які загинули за свій

народ і відійшли до Неба Богів, (майбутній час), коли душі зливаються з Богом. При взаємодії небесної і земної сил народжується третя – Синівська сила. Так з триєдності буття постає Рід [142, с. 14]».

В давньослов'янському космотворенні божество Род могло характеризуватися як коло вічності, яке втілює гармонію світу. Коло, як знак Роду або Космосу, було присутньо у давньослов'янській культурі у всіх соціально значимих актах, наприклад, накреслення кола було одним зі способів уберегтися від злої й нечистої сили.

До наших часів дійшли обряди принесення жертв Роду і Рожаницям у вигляді природних дарів: хліба, меду, куті, тощо. В Україні побутує звичай готувати на Різдво (Родздво) кутю. Перш ніж розпочати ритуальну трапезу, кутю ставлять у святій куток, віддаючи данину Роду. В давнину обряд принесення жертви виконували волхви, жерці, зараз - старший у родині.

У давніх слов'ян родинним культам надавалось велике значення. Головною Святиною дому, як і у всіх індоєвропейських народів, було домове вогнище. Найстарший в родині, батько (пізніше «батюшка») мав підтримувати домове вогнище. Богом домового вогнища був домовий (втілення самого Роду) – постійний вартовий дому, покровитель і охоронець родини, який заохочував необхідні й корисні для підтримки роду вчинки й карав за шкідливі.

Особливим було у праукраїнців розуміння безсмертя душі, яке сформувалося з часів трипільського суспільства. Душа, вважалось, складається з трьох частин. Одна, пов'язана з тілом, зникає на третій день по смерті; друга, пов'язана з довкіллям – на дев'ятий день, а третя – на сороковий день з'єднується з душами померлих у Вирії.

При народженні людини, її душа приходить зі світу Прави (від Богів), у світі Яви душа набуває тіла, а зі смертю переходить до світу Нави (царства Предків), який пов'язаний зі світом Прави. Постійне обертання душі через три світи, говорить про її безсмертя, бо кожна душа приходить від Сварога та повертається до нього по смерті. Слов'янське розуміння тіла як одягу душі,

зберегло в українській ментальності міфологему «про людську сорочку», яку тчуть божественні прялі – Богині Долі. Макошь – Богиня Долі: «Вона нитки пряде, у клубок змотує. Не прості ті нитки – чарівні. З тих ниток сплітається наше життя – від зав’язки-народження й до кінця, до останньої розв’язки – смерті. А помічниці – Доля з Недолею на тих нитках не дивлячись зав’язують вузлики: на щастя, чи на горе – тільки Макоші це відомо. Навіть боги перед нею схиляються, як і всі вони підкоряються тим невідомим ниткам Макоші [22, с. 23-24]».

Глибоко архаїчне поняття обрядової сорочки, якою сповивають новонародженого, котру вдягають на весілля. Сорочка хворої людини спалювалась, за цим обрядом мали відступити хвороби. У нову сорочку одягають небіжчика. Цей обряд характеризує різне ставлення праукраїнців до хвороби і смерті.

Людські душі, як вважалося, бувають світлими або чорними. Після смерті світла душа після сорока днів прощається зі світом і своєю фізичною плоттю й летить у Вирій. Темна душа провалюється в чорне підземельне царство, проходить 12 мученицьких кіл пекла й стає слугою Чорнобога. Але бувають люди й з подвійною душею, у яких сили добра і зла борються між собою, вони, часто, кінчають життя самогубством. Щоб не допустити відродження темних душ, місце появи немовляти, обкладали рушниками з вишитими або витканими стрілами Перуна, із зображеннями Берегині.

Єдність природного і духовного, матеріального та ідеального, божественного притаманна ведійському світогляду. «Душі пращурів сяють нам зірками з Ірія... Лише молячись богам да маючи чисті душі й тіла наші, будемо мати життя із праотцями нашими, у богах злившись у єдину Правду [218, с. 157-159]».

Ідея взаємозв’язку життя-смерті криється в давніх уявленнях про те, що кожна людина мала на небосхилі свою зірку, що нібито падала з її смертю, але, можливо, туди відходив і дух померлого, що в значній мірі визначалося його вчинками на землі, особливо в останній період життя. І, що слід

зазначити, дух видатних для даної культури людей знаходив вічне життя на зірках, їхні зірки не гаснули. Дотримуючись архаїчного світогляду круговороту речовин і душ у природі, у цьому випадку колесо народжень припинялося, і видатні люди знаходили блаженно божественне життя й причетність до космічних процесів.

Долю духу померлого давні культури не бралися вгадувати. Діапазон перевтілень був досить широким: від рослин і тварин до новонародженої людини. Стародавні суспільства володіли досить чутливою природною свідомістю, оскільки природне середовище, у якому вони жили, було їхнім всеосяжним родом, де жили духи предків, опоганити яких значило б загинути. Безвісним був й сам шлях в інший світ. Відсутність чіткого уявлення про просторове місце розташування «того світу», а воно могло бути і під землею й під небом, за обрієм, за неосяжними водними просторами, неприступними горами й т.п., наводить на думку, що «той світ» неначе розчинений у космосі. Фольклорний матеріал говорить про те, що й в «іншому світі» зберігалися сімейні й родові зв'язки, душі померлих спілкувалися, зустрічали знову прибулих, що передає думку космологічної єдності. Померлих довгий час хоронили в підлозі власного дому, вважалося, що таким чином зберігається єдність роду – померлих, живих та ненароджених його членів. Діди, пращури з потойбіччя допомагали живим, охороняли рід.

Ю. Шилов, аналізуючи основні форми поховань на території українського Подніпров'я – землі, яка «викохала індоєвропейську спільність» указує на еволюцію уявлень про взаємозв'язок душі й тіла в історичному процесі. «Найдавніші трипільські поховання відомі лише у вигляді жертвувань у житлах», – зазначає дослідник. «Оскільки кладовищ не знайдено, можна вважати, що небіжчиків спалювали й попіл розвіювали над ланами й ріками – як це досі роблять в Індії [306, с. 171]».

Більш пізньою є традиція поховання в ґрунтових могильниках та курганах. Переважна більшість похоронених в арійських курганах і

могильниках поховані у «позі ембріона», що має символіку відродження, воскресіння померлих. Курганні поховання округлої форми можуть символізувати цілісність роду і єдність із пращуром. Конструкції довгих курганів дослідник називає «тунелями безсмертя». Вони побудовані «з використанням вапняних і пісочних білих каменів, крейдових й т.п. посипань, в яких проступають ідеї «народження героя із каменя» і «Білої скелі» перед входом-виходом в/із загробного світу... «Світлу Любові» в Тунелі безсмертя [308, с. 621]». У ямних та курганних похованнях віднайдені також урни з останками померлих після кремації. Факт єдності душі й тіла особливо підтверджують урни, на яких відтворені схематично, але в цілому не тільки обличчя, але й фігура людини із зображенням на ній тих або інших сюжетів, імовірно, із життя покійного.

Про зв'язок душі й тіла говорить вчення Г. Ніського (IV ст.) котре, імовірно, відбиває більш давні уявлення. За цим вченням, залишене душею тіло після смерті розкладається на складові його стихії: воду, повітря, вогонь і землю, таким чином, жодна частина тіла не знищується. При цьому частки тіла зберігають особливі знаки, які свідчать про приналежність до даного тіла. Душа на них, як на воску, залишає свою особливу печатку. Святий Григорій називає цю печатку «видом», або «обрисом» – це внутрішній образ, ідея, або форма, неповторне ідеальне обличчя людини. У смерті, як у процесі розпаду живої цілісності людини, душа не зачіпається, тому що, будучи простою й нескладною, вона не може розкладатися. Душа безсмертна й простирається у вічність. У ній залишаються певні «знаки з'єднання», певна тілесна ознака. Це новий образ душі й тіла. Оскільки такий зв'язок має строго індивідуальний характер, Григорій Ніський вважає безглуздим вчення про переселення душ. Смерть також є етапом людського шляху, моментом становлення або, скоріше, відновлення людини, повернення її в «первісний стан».

Язичницьке світорозуміння, будувалося на ідеї кругообігу перевтілень від нижчих до вищих видів, що спиралося на діалектичну повторюваність

життя та смерті, як основу всіх культів, пов'язаних з землеробством. Уявлення стародавніх слов'ян про взаємозв'язок вічного світу пращурів зі світом живих на землі, багатосторонній вплив пращурів на земне життя нащадків обумовлювали сприйняття смерті як переходу до іншої форми існування. В найдавніших культурах взагалі не було місця смерті як знищенню, буття однаково скрізь наповнене світлом. На фатьянових похоронних посудинах, котрі датуються приблизно II тис. до н. е., зображувалося підземне сонце, що етнографи аж ніяк не трактують натуралістично. Б. Рібаков пише: «Язичники поклонялися не сонцю, а білому світу, Всесвіту [211, с. 454]».

Всевишній представлений у нашому Всесвіті «Даждьбогом»: «Даждьбог на лодке своей плывёт в Сварге синей... И мы видим, что золото Огнебогом распалено...Это есть дух всякой жизни [218, с. 303]». Даждьбог (сонце-бог) – це те розумне й діяльне начало, яке єднає різні покоління й підтримує рід.

В «Піснях птаха Гамаюн» написано: «Затвердив Даждьбог у цьому світі – Правь, відокремив Даждьбог Явь від Нави. Став він богом Прави й Яви [22, с. 221]». Прав – це загальний закон, світовий порядок. Це поняття, як вважає О. Асов, подібно поняттю «саттва» в індійській філософії (ясність, абсолютна реальність, гармонія). Світла сила, одночасно, сам цей світлий світ, «білий світ», виражені поняттям «Ява», що подібно поняттю «Ян» у китайській філософії. Яві протистоїть Навь – це темна сила, що також керує світом. Одночасно це загробний світ, «той світ», поняття, що відповідає китайському «Інь».

Всезагальний Закон «Прави», який править, керує світом – закон взаємодії, взаємопроникнення, коло-оберту, сутність якого розкривають закони Рода, Велеса та Коляди.

Закон Рода – закон Буття, закон існування Світу. Род породив всесвіт – світ явищ та світ духовний – й тим самим визначив шлях Прави, який веде до Всевишнього. Людині дана можливість усвідомити закони Буття, зрозуміти

мету існування всесвіту та свого власного буття, тим самим стати на шлях Прави.

Закон Велеса – Закон Розвитку, зміни Яві й Наві, зміни Отця – Сином. Зміна Яві й Наві – зміна дня і ночі, пор року, життя та смерті, радості та печалі, вдиху й видиху. Явь (чоловіче начало) – сила, яка намагається змінити світ, її дії приводять до пробудження або народження нового. Навь (жіноче начало) – сила, яка прагне світ залишити незмінним або повернути в первісний стан, її дії приводять до згасання, вмирання. Протистояння й протиборство Яві та Наві породжує рушійну силу мінливості світу – Любов. Любов – енергія всевишнього, його Дух.

Любов має багатоплановий зміст, що виражає характерні особливості життєтворення і світотворення у межах спільноти. Давнє, архаїчне тлумачення любові – це є життєтворчий зв'язок Неба-Батька (Сварги) і Землі-Матері, який є початком різноманітних, всезагальних зв'язків у світі. Найважливіша функція любові полягає в тому, що вона упорядковує, сполучає, з'єднує й гуртує роз'єднане та навіть протилежне за способами існування. В українській мові любов, яка змістовно характеризує людські стосунки між чоловіком і жінкою, має назву кохання. Кохання символічно уявляється як взаємодія Рода і Рожениці (міфопоетичних прабатьків людства).

Праукраїнці вважали Любов також способом інтеграції людей і речей. Любов'ю викликається все живе для Буття у світі з Небуття. Начала розумілись обмеженими невідомістю, Небуттям. Український філософ Д. Велланський стверджував, що коли начала розуміються як універсальні підстави існування світу, тоді різноманітні речі, з якими мають справу люди, «є лише проявами різних співвідношень Буття з Небуттям – подібно до того, як явище світла у взаємодії з відсутністю світла, з явищем темряви – і така релятивність, сама по собі, звичайно є ніщо [45, с. 382]». Народження сприймалося як прихід людини з Небуття до Буття, а її смерть – переходом зі стану Буття до Небуття.

Закон Триглава – закон триєдності Бога (Отець, Син, Дух) говорить про три основні сили, які керують життям. За кожним Богом і Духом стоїть певна космічна сила. «Зіркова Книга» Коляди вміщує 12 зодіакальних епох, які складають Велике Коло або День Сварога. Згідно закону Коляди, в кожному новому знаку сили космосу проявляють себе по-різному. Наприклад, з 2013 року починається Коло Кришня – період, який характеризується підйомом духовності, набуттям світла ведичного знання.

Створення Всесвіту уявлялося як боротьба світлих й темних сил. Ритуальні священні церемонії, що відтворювали космологічний міф, супроводжувалися моліннями богам, змаганнями, які, імовірно, відтворювали боротьбу світлих й темних сил і завершувалися обов'язковими жертвоприношеннями.

Н. Рибаківа зазначає, що найчастіше у ритуальних священних церемоніях, котрі характеризували боротьбу за створення Всесвіту, роль Рода виконував лісовий ведмідь, який називався «старий», або «дід». В результаті схватки двох протилежних начал, яка символічно відтворювалась в ритуалі, ведмедя вбивали, що означало зародження життя. «У прадавній культурі й сам космос був представлений в образі старого... Поняттям «старий», або «дід», міг позначатися якийсь пращур, подібний давньоіндійському Пуруше (якого в міфології розчленяли, уявляючи його частини частинами всесвіту) [213, с. 76]».

Зберігся й обряд жертвопринесення богу Волосу. Давні слов'яни вірили, що божество поля живе в останньому снопі, тому його пишно складали і називали «дідом» або «дідухом». На Різдво дідух вносився до хати і зберігався до нового врожаю як ритуальна святість. А на полі залишали колоски, зав'язавши їх вузлом «на борідку» для бога Волоса.

Н. Велецька зазначає, що стародавні слов'яни приносили в жертву первістків свого роду, бо богам належали перші плоди, первородні ягнята й діти, а також старших по роду. Таким чином, коло замикалося, земний рід причащався до Роду Космічного, і знову відтворювався порядок. Якщо ці три

ритуали жертвопринесення розглядати як взаємодоповнюючі елементи космотворення, то виявиться дієвість життєвого принципу Космосу в його рослинній, тваринній і розумній сутності [46, с. 76].

Таким чином, образ старості носив характер сполучення родової й космічної даності. Старі в людській, тваринній і рослинній послідовності, стаючи учасниками обрядового обміну з космосом, сприяли поповненню, зміцненню й благополуччю роду. Винятковим було і значення старості як важливого, підготовчого періоду до переходу у нове існування, а смерть супроводжувалась особливими ритуалами проведів у потойбіччя.

Про ритуали вмертвіння й навіть поїдання старих людей у різних народів є свідчення Геродота. Розповідаючи про звичай масагетів, він повідомляє: «В них немає заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби, вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до такого віку, коли його можна було б принести в жертву [62, с. 77]». Той же ритуал описаний Геродотом у ісседонів: «Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвопринесення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього м'ясо померлого батька свого господаря, потім перемішують усе це м'ясо і влаштовують учту (бенкет). Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять їй щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками [62, с. 186]». Про звичаї в індійських племенах Геродот пише наступне: «Того, хто досяг старості, вони приносять у жертву і поїдають», в інших племенах – «хто захворіє, іде в

пустелю і лягає там. Ніхто його не опікує, коли він хворіє і коли помирає [62, с. 163-164]».

Ці цитати з «Історії» Геродота свідчать про винятково високе значення старості, тому що в жертву богам можна було принести тільки старих. Крім того, ми бачимо, що старі й хворі тут мають зовсім іншу долю.

Пряких доказів, котрі б підтверджували існування у слов'ян звичаю ритуального поїдання предків навіть у самому віддаленому минулому немає. Ю. Шилов відзначає, що «дуже мало публікацій, котрі б намагалися виділити і ввести жертвні останки людей в контекст становлення індоарійської цивілізації. Більшість археологів або замовчують відповідні факти, або намагаються виключити їх із характеристики культури як ознаку кровожерливої дикості предків [308, с. 127]». О. Фрейденберг пише: «Кровожерливість, людоджерство, убивства і насилля викликаються не злочинністю й дикістю, а тотемистичним осмисленням крові та смерті [271, с. 154]».

Гуманіст XVIII ст. Ж. Деменьє в праці «Дух звичаїв і звичок різних народів» писав: «Яким би не був звичай, він завжди має причину...Самі неймовірні звичаї мають дуже просте пояснення: деякі з них є прямими алегоріями характерних для даного суспільства моральних уявлень, які ми зовсім не розуміємо і які були б менш смішними в наших очах, якби ми їх знали [44, с. 229]».

Ритуальне вмертвіння предків – явище надзвичайно складне, генезис якого пройшов через багато стадій. Важливо те, що ритуал відправлення на «той світ» передбачає досить високий ступінь соціально-культурного розвитку в цілому й культу предків зокрема. Розгляд питання генезису ритуалу можливий лише на матеріалах дослов'янських народів, оскільки щодо слов'ян наявні данні тільки про пережиткові форми явища.

Н. Велецька на основі порівняльно-історичного аналізу фольклорних, етнографічних, середньовічних письмових й археологічних джерел робить висновок, що «можна припустити існування звичаю ритуального вмертвіння

предків як елемента соціального укладу лише в самий ранній період слов'янської історії, в епоху ж, що відбита слов'янськими писемними пам'ятками, проявляються рудименти його. Середньовічні письмові дані, одиничні, уривчасті, фрагментарні, що також служить показником малої популярності й слабкої поширеності явища, як елемента соціального укладу [46, с. 43]».

З одного боку, факт поїдання старих має надмірну жорстокість, однак, з погляду архаїчної свідомості, а це видно з «Історії» Геродота, поїдання предків нащадками носило характер священнодійства. Нам важко зараз припустити, який тут закладений зміст, крім прилучення до сили роду. Однак якщо звернутися до більш пізніх християнських поглядів, а саме, до положення, що нащадки завжди бувають у неоплатному боргу перед своїми предками, то факт поїдання старих, безумовно, набуває містичного сенсу. Цим священнодійством неначе замикається коло Роду.

Язичницький обряд поїдання останків предка й християнське причастя мають подібні ідейні трактування. Старого (предка батька) убивають для того, щоб він був представником на небі, захисником родичів, котрі живуть на землі. Відомо, що основною ідеєю вбивства Христа є «спокута» людських гріхів, тобто той же захист людей перед Богом. У Християнстві обряд єднання з богом відбувається з причащенням до крові й плоті господньої у вигляді червоного вина та проскури. Сутність язичницького обряду, закріпленого у християнстві в тому, що віруючий, прийнявши причастя в церкві, очищується ним, прилучається до бога, набирається духовних, божественних сил, стає богоподібним.

Імовірно умиртвіння старих в архаїчному суспільстві могло існувати як ритуал, що переслідує певні цілі. Благополуччя суспільства, особливо із землеробським укладом, залежало від сприятливого ходу природних процесів, а духи предків-заступників вважалися пов'язаними із природою й були здатні управляти стихіями. Із цією метою архаїчні суспільства могли відправляти «на той світ» старих як своїх посланців, за допомогою яких вони

сподівалися уникнути можливих нещасть. У примітивних народів цей звичай носив добровільний характер й в жертву, як правило, приносилися найбільш поважні й шановні старі.

Культ предків був характерний для родоплемінного патріархального суспільства. На стадії розпаду цього суспільства й становлення військової демократії розповсюджений був культ вождів, який нерідко органічно зливався з культом предків. Померлий могутній воїн-вождь ставав немовби предком всієї громади, значно більше впливовим і сильнішим, ніж простий воїн, простий землероб або пастух. У цьому зв'язку можна навести приклад про звичай сакралізації хазарського кагана, за життя якого вірили в його божественну силу. Однак, у період нещасть кагана убивали, щоб він, представши перед стихіями, що розбушувалися, просив Бога припинити лиха випробування й випробування наслані на його народ. Характерно, що могли вбити не старого й навіть не літнього кагана, а зовсім парубка. Отже, убивство шанованих громадою старих, смерть яких означала порятунок від нещастя свого роду, як у випадку з каганом, уже не здається таким неймовірним, дивовижним варварством.

Тільки найглибша повага, віра в зв'язок старого, якого вбивали з божественними силами спонукали до цієї ритуальної дії. Уявляючи смерть як перехід до нового життя (тимчасовий стан), розставання з життям земним безсумнівно полегшувалося, не мало трагічних ознак ні для тих, кого убивали, ні для їхніх вбивць. Багато прикладів ритуальних убивств наводяться в давній й сучасній етнографічній літературі.

На другому етапі свого існування ритуал обрядового обміну змінив свій характер. Громада звертається до нього вже не з метою попередження, а з метою уникнення реальних нещасть (голоду, посухи). Обряд має епізодичну форму, перетворюючись на пожертвування. Щира любов до богів змінилася на утилітарне використання їхньої милості й сили. Старі люди стали по-іншому сприйматися суспільством, їх вважали винуватцями соціальних нещасть та природних негараздів.

Вживається часткове, вибіркоче відправлення ритуалу над найбільш гідними представниками старшого покоління, з метою забезпечення звичайного врожаю, ліквідації погрози ще більш сильного голоду. Переродження функціональної сутності й спрямованості ритуалу привели до зсуву сприйняття: ритуал, спрямований на забезпечення могутнього заступництва предків, виконується частково для припинення нещастя. Мова йде вже не про сам звичай, а про його пережиток. Зміст звичаю, що базувався на світоглядних уявленнях, і обумовлене ними функціональне призначення ритуалу втрачені: замість колишнього ритуального дійства залишилися позбавлені якого-небудь ідеологічного обґрунтування вбивства.

За літописними свідченнями, рудименти ритуалу епізодично, при особливих обставинах, зустрічаються на окраїнах Київської Русі та на близьких до неї територіях (Ростовська, Суздальська земля). В Літописі руському під 1024 р. повідомляється, що в Суздальцях повстали волхви і вбивали там старших людей, звинувачуючи їх у голоді, який був у тій землі: «побивали [там] старших по дьявольському науцению і через бесівську ману, говорячи, що ці держать запаси [141, с. 85]». Себто, в ритуальних діях вбивали старих, бо ті, начебто, затримували ріст зерна, створювали перешкоди новому врожаю. Літопис свідчить, що передчасне вмертвіння поважних старих ще носило ритуальний характер, виконуючи аграрно-магічну функцію, але було вже дійством епізодичним. Найімовірніше, у свідченні говориться про те, що волхви відправляли на «той світ» найдостойніших старших представників покоління для запобігання неврожаю, побоюючись погрози, пов'язаної певною мірою з тим, що на землі перебували ті, кому пора було відправлятися до праотців. Це свідчення містить такі важливі вказівки: деградація звичаю проявляється у відході від регулярного й своєчасного відправлення ритуалу, що має аграрно-магічні функції; ритуал є у веденні і компетенції волхвів.

Українське прислів'я «Є старий – убив би його, немає старого – купив би його» – відбиває той переломний момент в історії культу предків і

пов'язаного з ним звичаю вмертвіння в старості, коли життєвий досвід, життєва мудрість старшого покоління була по-справжньому оцінена як гарантія нормального плину життя суспільства. Мудрість стала вище цінуватися, ніж загробне заступництво предків, і відправлення на «той світ» замінюється культом старості.

Слов'янські громади жили родинами, умертвіння старих відбувалося власними дітьми, що дозволило відчувати смерть як втрату близької людини й жорстокість самого ритуалу.

Найбільш цілісну картину про ритуал відправлення старих на «той світ» дають матеріали українського фольклору. В українських народних переказах описані як обряди давніх слов'ян так і їх трансформація до пережитку, котрий втратив зв'язок зі світоглядною основою й деградував до низького утилітарного звичаю.

В одному із найбільш ранніх переказів, записаному на початку XI ст. на Галичині, говориться, що в результаті трирічної посухи настає страшний голод. Верховна влада розпоряджається всіх старих дідів втопити, під погрозою страти тих, хто цього не зробить. Сини одного зі старих посміли сховати свого батька, хоча сам він був готовий до смерті, заради збереження життя своїх дітей. Інших же дідів знищили, однак, урожаю так і не було. Тим часом сини, виконуючи наставлення свого батька, сіяли зерно, що вдалося вимолотити з розкиданої з даху соломи. І виріс у них небувалий урожай. Звістка про таку подію дійшла до царя. У переказі говорилося, що сам цар був молодий й оточений недосвідченими однолітками. Вражений звісткою про врожай, цар наказав доставити до нього його власників, які зізналися, що порушили указ і зберегли життя своєму старому батькові. Мудрий старець надалі стає головним радником молодого царя й запобігає голодній загибелі царства. Правитель же слухався його до самої смерті.

Виразність протиставлення у фольклорі необачності молодості мудрості старості по своїй яскравості й глибині викликає асоціації з виразом

Цицерона: «Найбільші держави валилися за вини людей молодих і відновлювалися зусиллями старих [294, с. 12]».

У фольклорній традиції відображено декілька варіантів ритуалу відправлення на «той світ» старих: узимку вивозили на санях й залишали в яру, лісі дрімучому (збереглися вирази «саджати на лубок», «посадовити на санки»). Б. Грінченко писав: «За давньої давнини старих людей недобрі діти вивозили на лубку у провалля [70, с. 168]».

Важливими є два моменти опису обряду: по-перше, розпорядження про дотримання звичаю давала вищестояща влада; по-друге, відбувається прозріння жорстокого сина, що побачив у своєму вчинкові власну майбутню долю. Прозріння сина в слов'янських переказах образно зображується за допомогою простого художнього прийому – репліки маленького онука, який побачивши посаженого на санки старого, звертається до батька із проханням принести назад луб або санки. На здивоване питання батька малий відповідає питанням, а як же він його повезе, коли той зістариться «адже доведеться новий робити!». Таким чином, у переказі появляється мотив відмови від виконання жорстокого звичаю сином, щоб самому уникнути тієї ж долі. Так слов'янська народна проза відображає психологічний перелом у сприйнятті язичницького звичаю, який виступає в пережитковому стані. Зображується припинення, суспільна відмова від передчасного вмертвіння старих, дається моральна оцінка цього явища.

Перекази, відповідно до історичної дійсності, відбили різні стадії культу предків.

За часів, коли починає цінуватися життєвий досвід, старійшини здобувають високий суспільний статус та мають особливий вплив на спільноту. Сприйняття старих як носіїв життєвої мудрості, необхідної в керуванні суспільством для підтримки нормального плину життя, з найбільшою переконливістю й художньою виразністю відбито саме в українських переказах, що пов'язано із стійкістю збереження рудиментів культу предків в українській народній культурі.

На цьому етапі еволюції ритуалу культу предків виникає образ поважної старості, при якому враховується не тільки кількість прожитих років, але й мудрість, надбана з роками. Оцінка старості як мудрості, надбаної з роками, з тих пір, як стала цінуватися, ніколи не зникала, хоча специфіка людської мудрості в історичному часі змінювалася.

Отже, аналіз світоглядних традицій стародавніх слов'ян дозволяє виділити наступні етапи осмислення старості та смерті й пов'язаного із цим ставлення до старих людей в архаїчному суспільстві.

Перший етап носить характер сполучення родової й космічної даності шляхом обрядового обміну з космосом, що сприяло поповненню, зміцненню й благополуччю роду. Вмираючи заради життя нащадків, старі ставали найшанованішими божествами. Особливою відмінністю обрядового обміну було те, що перехід в «інший світ» носив добровільний характер. Бажання «послужити» своєму родові являло приклад високої шляхетності душі, самозречення й мужності для наступників.

На другому етапі поступово добровільність смерті замінюється насильством, а давня традиція вироджується в агресивність проти старих у моменти соціальних потрясінь. Життя старих у суспільстві стає проблематичним. Старість сприймається не як факт буття, а як явище, що обтяжує землю. У цьому зв'язку можна говорити лише про негативні наслідки довголіття.

Третій етап пов'язаний з формуванням поважного ставлення до старості й літніх людей. В історичний період, коли реальний світ став представляти для людей більш високу цінність, ніж світ сакральний, більшою увагою стала користуватися мудрість життєва, – мудрість, що проявляється у виконанні тих або інших обов'язків. Розвиток реального світу міг відбуватися лише за спирання на досвід попередніх поколінь. В цей період осмислення старості, збагачення зв'язків і відносин реального світу мало своє прочитання у світі сакральному. Культ предків був священним, однак, більшого значення для людей надавалося земному життю, а не космічному. І

довголіття на цій землі набувало позитивної значимості, воно зробилося не тільки суб'єктивно бажаним, але й об'єктивно необхідним. Про культ мудрої старості Цицерон говорить: «..ні силою м'язів, ні моторністю й неспритністю тіла вершаться великі справи, а мудрістю, авторитетом, рішеннями, і старість зазвичай не тільки не втрачає цієї здатності, але навіть зміцнюється в ній...[294, с. 11-12]».

Перехідним етапом від язичницької до християнської релігії стало двовір'я. Двовір'я як форма компромісного існування протилежних світоглядних концепцій праукраїнців з'явилося вже в перші десятиліття після християнізації Київської Русі. В XI ст. церковно-політичний діяч, письменник-полеміст Ф. Печерський для характеристики нового на той час явища – мирного поєднання обох вір (язичництва й християнського православ'я) у свідомості народу писав, що називаючись християнами вони продовжують жити «по-поганськи», що означало дотримуючись традицій старої віри.

Нова християнська віра спочатку була однією з гілок віри ведійської та успішно співіснувала з нею. Православно-ведична й православно-християнська віра спільні своїм монотеїзмом, мають багато близьких символів та обрядів, навіть співзвучними є слова «бог» і «бхага» – вищий дух. Сам термін «православ'я» від ведичного «Прав» – світ Богів і божественний закон, який править світом, та «славлення» – язичницька богослужба на честь Права.

Заміна язичницьких вірувань і обрядів християнським культом, відзначалась пристосуванням останнього до давніх традицій. Язичницький Бог-сонце Дажбог став ототожнюватися з Ісусом Христом, який зображувався із сонцем-німбом, бога Перуна замінив Ілля, Ярила – святий Георгій. Свято Роздва (на честь Рода і Рожаниці) замінило Різдво Христове а Великдень (з розписом писанок) – Воскресіння Христове.

О. Асов пише: «Будь-які чужорідні ідеї – й візантійсько-християнські, й західницькі, й комуністичні, й сучасні космополітичні, та інші – прижилися

на Русі лише настільки, наскільки вони самі увібрали в себе наші прадавні родові, ведичні за походженням [21, с. 374]».

Християнська релігія, спираючись на національні особливості мислення та обрядовість, набула нових рис синкретичного характеру (в ній об'єдналися язичницькі та християнські світоглядні уявлення і традиції).

Багато дослідників сьогодні переглядають існуючу дефініцію про прогресивність явища християнізації Русі для національно-культурного розвитку України. М. Михальченко та З. Самчук у книзі «Україна доби межичасся. Блиск та убогство куртизанів» відзначають негативні висліди введення на Русі християнства візантійського зразка як офіційної релігії. «У 988 році був географічно зафіксований поділ західних (власне європейських) традицій Риму та східних (напівазіатських) традицій Візантії <...> Згодом кості географічних реалій обросли м'ясом психологічних комплексів, ціннісних розбіжностей, етичних невідповідностей тощо [161, с. 205]». Прийняття церковнослов'янської (староболгарської) мови як офіційної, закріпило її «роздвоєність» з усною українською мовою, що загальмувало розвиток національної мови та культури.

Г. Лозко зазначає, що християнство внесло дисгармонію у світогляд праукраїнців: «Християнський аскетизм як спосіб духовного самовдосконалення сприймався народом негативно, критично ставилися в Україні й до християнської ідеї покірності долі, відречення від світу, віддаючи перевагу активному способу життя з його ідеєю радості, добробуту і щастя в родинному житті. Все це поступово призвело до змін і в суспільних та родинних відносинах, морально-етичних нормах поведінки, тим самим змінивши чи навіть викрививши етнічне світосприйняття, що, закономірно, виявилось в деякій деформації менталітету [144]».

О. Донченко та Ю. Романенко, говорячи про невідповідність християнства українському психологічному типові «етнос, занурений у стихію природного становлення з її домінуванням підсвідомого, дуже неохоче сприймає все, що пов'язане з послідовністю, аскетизмом,

індивідуалізацією», вважають православ'я формою, яка «дає змогу поєднати фальшиву імітативність релігійних обрядів з язичницькою «вольницею», вдавати з себе благородних, добродішних і разом з тим не утискувати свою біологічну безпосередність [87, с. 162]».

Для нашого дослідження є важливим з'ясування питання, завдяки чому християнські догми, що були негативно сприйняті народом на початках, стали панівними у релігійному світогляді українців.

Можна припустити, що укоріненню християнства в Україні сприяли з одного боку поступовість його впровадження і офіційність визнання, що підтримувалось організованою системою культу та мало розгалужену мережу храмів, монастирів, навчальних закладів тощо. З іншого – його відповідність способу мислення, життєвим установкам та дохристиянським традиціям праукраїнців; емоційність, етичність візантійського християнства співзвучно українському менталітетові, а його змістовне наповнення лягло на ґрунт глибокої вродженої релігійності українців.

Відзначаючи високу релігійність українців, М. Костомаров пише: «У них сильно чувство всеприсутствія Божія, душевное умиленіє, внутреннее обращеніє къ Богу, тайное размышленіє о Промыслѣ, надъ собою, сердечное влеченіє къ духовному, неизвѣстному, непредставляемому воображеніємъ, таинственному, но отрадному міру [122, с. 70]».

Українці більшого значення надають внутрішньому змісту релігії, а не її зовнішнім організаційним формам, обрядам. Наприклад, українська церква не зазнавала поділу, на відміну від російської церкви, яка пережила розкол, що був викликаний реформами Московського патріарха Нікона щодо обрядів. Втікаючи від російських переслідувань і оселяючись на Лівобережній Україні, створюючи «розкольничі» слободи на території Чернігівського та Стародубського полків, старовіри зберігали обрядові особливості: хреститися двома перстами, богослужіння вести за Єрусалимським уставом, співати унісонно, використовувати старі написання старослов'янських слів та інші. Про великоруський народ М. Костомаров

говорить: «...въ нихъ мало внутренняго благочестія, піетизма; мы встрѣчаемъ ханжей, изувѣровъ, строгихъ исполнителей внѣшнихъ правилъ и обрядовъ, но также безъ внутренняго благочестія, большею частью хладнокровныхъ къ дѣлу религіи, исполняющихъ внѣшнюю ея сторону по привычкѣ, мало отдающихъ себѣ отчета, почему это дѣлается [122, с. 70]».

Авторитет ідеалу в українців набагато сильніший авторитету конкретної одиниці. На відміну від католицької церкви, де прихожани звертаються до Папи, який є посередником між ними та Богом, в православній церкві, де такого посередника немає, віруючий звертається у своїх молитвах напряду до Всевишнього. Бог для українців – внутрішній моральний закон. «Царство Боже всередині нас», – за висловом Г. Сковороди.

Серед джерел високої релігійності українців дослідники виділяють особистісні риси, особливості життєдіяльності, геополітичне положення України тощо.

Така риса українського характеру як інтровертованість (спрямованість на свій внутрішній світ) може проявлятися у «втечі від дійсності» в світ містики, ілюзій, фантазій, естетики, релігії. Втеча від буденного життя – у «святочну декоративність», яку віднаходимо в православній церкві, або усамітнення за релігійними переконаннями (монахи).

Територіальне розташування України між Сходом і Заходом, її «межове положення», породжувало «межові ситуації», гостро ставило питання про смисл життя й вище Буття. Набіги кочівників, загарбників, несли смерть, руїну, знищення. В такій ситуації, коли знижується цінність самого життя, набирала сили християнська ідея про «вічне життя». Віра укріплювалась сподіваннями, що земні страждання, змінить блаженне життя у Господа.

Особливості життєдіяльності українців обумовлювали аграрна праця та сільські умови проживання (до 20-х років ХХ ст. 90% населення було селянським). Прив'язаність до землі, близькість до природи, повна

залежність від врожаїв спонукала українців до роздумів над таємницями природи та життя, формувала хліборобську психіку.

На тісний зв'язок хліборобської психіки з релігійністю вказують О. Кульчицький, І. Мірчук, М. Шлемкевич та інші. Зберігалось поклоніння дохристиянським Богам, наприклад, Богу Волосу (що донині спостерігаємо в різдвяних святкуваннях з кутею та дідухом). На думку М. Костомарова, український народ завжди зберігатиме в собі «начало релігії», що витікає з поетичного настрою, яким відрізняється його духовний склад. «Гдѣ поэзія, тамъ релігія; одно безъ другого не мыслимо [122, с. 71]» в той же час поезія «нераздѣльна отъ природы, она оживляетъ ее, дѣлаетъ ее участницею радости и горя челоѣческой души», – зазначає автор [122, с. 65].

В. Янів проголошує: «Українська душа з природи релігійна, чи точніше, християнська («Anima natura – liter christiana») [332, с. 276]».

Про високу духовність українського народу, джерелом якої є любов до рідної землі, писали багато літературних класиків: О. Кобилянська, В. Симоненко, Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, В. Стефаник і багато інших. Праці П. Юркевича, Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша підводили до розуміння основоположних категорій життя через тези Святого Письма.

Розглянемо, якого значення надавалось старості через дослідження образів Святого Письма.

У похилому віці людина звертається до власного минулого, підбиває своєрідні підсумки, надає об'єктивної оцінки людським стосункам та ситуаціям власного життя. З плином часу пом'якшується сприйняття болісних критичних життєвих моментів, що дає можливість їх заново осмислити. У Біблії зазначено, що через «віру ми одержали доступ до благодаті», індивідуальні страждання й тяготи життя зміцнюють дух людини, «утиски приносять терпеливість, а терпеливість – досвід, а досвід – надію [198, с. 1256]».

Християнська традиція наголошує, що життя кожного є нетривалим і крихким, але завдяки душі людина переживе навіть власну смерть «ставши

рабами Богові, маєте плід ваш на освячення, а кінець – життя вічне [198, с. 1258]».

Віра застерігає проти гніву, пов'язаного зі старістю, не допускає відчаю й суму, проявів негативних властивостей характеру старих, дає віруючим незамінну психологічну підтримку. Той, хто дякує Господу й виспівує Ймення Його, розповідає про милість і правду Його – «Зацвіте справедливий, як пальма, і виженеться, немов кедр на Ливані – посаджені в домі Господнім, іще в сивині вони будуть цвісти, будуть ситі та свіжі [113, с. 671]».

Старість, часом порівнюють з осінню життя, за аналогією до змін, що відбуваються у довколишньому світі при зміні пір року. Перекладаючи Цицерона, Г. Сковорода пише: «Мы тое ж самое видим на плодах лѣсных и полевых, время и зрѣлость дѣлает их дряхлыми и слабыми. И о сем мудрому человеку тужить не должно, а иначе будет он из числа тѣх исполинов, которые противу бога войну имѣют [231, с. 1012]». Людина як біологічна істота є подібною до природи та підпорядкована природним законам. А як особистість людина подібна Богові, за образом якого була створена, а значить виконує суспільні закони як свідомий і відповідальний суб'єкт. У духовному вимірі її життя складається з етапів, які швидко минають. Св. Єфрем Сирієць порівнював життя з пальцями однієї руки, прагнучи цим показати, що воно таке ж коротке, як ширина долоні, а одночасно його етапи відрізняються один від одного, як окремі пальці, що символізують «п'ять сходинок, по яких підіймається людина». Як і всі пальці є цінними для людини і разом складають її долонь, так і віки не бувають найбільш і найменш цінними. Дитинство і юність цінні закладанням майбутніх можливостей, молодість та зрілість – їхньою реалізацією, а старість – їхнім мудрим осмисленням «средная цвѣтущим лѣтам безразсудность, так как сѣдинам прозорливость [231, с. 1015]».

У світлі навчання і біблійної термінології старість постає як «благополучний час», в якому міра людського життя знаходить свою повноту; згідно з Божим планом щодо кожної людини, це час, коли все

працює на те, щоб людина могла якнайкраще пізнати сенс життя і здобути «мудрість серця». Бо чесна старість, як розуміється в Книзі Мудрості, – не в довголітті та не вимірюється числом років. Компенсацією за «сивий волос» є розумність літніх людей і вік старий – це життя «не осквернене [111]».

Мудрість, якою особливо відзначений літній вік, зазвичай приносять із собою роки досвіду, бо «час – це добрий учитель». Мойсей у молитві до Бога говорить: «Господи, навчи нас лічити отак наші дні, щоб ми набули серце мудре [113, с. 670]». У книзі Еклезіястова написано: «Мудрість життя зберігає тому, хто має її [110, с. 748]». У книзі приповістей Соломонових зазначається, що мудрість – це найкраще надбання людини, від якого залежить і довгість літ її: «Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала, бо ліпше надбання її від надбання срібла, і від щирого золота ліпший прибуток її, дорожча за перли вона, і всіляке жадання твоє не зрівняється з нею. Довгість днів – у правиці її, багатство та слава – в лівиці її. Вона дерево життя для тих, хто тримається міцно її, і блаженний, хто держить її! [112, с. 711]». «Пізнання Святого – це розум, – бо мною помножаться дні твої, і додадуть тобі років життя [112, с. 717]».

Соломон просить у бога мудрості, «Дай своєму рабові серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого..». І сказав Господь, оскільки не просив ти для себе нічого, «Я даю тобі серце мудре та розумне..., а також багатство і славу.., а якщо ти ходитимеш моїми дорогами, щоб дотримувати постанови Мої та заповіді Мої.., то продовжу дні твої [190, с. 392]». У Біблії наводиться багато прикладів того, що Божа людина набагато перевищує звичайний термін життя.

У Біблії відкрито говориться про недовгочасність життя і про невблаганний плин часу: «Немає людини, яка б мала владу над днем смерті» і коли прийде її час, «Загине бажання, бо людина відходить до вічного дому свого.., і вернеться порох у землю як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його. Наймарніша марнота, – сказав Проповідник, – марнота усе [110, с. 753]». Людина створена «на образ Бога [189, с. 10]», а кожний її вік має

свої достоїнства і завдання. «Дитинство і рання життєва зоря – то марнота! [110, с. 753]».

Похилий вік та довголіття – знак Божої благодаті. Сим був віку ста літ коли породив Арпахшада і жив він по тому, п'ять сотень літ. Арпахшад породив Шелаха у тридцять п'ять років і жив по тому чотириста три роки. Шеллах у тридцять років породив Евера і жив по тому чотириста три роки. Евер у тридцять чотири роки породив Пелега і жив по тому чотириста тридцять років. Пелег у тридцять років породив Реу і жив по тому, двісті дев'ять років. Реу у тридцять два роки породив Серуга і жив по тому двісті сім років. Серуга у тридцять літ породив Нахора і жив по тому двісті років. Нахор у двадцять дев'ять літ породив Тераха і жив по тому сто дев'ятнадцять років. Терах у сімдесят літ породив Авраама, Нахора і Гарана й жив по тому двісті п'ять років [189, с. 20].

У випадку Авраама, старість якого показана як привілей, ця благодать набирає вигляду обітниці: «Іди до Краю, який Я тобі покажу. І народом великим тебе Я вчиню, і поблагословлю Я тебе; й звеличу ймення твоє, – і будеш ти благословенням. І поблагословлю, хто тебе благословить, хто ж тебе проклинає, прокляну. І благословляться в тобі всі племена землі [189, с. 20]». Аврааму було сімдесят п'ять років, як виходив з Харану. Сара, жінка Авраама усвідомлює свою фізичну старість, але саме безсилля відквітлого тіла дозволяє їй пізнати силу Бога, яка перемагає людську слабкість. Бог дав сина Ісака Аврааму, коли йому було сто років, а його жінці Сарі дев'яносто років. Всього ж прожила Сара сто двадцять сім літ, а Авраам – сто сімдесят п'ять літ [189, с. 35].

Мойсей, у молитві до Бога, говорить: «Дні літ наших – у них сімдесят літ, а при силах – вісімдесят літ, і гордоці їхні – страждання й марнота, бо все швидко минає, і ми відлітаємо [113, с. 670]». Маючи вісімдесят років Мойсей за Божим наказом виводить єврейський народ з Єгипетського рабства і той продовжує роки його до ста двадцяти. Серед інших постатей старців у Святому Письмі можна назвати Товита, який з покорюю і відвагою

дотримується закону Божого, допомагає нужденним і терпляче переносить сліпоту аж до моменту, коли посланий Богом ангел його уздоровлює.

У Новому Заповіті, знаходимо також багато виразних постатей старших людей. На початку Євангелії від св. Луки з'являється подружжя Єлисавети і Захарія, батьки Івана Хрестителя, «вони обоє були віку старого». Це біблійна пара старших людей, проникнутих глибоким духом молитви. Бог виявляє їм Своє милосердя, обіцяючи народження сина. Захарій промовляє до Ангола «Я ж старий, та й дружина моя вже похилого віку [99, с. 1136]». Під час відвідування Марією дому Захарія її сива кузина Єлисавета, «відчула як затріпотіла дитина в утробі її. І Єлисавета наповнилась Духом Святим,... й прорекла «Благословенна Ти між жонами й благословенний плід утроби твоєї [99, с. 1137]», а коли народився Іван Хреститель, Захарій співає гімн *Veneditus* (Благословен Господь, Бог Ізраїля).

Євангелія від св. Марка наводить приклад уздоровлення сліпого старця. «Ісус запитав його: «Що ти хочеш, щоб зробив я тобі?». Сліпий же йому відказав: «Учителю, – нехай я прозрю!» Ісус же до нього промовив: «Іди, твоя віра спасла тебе!» І той зараз прозрів і пішов за Ісусом дорогою [97, с. 1126]».

Видатна роль у Святому Письмі відводиться літнім людям, котрі давно чекають на прихід Месії, благословляють і прославляють його. Старець Симеон «людина праведна та благочестива», якому «Духом Святим було звіщено смерті не бачити, перше ніж побачить Христа Господнього», він узяв Ісуса на руки, хвалу Богу віддав й промовив: «Нині, Владико, відпускаєш раба Свого, за словом Твоїм із миром, бо побачили очі мої Спасіння Твоє, яке ти приготував перед всіма народами [99, с. 1139]». Поруч з ним була й Анна пророчиця, «удова років вісімдесяти чотирьох, що не відлучалася від храму, служачи Богові вдень і в ночі постами та молитвами. І години тієї вона надійшла, Бога славила та говорила про Нього всім, хто визволення Єрусалиму чекав [99, с. 1140]».

У похилому віці перебуває і Никодим «начальник юдейський», оточений загальною повагою член Синедріону. Никодим приходять до Ісуса вночі, щоб ніхто його не помітив і об'являє йому, що Він – Син Божий, Учитель, який прийшов спасти світ «Учителю, знаємо ми, що прийшов ти від Бога, як учитель, – бо не може ніхто таких чуд учинити, які чиниш Ти, коли Бог із ним не буде [96, с. 1182]». Знову ми зустрічаємо Никодима під час поховання Христа, коли він приносить мішанину із смирни та алое, долаючи страх і показуючи, що й він – учень Розіп'ятого [96, с. 1209]. Сивий Петро був покликаний, щоб засвідчити віру мучеництвом.

Про старших людей, які славлять Бога, у Біблії говориться, що вони й на старість «будуть цвісти» й плодовиті будуть, щоб розповідати: «Щирий Господь моя скеля, і в Ньому неправди нема! [113, с. 671]». Відгомін слів Автора Псалмів чується у посланні св. Апостола Павла до Тита, в якому говориться, що літня людина має бути зразком добрих справ: «щоб старі чоловіки тверезі були, поважні, помірковані, здорові у вірі, у любові, у терпеливості. Щоб старі жінки в своїм стані так само були, як належить святим, – не обмовниці, не віддані п'янству, навчали добра, щоб навчали жінок молодих любити своїх чоловіків, любити дітей, щоб були помірковані, чисті, господарні, добрі, слухняні своїм чоловікам, щоб не зневажалось Боже Слово [199, с. 1325]».

Християнське вчення розглядає земне життя як цілісність етапів підготовки до життя вічного. Старість – знак Божого благословення, останній етап людської зрілості важливий як для самої літньої людини, так і суспільного середовища, оскільки вона є зберігачем духовної спадщини, ідеалів і цінностей, колективної пам'яті, мудрості та досвіду. Літні люди завдяки своїй зрілості та досвіду можуть давати молодим поради і цінні напучення. В Книзі Мудрості говориться, що «спасеться» той, хто прославляє і шанує батьків: свої гріхи очистить, збере великий скарб, буде довголітнім, «бо батьківське благословення скріплює доми дітей, материна ж клятва викорінює основи [111, с. 127]». В старості за своїх батьків дитина має

заступатися, не засмучувати їх, мати прощення, якщо розум їхній змаліє, приймати з радістю їхню присутність, шанувати чесноти, цінувати справи й в усьому допомагати.

У Біблії, коли йдеться про любов і повагу до батьків, мається на увазі також любов і повага до предків своїх, підкреслюється взаємозв'язок поколінь та його важливий вплив на розвиток окремої людини, яка стає багатшою від досвіду, «дарів і харизматів усіх» і всього народу. Заповідь Декалогу звучить не лише як обов'язок перед батьками, а і як відповідальність перед попередніми та майбутніми поколіннями: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі [88, с. 95]». Святе Письмо закликає ставитись до літніх людей з великою повагою: «Перед лицем сивизни встань, і вшануй лице старого [257, с. 146]», «Не зневажай розмову старших... Не відступай від заповідей старців, бо і ти навчилися від своїх батьків. Адже від них навчишся розуму і як в часі потреби дати відповідь [111, с. 133]»; «Ставай у множестві старців, і, якщо хто з них мудрий, до нього пристань [111, с. 131]»; позаяк «Як є гарним сивині суд, і старцям – знати раду, прославленим – розуміння і рада. Вінець старців – різнорідна досвідченість [111, с. 153]».

Літні люди здатні словом спонукати до діяльності, підбадьорити власним прикладом, бути опорою для молодих, які роблять перші кроки у житті й шукають свою дорогу. Повага і любов до літніх, що проповідується у Святому Письмі, надають їм можливість почувати себе потрібними спільноті. Людський дух, хоч відчуває наслідки старіння

Хоча тіло зазнає старіння, але дух, постійно відкритий перед вічністю, може залишитися молодим, якщо літня людина має чисте сумління і водночас спізнає турботливу опіку та вдячність з боку близьких. Цицерон писав: «Естли кто истиннаго своего щастія внутрь себе и в тайностях сердца своего не ищет и не имѣет, таковому и молодой вѣкъ тяжестен. А одаренный сим истинным добром никогда не ропщет на добропорядочныи и

непреоборимии законы естественнии. Таков закон есть, во-первых, старость [231, с. 181]».

В старості, усвідомлюючи неминучість смерті людина найбільше схильна замислюватись про вічне, хоча перспектива відходу з життя земного в будь-якому віці пробуджує страх. Як зазначено в Біблії, створена людина була для вічного життя, а смерть увійшла у світ внаслідок учиненого гріха, «через заздрість диявола». У посланні св. апостола Павла до Римлян говориться: «Заплата за гріх – смерть, а дар Божий – вічне життя в Христі Ісусі, Господі нашім! [198, с. 1256]». Сам Ісус, який не знав гріха, відчував перед смертю страх: «Отче Мій, коли можна, нехай омине ця чаша Мене [98, с. 1104]»; коли помер Лазар, хоча Ісус думав про його воскресіння, «заплакали сльози Ісусові [96, с. 1197]» над його гробом.

У Душпастирській Конституції II Ватиканського собору говориться так: «Таємниця людської долі стає найбільше явною перед лицем смерті. Не тільки хвороби і прогресуючий розклад тіла терзають людину, а й ще більше, страх перед знищенням назавжди [90, с. 18]». У Старому Заповіті зустрічається образ старості як дому, який руйнує смерть, на цьому тлі яскравіше є запевнення, що «Бог же не є Богом мертвих, а живих [97, с. 1129]». Апостол Павло засвідчує, що Бог, «який мертвих оживляє [198, с. 1256]», поверне до життя «оживить і смертельні тіла ваші через Святого Духа, що живе в вас [198, с. 1259]». «Я воскресення й життя. Хто вірує в Мене, хоч і вмере, буде жити! І кожен, хто живе і хто вірує в Мене, – повіки не вмере [96, с. 1197]» – говорить Ісус.

В Ісусі, який перейшов у через смерть до життя вічного, втілилась людська надія на безсмертя. В літургії, що звучить у хвилину останнього прощання з близькою померлою людиною, говориться: «Життя Твоїх вірних, о Господи, змінюється, але не закінчується, і коли розпадеться будинок земного паломництва, вони знайдуть приготоване для них на небі вічне помешкання». У Христі смерть, драматична і приголомшлива дійсність, стає відкуплена і перемінена, щоб остаточно показати нам обличчя «сестри», яка

провадить нас у обійми Отця. Молитва за померлих говорить: «Подай Господи, відпущення гріхів усім раніше спочилим у вірі й надії на воскресіння... [163, с. 24]».

У книзі Мудрості підкреслюється швидкоплинність людського життя: «Число днів людини, як багато? Сто літ. Як крапля морської води і число піску, такими малими є роки в дні віку [111, с. 144]».

Г. Сковорода пише, що «У святому письмі наше життя порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже вірно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється з світлом і називається життям.., коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: «не турбуйся про завтрашній день», він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай в теперішньому житті тільки царства божого, піклуйся і дбай тільки про добродієність і мудрість. Бо якщо ти добре посієш в теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень <...> Сюди відноситься і така сентенція: «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим». Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство і т. д. Не дивно тому, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості і непорочності [230, с. 259]». «Найкращий путівник в старості – це мудрість, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки [230, с. 221]».

Оскільки в Християнстві смерть – це не кінець, а початок нового життя, то і старість розуміється етапом найбільшої зрілості, що формується у щедрому молінні та служінні Богові, поглибленні духовності, інтелектуальному вдосконаленні а також підтримці дружніх стосунків з іншими, передачі накопичених вмінь і досвіду, що дає усвідомлення цінності життя. Водночас таке усвідомлення не суперечить прагненню вічності, яке

зріє в людях, котрі пережили глибокий духовний досвід, свідченням чого є життя святих.

Апостол Павло зазнавав своєрідного розладу, бо хотів жити далі, щоб проповідувати Євангелію, а водночас прагнув померти, щоб бути із Христом. Він говорить: «Для мене життя – то Христос, а смерть – то надбання, то не знаю що вибрати, хоч я маю бажання померти та бути з Христом [200, с. 1305]». Св. Ігнатій Антіохійський, коли з радістю йшов на мученицьку смерть, свідчив, що чує в серці голос Святого Духа, Який ніби струмінь «живої води», що плине всередині нього, нашіптує йому слова заклику: «Піди до Отця». Таких прикладів наводиться у Біблії багато, вони аж ніяк не применшують цінності земного життя, яке варто прожити до кінця, бо попри свої обмеження і тягарі воно – чудове. Але ці приклади також нагадують, що життя не є абсолютною цінністю, бо у християнському баченні кінець земного життя є «переходом» через міст, перекинутий поміж одним і другим життям, поміж крихкою і тимчасовою радістю і повнотою радості, яку Бог призначив своїм вірним слугам: «Увійди до радощів пана свого [98, с. 1102]».

Отже, Святе Письмо (Біблія), розкриває важливість і призначення старості як періоду найвищого духовного розвитку людини, етапу підготовки до фізичної смерті та переходу до «життя вічного».

Християнство розуміється як віра в тілесне перетворення, створення оновленого духовного тіла, у якому не буде місця старості як стану, що обтяжує людське єство, але людина повинна прикласти неабияких власних зусиль для досягнення безсмертя. Старість – вік, найбільше сприятливий цьому. Християнське положення «дух бадьорий, але немічне тіло [98, с. 1105]» у його життєвому прояві читається: дух бадьорий, коли плоть немічна. Спокусливі прояви плоті, пов'язані з догоджанням чреву, статевому інстинкту, до старості послабляються, ослаблення плоті іде також і за рахунок хвороб, що супроводжують старість. Створюються наче природні передумови духовного просвітління й звертання до Бога.

Святе Письмо намагається дати відповідь на питання «Чим є старість для людини – злом і покаранням чи благом?». З одного боку, старість, як останній етап життя, що закінчується його припиненням є злом, але з іншого, як період самовдосконалення, найвищого духовного розвитку та орієнтованості до Бога, вона є благом. Якби не було смерті, розтління не тільки фізичне, але й духовне настільки опанували б людським життям, що ніяка праведність не врятувала б занепале людство.

2.2. Трактування старості та смерті стародавніми східними релігіями

Одним з найдавніших поетичних творів давньосхідної літератури вважається «Епос про Гільгамеша», записи якого клинописом на глиняних «таблицях» датуються III тис. до н. е. Гільгамеш був історичною особою – жерцем і військовим вождем шумерського міста Урука, що правив близько 2800-2700 рр. до н. е., а також божественним героєм, докола імені якого сплелися чисельні легенди [320, с. 108]. В героїко-міфологічній поемі про Гільгамеша є зачатки філософських роздумів щодо проблем марності людського життя та несправедливості людських страждань; неминучості смерті людини та безсмертя її слави. Гільгамеш в пошуках фізичного безсмертя, пройшовши багато шляхів, поневіряючись пустелю, переправляючись морями, піднімаючись у гори, заглиблюючись в ліси – так і не знайшов його. Він тримав у руках квітку вічної молодості, але не зміг нею скористатися, бо квітку викрала змія. Не знайшовши безсмертя до Гільгамеша приходить розуміння того, що людина не є владикою, оскільки смерть не щадить її. Великі Боги створили людину та визначили її долю, «вони визначили смерть і життя, смерті дня вони знати не дали [320, с. 71]». Безсмертя людина може отримати лише в пам'яті нащадків по ділах своїх.

Роздуми людини про безсмертя, подовження життя, зменшення страждань, пов'язаних із хворобами є предметом майже всіх філософсько-релігійних систем.

У давньоіндійських релігіях (веданти, ранньому буддизмі) центральне місце відводилося питанню джерела зла, яке пов'язувалося з хворобами й смертю та способам позбавлення людини від страждань. Індійський медик та письменник Сушрута, розкриваючи повну систему медицини в трактаті «Сушрута-самхіта» (VI ст.), поділяє всі хвороби на три групи у відповідності до причин їх виникнення. До першої групи належать патологічні зміни, що виникають усередині самого організму, внаслідок дії спадкових факторів або неправильного способу життя. До другої групи належать хвороби, що спричинені зовнішніми факторами (кліматичні впливи, травми та ін.). Хвороби третьої групи пояснюються дією надприродних сил (богів та демонів). До цієї групи хвороб належить й неминучий процес старіння [34, с. 27].

У давньокитайській релігійно-філософській системі даосизмі (виникнення якої пов'язують з ім'ям філософа VI-V ст. до н.е. Лао-цзи Дао) знайшло втілення систематизоване вчення про подовження життя, до того ж засноване на використанні певних методів. Центральною концепцією релігійного даосизму була «доктрина набуття безсмертя». «Відсутність в Китаї віри в єдину душу та її безсмертя обумовило виникнення даоської доктрини фізичного безсмертя [148, с. 28]». Виникнення акцентів на можливості подовження життя та досягненні безсмертя частково може бути пояснено необхідністю залучення нових адептів в умовах конкуренції з іншими релігійними течіями [49; 247; 256]. Вчення про безсмертя виступає як культ довголіття, а доктрина Дао як джерело життя – у вигляді культу багатодітності, багатства, щастя і т.п.

Термін «дао» має двояке значення. «Дао» як найвища істина, першопричина, основоположний принцип всього суцього та «дао» як метод, сукупність практик для трансформації тіла та свідомості людини, що

застосовуються з метою набуття єдності з Всесвітом. Таке світосприйняття формувало розуміння єдності усього суцього, природного та духовного, відсутності чіткого поділу на дух і матерію, на Бога й людину. А значить, людина може за допомогою власних зусиль трансформуватися в досконалу, богоподібну, безсмертну істоту, і, що для здійснення цього необхідно застосування комплексних заходів, у тому числі які включають і матеріальні впливи на її тіло. «Для даоської релігії характерна віра у можливість набуття фізичного безсмертя шляхом досягнення єдності с Дао – онтологічною основою буття, а також з усім всесвітом у цілому за допомогою алхімії, богослужінь та розроблених прийомів психофізичного тренінгу [148, с. 8]».

Згідно даоській традиції людина має три скарбниці енергій. «Цзин» – сутнісна енергія фізичного тіла, яка складається з енергії, що була отримана людиною при народженні (її кількість та швидкість витрачання визначають тривалість життя людини) та енергії, що людина отримує в процесі життя (в основному з їжі). «Ци» – життєва енергія, сила що забезпечує захист і функціонування всіх органів та систем організму. «Шень» – духовна енергія, в яку входить істинна божественна енергія (душа) та набутий пізнавальний дух (духовність). Пізнання своєї істинної природи є метою духовного розвитку людини. Коли досягнута єдність трьох базових енергій, відкривається духовний канал, що надає можливість зрозуміти «єдиний Всесвіт».

Вчення про безсмертя передбачало, що адепти даосизму, за допомогою певної релігійної практики, що включає в себе гімнастичні та дихальні вправи, правила сексуальної гігієни, релігійне споглядання та алхімію можуть досягнути не лише духовного, але й фізичного безсмертя, а також різних надприродних сил і здібностей.

Особливі рекомендації надаються в даоській йозі людині старше 64 років. Літні люди повинні навчитись використовувати методи та засоби підтримки власного тіла, яке слабшає з віком, а також удосконалення вимагає душа, котра теж старіє; нехтування цим може перетворити людину на

тварину. «Вчитись треба все життя, до останнього подиху; хто ж кидає навчатися – той тварина», – зазначає китайський філософ Сюнь-цзи [319, с. 494].

Даоська традиція проявилась і в алхімічних пошуках виділяючи два напрями: алхімію «зовнішню» (виробництво еліксиру безсмертя шляхом поєднання речовин) й «внутрішню». «Внутрішня» алхімія, виходячи з тези про подібність мікро- й макрокосмосу, людського тіла й Всесвіту, вважала можливим створення еліксиру безсмертя в самому організмі з його соків та тонких енергій [148, с. 14]. Внутрішня алхімія починається із застосування дихальної гімнастики (тривала затримка дихання, характеризувала контроль над духом). З метою контролю над сексуальною енергією та її сублимацією в енергію духовну, пропонувалися різноманітні техніки.

Вважається, що алхімія почала формуватися в Єгипті в елліністичний період, коли хімічні знання єгиптян були переосмислені в рамках філософських (як донаукових, так і релігійно-містичних) уявлень стародавніх греків. Безумовно на цей процес вплинули й релігійно-містичні концепції інших сусідніх народів (в основному, євреїв і персів).

Етимологія слова алхімія розкриває його первісний зміст. Воно «походить від старолатинського слова *alchimia*, що відбиває арабське *al-kīmiya* «хімія», в якому *al* є артиклем, а *kīmiya* походить від грецького *χημία* «чорна магія», пов'язаного з власною назвою *Χημία* «Єгипет», яка зводиться до єгипетського *khem* (*kham*) «чорний» [94, с. 63]». Східні лікарі-фармацевти називали «*shumeia*» процес приготування лікувальних засобів шляхом настоювання, змішування соків лікарських рослин; «*al*» – могло позначати божественну основу, наприклад, «לך» (*al*) на івриті – Бог.

Експериментальний аспект подовження життя в елліністичній й арабській алхімії мав периферичний характер. Імовірно це було пов'язане з тим, що в першій із них, панували містичні уявлення, а в другій - подовження життя могло витлумачуватися як протиріччя волі Аллаха, що створив людей смертними. Сприяло ж розвитку арабської алхімії те, що тоді вона була тісно

пов'язана з медициною (тобто із практичними потребами людей). Іншим важливим стимулом для її розвитку була її ідея про те, що людина може отримати владу над природою засобами науки в тодішній її розумінні (останнє одержало свій подальший розвиток у західноєвропейській алхімії).

Через арабів алхімія була запозичена вченими середньовічної Європи, де вона одержала свій подальший розвиток – фактично алхімія була наукою того часу, і експерименти по пошуку еліксиру життя були поставлені на широку основу. Цим європейська алхімія більше нагадувала китайську, чим арабську або елліністичну.

Початок формування алхімії у ранньому середньовіччі (II-VI ст.) пов'язують з Александрійською академією та іменами авторів трактатів: Гермеса Трисмегіста, Зосіма Панополіта (IV ст.), Сінезія (IV-V ст.), Олімпіодора (V-VI ст.), Стефана Александрійського (VI-VII ст.), авторів Герметичного Корпусу.

В Александрійській школі відбулось поєднання грецької натурфілософії з єгипетською ремісничою хімією. «Александрія постійно культивувала платонізм, причому не лише язичники, але і християнські письменники знаходилися під його впливом», – зазначає Ю. Шичалін [309, с. 188].

Практичні знання спиралися на Платонівське вчення про чотири стихійні елементи. Вважалося, що хвороби та смерть виникають внаслідок недосконалості людської природи, порушення балансу основних елементів, які можуть руйнуватися, перетворюватись один в одного. Алхіміки визнавали і наявність найтоншої п'ятої стихії або п'ятого елемента – ефіру (подібно до енергії в східній філософії). П'ятий елемент, божественне (вічне) начало, міг гармонізувати тілесні елементи, удосконалюючи людську сутність. Таким божественним началом визнавався «філософський камінь», якому приписувалися магічні властивості перетворювати метали в золото і срібло, виробляти дорогоцінні каміння, зберігати тілесне здоров'я, зцілювати душу.

Чому середньовічні алхіміки, які досліджували тайну матерії, сподіваючись виявити в ній бога, обирають таку форму як камінь? На думку М-Л. Франц, найглибший центр людської психіки схожий на камінь, як символ існування поза емоціями, почуттями, фантазіями, самосвідомістю. Камінь передає найпростіше і одночасно найглибше відчуття – «відчуття вічності, що виникає, коли людина відчуває себе безсмертною та незмінною [268, с. 207]».

Віра алхіміків у життєвий еліксир, еліксир довголіття, вічного життя, яким виступав філософський камінь, руйнувала ідею про божественну зумовленість існування всього суцього (людини також). В зібранні алхімічних трактатів говориться, що філософський камінь може воскресити людину: «Якби тільки вмираючий міг поглянути на камінь, то, засліплений красою його і приголомшений його достоїнствами, він повстав би, відкинувши каліцтва, в повному здоров'ї. Навіть, якщо був би він в агонії, і тоді б він воскрес [205, с. 317]». Зцілення духу відкриває шлях до божественних таємниць, до високого й небесного знання.

Алхіміки одушевляли речі і в своїх дослідах виходили з ідеї відділення душі від тіла, з метою її удосконалення. Багато відкриттів, наприклад, амальгамування металів, базувалися на ідеї початкового руйнування, умертвіння речовини для подальшого її перетворення на іншу.

Деякі алхіміки висловлювались, що предмет їхніх пошуків (філософський камінь) лише образ, що визріває в душі людини, він символізує щось незникаюче й незмінне – вічне. Арабський алхімік Морієнус говорив: «Якщо усвідомити, що ми – це мінерал, в якому виростає філософський камінь, то «любов й схвалення каменя зійдуть всередині [268, с. 208]».

У психологічних розмислах, пошуки бога в самому собі, в своїй душі – це звернення до своєї Самості. У середньовічному Герметичному трактаті «Книга двадцяти чотирьох філософів» Бог визначається як утворююче

начало, безкінечність, розум, любов, вічність, життя, і серед іншого, «Бог є лише пізнання себе... [61, с. 35-40]».

Тобто те, що вивчали середньовічні алхіміки – взаємозв'язок «духа» і «матерії», К. Юнг назве «синхронністю», як одне й те саме явище, яке спостерігається з різних точок – ззовні та зсередини.

У «Смарагдовій скрижалі» (Tabulae smaragdinae) Гермеса Трисмегіста, що вважається рецептом отримання «філософського каменя», сказано: «Те, що знаходиться унизу, відповідає тому, що перебуває уверху; і те, що перебуває уверху, відповідає тому, що знаходиться унизу, щоб здійснити чудеса єдиної речі. Всі речі походять від Одного за допомогою Єдиного <...> Ти відокремиш землю від вогню, тонке від грубого з найбільшою обережністю, з великою майстерністю. Ця сутність здіймається від землі до небес, і знов зіходить на землю, сприймаючи силу вищих й нижчих (областей світу). Так ти набуваєш слави усього світу. Тому від тебе відійде усяка темрява [60, с. 314]».

Найбільш відомими алхіміками ісламського світу, що розглядали проблеми подовження життя були араб Гебер (VIII–IX ст.), перс Ар-Разі (850–923 рр.), таджик Авіценна (Ібн-Сіна) (980–1037 рр.), праці якого «Книга зцілення», «Медичний канон» набули широкої популярності.

Варто відмітити, що в контексті загальної постановки проблеми, вихідні посилки алхіміків були в сутності правильними. Однак, внаслідок зародкового рівня геронтологічного знання в той час, пропонувані ними методи навряд чи могли суттєво вплинути на подовження життя людини. Але експерименти алхіміків стали цінним досвідом в розробці нових методів, речовин в медицині та біохімії.

Отже, огляд уявлень про природу старості, що існували в часи античності й середньовіччя, показує, що геронтологічне знання перебувало тоді в стадії формування. На основі спостережень, емпіричного матеріалу, робились висновки про закономірності старіння. В основі теорій лежали релігійні й філософські уявлення, які часто були далекими від реальності.

Тільки в окремих, дуже рідких випадках, система уявлень як про природу взагалі, так і про природу старіння зокрема, більш-менш правдоподібно відбивала реальність.

Таким чином, у цей період рівень знань, кількість освічених людей, що намагалися досягнути закони природи були недостатніми для одержання істинного геронтологічного знання. Деякі дослідники називають цей період донауковим; за аналогією із цим можна говорити про існування донаукового геронтологічного знання, оскільки методи вимірювання геронтологічних явищ мали не науковий, випадковий характер, зокрема дані про тривалість життя людини й тварин фіксувалися як окремі максимальні значення.

2.3. Західні філософсько-релігійні системи про геронтологічний вимір буття

В Античній філософії (VII ст. до н. е. – VI ст.) про людину вчення розвивалося від фізіології (людина як елемент космосу) та психології (душа людини як космічна монада) до раціоналістичної етики, що обґрунтовує правила моральності як основу соціального життя [15, с. 33].

Платоном (428/427-348/347 рр. до н. е.), видатним давньогрецьким філософом було створено першу в європейській культурі цілісну та системну філософську концепцію. Його вчення «Про душу» обумовлювало напрямок розмислів про старість, хворобу, смерть. Бог створив душу раніше за тіло, надав їй більшій досконалості, як «повелительці тіла». Тіло людини тлінне, але душа безсмертна. Коли душа закріплюється у тілі, в ній зароджуються почуття: «ерос, змішаний із задоволенням і стражданням, страх, гнів» і якщо душа над цими пристрастями володарюватиме, її життя буде справедливе, якщо ж опиниться під їхньою владою – то несправедливе [192, с. 444].

За визначенням Платона, у душі кожної людини можна розрізнити три основи: перша – «допитлива та філософська», яка пов'язана з пізнанням;

друга – «срібллюбна та користлюбна», яка пов'язана з жаданнями (їжі, любовних задоволень, які потребують грошових витрат); третя – «честоллюбна і схильна до суперництва», яка пов'язана з афективною сферою. Від того, яка основа переважає, розрізняють три роди людей: філософів, срібллюбців та честоллюбців, кожен з яких, відповідно, отримують найвищі задоволення від пізнання істини, від наживи, від слави [192, с. 372-373]. Той, хто служить жаданням та славі, має лише смертні думки та посилює свою смертну основу. Якщо людина віддається любові до учення, прагне до істинно розумного, розвиває відповідну пізнавальну здібність душі, вона, доторкнувшись до істини, набуває безсмертних та божественних думок, а значить, володіє безсмертям в тій повності, в якій його може вміщати людська природа [192, с. 497-498].

Переконалий, у безсмертності душі та можливості перенесення нею як блага, так і зла, Платона закликає «завжди триматися шляху Всевишнього і всіляко дотримуватися справедливості разом з розумністю, щоб, поки ми тут, бути друзями самим собі та богам [192, с. 420]». Наближення смерті наштовхує людину на роздуми про те, що доведеться відповідати за несправедливі вчинки, образи, нанесені оточуючим тощо. Хто жив несправедливо, у старості може відчувати страх та очікувати лише поганого, а «хто не знає за собою жодних несправедливих вчинків, того завжди супроводжує відрадна надія... [192, с. 83]». Тому, хто вів життя впорядковане й був добродушним, має покірливу вдачу старість приносить самовідчуття найповнішого спокою.

Аристотель (384-322 рр. до н. е.), давньогрецький вчений, філософ, логік хоча і був учнем Платона, багато з його ідей заперечував, наприклад, не визнавав душу безсмертною божественною субстанцією. Він визначає душу як форму або ентелехію (кінцеву реалізацію) тіла. Оскільки душа і тіло – два аспекти психофізичної єдності, то всі функції душі смертні, за виключенням «активного інтелекту» [15, с. 169]. Тобто, лише перебуваючи в тілі душа є джерелом руху (життя) і пізнання. Аристотель виділяє три складові душі –

вегетативну та чуттєву, зв'язані з тілом і раціональну, яка має «божественну природу».

Фізіологічний процес старіння організму відбивається на плотських частинах душі, оскільки фізичні та чуттєві здібності погіршуються. В той же час, зі старінням тіла розумова здатність не зменшується, а може навіть підвищуватись її активність, оскільки інтелект має надтілесну та надчуттєву природу. Розмисли Аристотеля про неминучість смерті як припинення існування накладають негативний відбиток на сприйняття старості.

Особистісні характеристики літніх, які подає Аристотель в «Риторичі» [18], більшою мірою негативні. Наведемо деякі з них. Люди, що прожили багато років, багато в чому встигли розчаруватися та зробити багато помилок, й оскільки більшість людських справ дріб'язкові, то вони нічого не стверджують впевнено, «думають, що нічого не знають». Вони мають злу вдачу, оскільки все тлумачать на гірше. Вони дріб'язкові, тому що принижені життям, не прагнуть нічого великого й незвичайного, але лише того, що необхідно для існування. Вони є скнари, тому що знають з досвіду, як важко набути й як легко втратити. Вони боязкі й здатні боятися всього заздалегідь. Вони більш живуть заради корисного, а не заради прекрасного, значить вони себелюбні, бо корисне є благо для самого себе, а прекрасне – благо взагалі. Вони не спокушаються надіями внаслідок своєї досвідченості, бо те, що відбулось, значною частиною нікчемне, і, як правило, веде до гіршого, а також внаслідок своєї боязкості. Вони живуть більше спогадами, ніж надією, тому що для них залишок життя короткий, а минуле довге, надія ж пов'язана з майбутнім, а спогад – з минулим. У тому ж причина їхньої балакучості: вони проводять час в розмовах про минуле, бо відчувають задоволення, відаючись спогадам. Люди в такому віці здаються розсудливими, бо пристрасті їхні ослабли і служать користі. Вони живуть більше за розрахунком, ніж згідно моралі, бо розрахунок пов'язаний з користю, а мораль з чеснотою. Образи вони наносять навмисно, а не із-за зухвалості.

Властиво старим й співчуття, що породжено безсиллям, лиха вони сприймають як близькі собі, і це робить їх співчутливими [18, с. 84-85].

До позитивних характеристик літніх людей, наведених Аристотелем, можна віднести такі, що пов'язані з інтелектом – розсудливість, що виникає з ослабленням пристрастей та життєлюбність, котра загострюється з наближенням останнього дня.

Розуміння безсмертя душі в західній філософії поєднувалось з тим, що благом є її визволення з тіла. Піфагорійці, наприклад, уявляли, що душа ув'язнена в тілі, як в гробниці. П. Адо зауважує, що в розумінні античних філософів про відокремлення душі від тіла немає нічого спільного зі станом трансу, за якого відключається свідомість. Мова йде про звільнення душі від пристрастей, від тілесних відчуттів, з метою набуття незалежної думки [3, с. 41]. Оскільки філософія підпорядковує бажання життя тіла вищим вимогам думки, вона є «вправою й навчанням смерті». Ідею Платона про те, що «втрата плотського життя не може налякати того, хто відчув безсмертя думки», стоїк Епіктет (бл. 50 – бл. 140 рр.) сформулював так: «Хай смерть буде перед твоїми очима щодня і у тебе ніколи не буде жодної низької думки, і жодного надмірного бажання [3, с. 44]».

Філософи, що дотримувались ідеї про смерть душі разом із тілом, надавали безмірно вищу ціну кожній миттєвості життя. Епікурейці вважали: «Кожний момент життя випліскується на поверхню, сповнений невимовною насолодою [3, с. 44]». Ця філософська тема з'єднується з темою цінності дійсного моменту, який потрібно прожити, неначебто він – і перший, і останній.

В римській філософії (100 р. до н. е. – 450 р.) проблема старості розглядалася, здебільшого, з позиції етики.

Цицерон (106-43 рр. до н. е.), римський філософ, державний діяч, оратор, письменник, котрий «створив «популярну» – зрозумілу всім освіченим людям, – «красномовну» філософію, яку можна застосувати на практиці [125, с. 750]», зробив значний внесок в осмислення феномену

старості. В трактаті «Катон Старший, або Про старість», висвітлюється те, що істинна філософія, тобто прагнення до мудрості та морального вдосконалення, збагачує зміст повсякденного існування та пом'якшує неминучі тяготи життя: старість, біль, очікування смерті. Філософ говорить: «Життю, прожитому спокійно, чисто і красиво, властива тиха і легка старість [294, с. 10]».

Цицерон спростовує стереотипи, за якими старість можуть вважати «жалюгідною», яка нібито: перешкоджає діяльності, ослабляє тіло, заперечує насолоди та наближує людину до смерті.

Щодо діяльності, то суспільство не вимагає її виконання від старої людина, проте вона могла б завжди: допомогти своєю порадою, своїми далекоглядними рішеннями, притаманними літнім; навчати та виховувати молодь. Вік не перешкоджає засвоєнню нового досвіду, наприклад, в старості Сократ навчився грати на лірі, Цицерон вивчив грецьку літературу. Людина, що захоплена своїми заняттями і працею, не відчуває як до неї підкрадається старість; вона старіє поступово, і невідчутно, і її доля не переламується раптом, а гасне протягом тривалого часу.

Якщо робити все «в міру своїх сил», помірно їх використовувати, тоді людина особливо не страждатиме від їх нестатку. Слабкість є показником поганого здоров'я, тому боротися зі старістю слід як і з хворобою. Цицерон пише, що слід «стежити за своїм здоров'ям, удаватися до помірних вправ, їсти й пити стільки, скільки потрібно для відновлення сил, а не для їх пригнічення. При цьому треба підтримувати не лише тіло, але й набагато більшою мірою розум і дух; адже і вони, якщо в них, як в світильник, не підливати масла, гаснуть від старості; тіло наше, перевтомлене вправами, стає важчим; але розум від вправ стає гнучкішим [294, с. 16]».

Найчудовіше, що людині даровано природою – це розум, ніщо так не ворожо цьому божому дару, як тілесні насолоди. «Якщо розумом своїм і мудрістю зневажати плотську насолоду ми не можемо, то ми маємо бути глибоко вдячні старості за те, що вона позбавляє нас від неналежних

бажань», – зазначає Цицерон [294, с. 18]. Хоча, старість не позбавлена й плотських насолод. Філософ порівнює їх задоволення з відчуттями глядачів у театрі: молодість дивиться на насолоди з близької відстані, а старість достатньою мірою задовольняється спостереженнями здалеку. Для душі дуже цінним є, звільнившись від похоті, честолюбства, суперництва, ворожнечі, усіляких пристрастей, бути наодинці із собою, займаючись тим, що живить розум, бо це найвища насолода.

Незнання того, що відбувається після смерті, повинно викликати у людини презирство до неї, якщо разом з тілом гине і дух, або навіть прагнення до неї, якщо дух стане вічним. Тому людина не буде нещасною, або навіть буде щасливою після завершення життя.

Якщо людина прожила чесне та морально-прекрасне життя, то, згідно законів природи, збиратиме на старість добрий врожай. «Ні сивина, ні зморшки не можуть раптом завоювати собі авторитет; але життя, прожите прекрасно в етичному відношенні, пожинає останні плоди у вигляді авторитету [294, с. 23]».

Смерть в молодому віці – неприродна, насильницька, мовби «гаситься потужне полум'я» або «недозрілі плоди силою зриваються з дерева». Тимчасом, як для старих смерть є природною, «немов загасає догоріле вогнище», або «обпадають стиглі, зрілі плоди».

Певної межі для старості немає, і в цьому стані люди повноправно живуть, поки можуть творити і вершити справи, пов'язані з виконання їх обов'язку. Але найкраще закінчувати життя при повному розумі та з ясними почуттями, тому коли сама природа поступово ослабляє своє творіння, старі не повинні жадібно хапатися за цю частину життя, що їм залишилася. Задоволення всіх прагнень приводить до задоволеності життям, що робить своєчасним прихід смерті. «Для людини все-таки бажано загаснути свого часу; адже природа встановлює для життя, як і для всього іншого, міру; старість же – завершальна сцена життя, подібна до закінчення вистави в

театрі. Стомлення від неї ми повинні уникати, особливо тоді, коли ми вже задоволені [294, с. 30]».

В своїх розмислах Цицерон наводить багато доказів на підтвердження безсмертя душі, наприклад, люди уже народжуються з певними знаннями, а навчаючись, немовби згадують їх. Філософ вважав, що коли душа, звільнившись від якого б то не було зв'язку з тілом, стає чистою і цілісною, тоді вона стає мудрою.

Ідея безсмертя людської душі та її причетності до Бога, набула в етиці давньоримського філософа, поета, державного діяча Л. Сенеки (1 р. до н. е. – 65 р.) змісту морального удосконалення людини. Філософ зауважує, що мистецтво довгого життя – в зрілій мудрості, «час нашого життя подовжується для того, хто розумно ним розпорядиться [224, с. 16]». Людина, віддаючи іншим багато часу життя, менше залишає його для себе. Зайняті люди скаржаться на швидкоплинність часу, старість зненацька навалюється на їхні невідготовлені «хлоп'яцькі» душі. Зайнята людина не може присвятити себе навчанню. Л. Сенека зазначає, що велика кількість видатних людей, облишивши все зайве, відмовившись від багатства, від обов'язків, від задовольень, віддавалися до глибокої старості одному заняттю – навчанню жити. Однак, більшість з них пішли з життя так цьому і не навчившись, бо немає більш складної науки. «Жити треба вчитись все життя <...> і все життя треба вчитися умирати», – пише Л. Сенека [224, с. 24]. Лише ті, хто знаходять час для мудрості, зберігають власні свої роки та примножують їх роками минувшими завдяки осягненню знань, накопичених попередніми поколіннями. Все матеріальне в цьому житті старіє й руйнується, лише те, що освячено мудрістю, не уразливо для старості, навпаки з часом збільшується його цінність.

Старіння як фізіологічний процес, за гіпотезою античних учених, є «результатом поступової втрати організмом специфічної життєвої енергії [71, с. 13]». Аристотель вважав, що старіння викликано поступовою втратою «природженого тепла», яким наділена кожна жива істота з початку її

індивідуального життя. Сформульована ідея ця була ще в працях Гіппократа, який говорив про старіння як втрату «природного жару». Зменшення тепловіддачі в старості свідчить про зміну процесів обміну (їхне уповільнення). Якщо припустити, що «тепло» синонім «енергії», а, згідно сучасних теорій, в основі старіння дійсно може лежати погіршення здатності клітини до вироблення енергії внаслідок нагромадження молекулярних ушкоджень, то теоретичні викладки античних філософів виявилися недалекокими від істини.

К. Гален (бл. 129 – бл. 200 рр.), грецький вчений, лікар, філософ, розвивши ідею Платона про чотирьохелементний склад тіла із землі, вогню, води і повітря, й те, що надлишок або нестача якогось з них викликає розбалансування всього організму, процес старіння розглядав як втрату організмом вологи. Співвідношення рідин організму: крові, жовчі, слизи, та чорної жовчі утворюють основу темпераменту людини. Сукупність життєвих сил організму, на думку Галена, утворює душу людини.

Порушення рівноваги в організмі викликають не лише тілесні захворювання (дисбаланс в системах та органах), а і душевні хвилювання (надмірна радість шкідлива, як і велика туга). Коли стоїть питання про здоров'я і хворобу, про чесноту і порок, немає нічого важливішого, ніж співмірність душі й тіла [192, с. 495]. Не слід надмірно збуджувати душу виснажуючи тіло і не слід перевантажувати тіло на шкоду душі, але давати їм змагатися між собою, щоб вони перебували в рівновазі та здоров'ї.

Смерть настає тоді, коли тіло в старості слабшає настільки, що не може протистояти зовнішнім впливам. Розмикаються зв'язки мозку, звільняючи душу, яка набуває своєї природної свободи та відлітає з радістю, бо все протиприродне – обтяжливе, а природне – приємне. Значить, і смерть обтяжлива й насильницька лише від хвороб і ран, коли ж вона природно замикає перебіг старості, вона безболісна і здійснюється скоріше із задоволенням, ніж з муками [192, с. 488].

Таким чином, в античній філософії, при всій суперечливості та розмаїтості світоглядних позицій, смерть розумілась як неминуче явище, якого ніхто не може уникнути. Але, як людина проживає життя та як іде з нього – залежить цілком лише від неї самої. Філософські розмисли про здорову старість, поєднані з медичними досягненнями, доводили, що подовження життя реальне.

В античній літературі зустрічається багато описів випадків подовження життя. Наприклад, «селянин, який орав поле, знайшов золоту посудину з благородною рідиною, і, вважаючи, що це небесна роса, омив обличчя і випив її, після чого помолодів тілесно і духовно, набув благодаті мудрості, а з селянина став слугою правителя Сицилії (це сталося за часів короля Вільгельма) [37, с. 441]».

Практичні рекомендації античних учених з подовження здорового життя виявилися досить корисними та знайшли свій розвиток в дослідженнях середньовічних учених. Для оздоровлення тіла античні філософи рекомендували дієту, гімнастику, масаж, водні процедури, тобто методи, які безсумнівно корисні, але не можуть радикально вплинути на подовження життя. Укріплювати моральне здоров'я та керувати недугом пропонувалося за допомогою впорядкування способу життя та помірною застосування лікарських препаратів.

Феноменом середньовічної культури вважається алхімія, яка відповідала способу мислення тієї епохи. Алхімічна діяльність об'єднала філософів і теологів, теоретиків і ремісників-емпіриків, містиків і схоластів, художників і поетів, правовірних християн і магів-чорнокнижників.

В. Рабинович зазначає: «Алхімія в контексті європейської середньовічної культури є неповторною культурно-історичною реальністю, паракультурним явищем по відношенню до магістральної культури середньовіччя. Розташовуючись між окультним теоретизуванням і хіміко-технічним імітуючим ремеслом – таке генетично визначене місце алхімії в пізній елліністичній культурі – алхімія є діяльністю синтетичною,

космотворюючою. У такому серединному положенні алхімік нарочито дилетантським чином неначе вирішує головну проблему творчого середньовіччя про співвідношення духу і плоті, яка в його конкретній хімічній практиці переформулюється як проблема тотожності оперування з речовиною і роздуму про речовину. Алхімія – це раціонально-сенсуалістичний дослід середньовіччя, реалістично-номіналістичний його синтез. Створюється специфічно алхімічний об'єкт для роздумів. Але об'єкт націлений на емпірію [205, с. 328]».

Раціональна алхімія християнських докторів зрілого середньовіччя XII-XVI ст. представлена працями Роджера Бекона (1214-1294 рр.), Альберта Великого (1193-1280 рр.), Раймонда Луллія (бл. 1235-бл. 1315 рр.), Арнольда з Вілліонови (бл. 1235-1311 рр.), Миколая Флачеля (1330-1418 рр.), Бернара Тревізії (1406-1490 рр.), Ісаака Голланда (XIV-XV ст.), Іоанна Ісаака Голланда (XV-XVI ст.) та ін.

Р. Бекон, відомий англійський філософ, богослов і натураліст, активно займаючись алхімією, біологією, фізикою, магією, розглядаючи причини старіння та можливість подовження людського життя, робив акцент на науковому методі дослідження та філософському осмисленню буття. На думку Р. Бекона, життя людини є коротким, що не є нормальним, його скорочення викликане акцидентними причинами (акциденція від лат. *accidens* – випадковість). Можливість подовження життя доводиться тим, що людина була створена безсмертною і може не вмирати, а також тим, що навіть після [первородного] гріха могла жити близько тисячі років, і лише згодом людське життя поступово скоротилося. Таким чином, зменшення тривалості життя обумовлене не впливом якихось небесних або інших сил, а спричинене несправедним і неправильним способом людського життя, що призводить до ушкоджень органічного характеру. Причому ці ушкодження успадковуються та накопичуються, й тому кожне покоління живе усе менше, «хворі батьки народжують хворих дітей з поганою статурою, і діти хворіють з цієї ж самої причини [37, с. 443]».

Головний засіб для збереження життя та збільшення його тривалості, на думку Р. Бекона, – «змалку дотримуватись режиму необхідного для здоров'я, а саме, стосовно їжі, пиття, сну, неспання, руху, спокою, спорожнення, стримування, дихання й душевних пристрастей [37, с. 443]». Дотримування режиму, що передбачає помірність в усьому, дозволить жити стільки, скільки визначено природою. Проте, неможливо, щоб людина добилася помірності у всьому вказаному, як того вимагає режим, необхідний для здоров'я, тому «має сенс працювати і боротися з акцидентними властивостями, які є причинами старіння, щоб вони були усунені частково або повністю [37, с. 445]».

Обмеження людського життя обумовлено двома причинами. Перша – земному існуванню людини покладена межа Всевишнім, після вчинення нею гріха, а друга – залежить від власної зіпсованості та поганої спадковості батьків. Неможливо подолати першу межу та збільшити тривалість людського життя до віку старозавітних патріархів, що були еталоном праведності, як це було до гріха й відбудеться після воскресіння. Однак, цілком можливо подолати межі, покладені власною зіпсованістю.

Представниками містифікованої алхімії (метало-пошукової та цілительної) пізнього середньовіччя XVI-XVII ст. були Парацельс (1493-1541 pp.), Михайло Сендивогий (1566-1640 pp.), Томас Воген (1021-1666 pp.) та ін.

Найбільш відомі праці знаменитого алхіміка швейцарського лікаря і натураліста Парацельса, який приділяв велику увагу аспектам омолодження й подовження життя. На думку французького фізіолога А. Дафра [79], відносно недовге життя Парацельса довело марність його злілля, проте, методи лікування Парацельса були настільки популярними в свій час, що неможна виключати версії про його насильницьку смерть [58, с. 32].

Парацельс називав себе «іатрохіміком», тобто лікарем-хіміком. Для зцілення та оздоровлення людського тіла він застосовував алхімічну терапію (чудодійні засоби, витяжки з рослин; мінеральні, миш'якові та ртутні

препарати) і алхімічний гіпноз (природну магію). Хвороби тіла можуть бути зцілені фізичними засобами або силою духу, проте хвороби душі зцілюються лише силою духу. Магія, на думку Парацельса, є мистецтвом безпосереднього впливу душі мага на душу іншого (хворого), змінюючи її з благими або поганими намірами [205, с. 232]. Зміни душевні призводять і до змін тілесних.

За Парацельсом, всі органічні функції в організмі викликані дією єдиного універсального принципу «archaeus» або «liquor Vitae» («еліксир життя»). Нормальна діяльність цього принципу – є здоров'ям, порушена – хворобою. Принцип може лікувати, якщо є «чистим» або викликати хворобу, якщо є нечистим або отруєним іншим впливом (хвороби можуть бути пересадженими на рослини, тварин або людей). Якщо життєва сила залишає фізичну форму – вона вмирає; за допомогою поповнення вмираючого тіла життєвою силою, можна його оживити знову. Носієм життєвої есенції є «mumia». Субстанції, які контактували з тілом (наприклад, волосся), після відходу з тіла «мумії», неначе стають негативно зарядженими магнітами. Якщо такий магніт прикласти до хворого місця, можна зняти запалення або прибрати пухлину, змінити магнетизм крові [58, с. 169-180].

Парацельс розглядав смерть як 1) припинення життя; 2) розпад форми [58, с. 112]. Життя – це вічна і досконала сила, що притягується до фізичної матерії (тіла) силою духу, якщо дух покидає тіло, то життя відходить, а тіло розкладається на елементи. Така смерть є природною. Якщо форма зруйнована раніше визначеного терміну (неприродна смерть), то життя продовжує існування в астральній душі до свого строку розпаду. Людина стане безсмертною, якщо її емоції та думки були досконалими. Прикладом цьому є святі. Відомо, що моці святих мають силу зцілення, значить їх дух, божественна сила продовжують жити.

Таким чином, досягнення та відкриття, зроблені алхіміками емпіричним шляхом, сприяли формуванню наукових хімікобіологічних засад геронтології та активізації дослідів з подовження життя.

В епоху Відродження (XIV-XVII ст.), яка характеризувалася філософією антропоцентризму та гуманізму, закладався методологічний базис майбутньої науки про старіння. Активне накопичення наукових знань, нагромадження дослідних даних і експериментальних фактів, застосування математичних та статистичних методів обробки інформації, відкривали нові перспективи дослідження процесів старіння. Велике значення мали філософські та методологічні праці вчених цього періоду.

Ф. Бекон (1561-1626 рр.), англійського філософа (родоначальника англійського матеріалізму й сучасної експериментальної науки), називали «першим послідовним англійським геронтологом [118]». Він вважав неповними й помилковими методи минулого з «подовження життя, запобігання старості, полегшення страждань, виправлення природних недоліків...[38, с. 51]». Ентузіаст нових експериментальних досліджень та природнонаукової методології, Ф. Бекон розвиток науки пов'язував з подальшим проведенням чисельних наукових дослідів, результати яких, зосереджуючись в знаннях, сприяють відкриттю «нового – корисного для життя людини [38, с. 62]». Розмірковуючи «Про підтримку здоров'я», філософ зазначає, що найкращою медициною для збереження здоров'я є власні спостереження людини за собою – що їй добре, а що шкідливе. Наведемо деякі його настанови: «Враховуй роки, не думай робити як і раніше, бо з віком не сперечаються»; «Вивчи свої звички щодо дієти, сну, занять, одягу і т.п. та поступово позбавляйся тих, які вважаєш шкідливими»; «Один з найкращих рецептів довгого життя – це перебувати у вільному і життєрадісному настрої в години трапез, сну і занять»; «Уникай заздрощів, тривожних страхів, прихованого гніву, тонкого і плутаного самоаналізу, надмірних радощів і веселощів, неподіленої печалі [38, с. 424]».

Посилаючись на рекомендації Парацельса, Ф. Бекон відмічає: «Цельс, якби був лише лікарем, а не мудрою людиною, не зміг би дати настільки прекрасний рецепт здоров'я і довголіття, а саме: людина повинна міняти і чергувати протилежності, але схилитися до кращої з двох крайностей,

наприклад, чергувати піст з хорошим харчуванням, але частіше добре харчуватися; чергувати неспання і сон, але віддавати перевагу сну; чергувати відпочинок і вправи, але частіше тренуватися і тому подібне. Так підтримуватиметься і зміцнюватиметься природа [38, с. 425]».

В епоху Відродження широкої популярності набули ідеї венеціанського дворянина Луїджі Корнаро (1465-1566 рр.), який прожив більше 100 років. В книзі «Мистецтво довго жити» автор, на прикладі власного життя, розкриває принципи здорового харчування, питва та образу життя. Його методи дуже прості, їхня сутність зводиться до «помірності». Рекомендації герокомічного характеру, спрямовані на збереження здоров'я в старості за допомогою помірності в усьому, у найбільш повному вигляді знайшли подальше відображення в роботах німецького лікаря К. Гуфеланда (1762-1836 рр.). К. Гуфеланд, подібно Л. Корнаро, намагався адаптувати герокомію до популярних філософських теорій, тоді такою теорією був віталізм [14, с 43]. Згідно К. Гуфеланду, людське довголіття значною мірою визначається станом її духу. Тому, проповідуючи помірність для досягнення довголіття, він наголошував на психічній помірності (контроль емоцій, уміння розслабитися й т.п.). К. Гуфеланд розрізняв збереження здоров'я й досягнення довголіття: першим займається гігієна, а другим – макробіотика, спеціальна галузь медицини, споріднена гігієні. К. Гуфеланд увів поняття «макробіотика» для позначення вчення про моральне, інтелектуальне і фізичне здоров'я, яке визначає довголіття. «Макробіотика» називалася й найбільш відома його книга (написана в 1796 р.) [77].

Вважається, що в епоху Відродження виникає «наука» у сучасному її розумінні, коли отримали розвиток «раціональні наукові методи, засновані на обчисленнях та розрахунках [128, с. 48]». Розвиток геронтологічного знання характеризувався значним збільшенням обсягу використовуваних статистичних даних та кількісних параметрів, а також знайдених емпіричних закономірностей. Наприклад, Е. Галлеєм було побудовано першу достовірну таблицю тривалості життя та запропоновано метод розрахунку таблиць для

стаціонарних популяцій; А. Кетле будував демографічні таблиці смертності широко використовуючи статистичні закономірності [55,с. 10-11]. Активізація демографічних досліджень щодо чисельності населення, встановлення взаємозв'язку народжуваності та смертності, нагромадження та диференціація біологічних знань – створювали наукову основу геронтологічного знання.

«Донаукове знання [5]» про старість, здебільшого філософського характеру формує нове геронтологічне знання. Отже, основні філософські підходи до осмислення феномену старості стали визначальними у становленні наукових концепцій старості та геронтології як науки. В. Альперович зазначає: «Медицина ніколи не володіла «монополією» на розв'язання проблем довголіття, ними завжди не меншою мірою цікавились філософи [7, с. 19]».

Причини старіння поділяли на дві групи: 1) старіння полягає у поступовій втраті чогось необхідного для підтримки життя (енергетичних, матеріальних або психічних факторів); 2) старіння – накопичення в організмі шкідливих речовин (інтоксикація організму внутрішня або зовнішня) [71, с. 12-13]. Ці логічно протилежні концепції в більш-менш зміненому вигляді збереглися до наших днів у біологічних підходах до вивчення старості.

Висновки до другого розділу

У другому розділі «Дослідження філософії похилого віку в етнокультурному контексті» подане трактування феноменів старості та смерті в етнокультурному вимірі.

Вивчення духовного досвіду предків, закріпленого в українській культурі, відтвореного в обрядах і звичаях, генетично успадкованого внаслідок дії процесів етнічної пам'яті дозволило встановити етапи

позитивного та негативного сприйняття старості й пов'язаного з ним ставлення до літніх людей в архаїчному суспільстві. Язичницькі світоглядно-філософські ідеї (перевтілення душі, взаємозв'язку земного й космічного життя, розуміння смерті як переходу до нової форми існування) формували повагу до старих, що являли приклад високої шляхетності душі, самозречення й мужності, добровільно жертвуючи власним життям заради нащадків, поповнення, зміцнення й благополуччя роду. Коли ритуал обміну з космосом втрачає добровільний характер, а відправлення на смерть стає насильним щодо старих під час лих, старість сприймається як протиприродне явище, якого треба позбуватися. Третій етап відзначається поважним ставленням до старості й літніх людей, які з ускладненням й освоєнням реального світу стають трансляторами досвіду та мудрості багатьох поколінь.

У світлі християнського вчення, за яким земне життя є лише підготовкою до життя вічного, спостерігається протиріччя іманентного й трансцендентного: старість, що не має життєвої перспективи, так само як і смерть, є злом, але як час, відпущений для покаяння, пізнання сенсу життя, набуття мудрості, як щабель на шляху до Бога, вона є благом. Трансцендентно й смерть є благом, тому що Бог не дає безсмертя розтлінню, людській матеріальності. Смерть, перериваючи лінію життя кожної людини, знімає вантаж її гріховності. Образ старості як ознака Божого благословення, формує пошану до літніх, які є зберігачами духовної спадщини, ідеалів і цінностей, колективної пам'яті, мудрості та досвіду.

На основі розгляду філософсько-релігійних роздумів стародавніх мислителів про безсмертя, подовження життя, зменшення страждань, пов'язаних із хворобами, автором зроблені такі висновки. Інтерпретація старості як хвороби, що має ірраціональні причини або детермінована ендогенними (екзогенними) факторами, котра вперше подана у давньоіндійських релігіях (веданті, ранньому буддизмі), з певними модифікаціями буде постійно відтворюватись в більш пізніх геронтологічних ідеях.

Систематизоване вчення про подовження життя, засноване на використанні певних методів, що узагальнено давньокитайською релігійно-філософською системою даосизмом є основою багатьох сучасних практик нетрадиційної медицини. В даоській йозі людині похилого віку надаються рекомендації з підтримки фізичного та психологічного здоров'я; виділено методи, що сприяють подовженню життя: етичні (спокійне, розміряне життя для економії життєвої енергії); релігійні (медитація); дихальна техніка (затримка дихання); дієта (малокалорійні продукти рослинного походження); спеціальні гімнастичні вправи (кунг фу); сексуальна техніка (дао любові).

Алхімічні тези про те, що хвороби та смерть виникають внаслідок порушення балансу основних елементів організму, впливати на які слід як зовнішніми еліксирами, так і внутрішньою регуляцією енергій, підтверджуються сучасними дослідженнями. Шляхом спостережень, емпіричних дослідів та теоретичних релігійно-філософських уявлень про старість формувалося донаукове геронтологічне знання; рівень культурного розвитку, інтелектуальний потенціал були недостатніми для одержання наукового знання; кількісні дані про явища, що мають відношення до геронтології, були досить незначними, неточними й могли фіксуватися лише як результати одиничних вимірів через відсутність статистичних методів.

Розглядаючи вчення про людину в античній філософії, алхімічні пояснення причин старіння та можливостей подовження людського життя, філософські ідеї з підтримки здоров'я та збереження життя в епоху Відродження, які закладали методологічний базис майбутньої геронтології, висновуємо що сприйняття старості обумовлювалось вихідними положеннями про смертність або безсмертя душі.

Якщо визнавалися безсмертність душі, її божественна приналежність, репрезентувалося вічне життя, людина розглядалася як мікрокосм, пов'язаний з Всесвітом, то старість набувала онтологічної, буттєвої значимості як період найвищого розвитку мудрості та досвідченості.

Розуміння смерті як небуття, наклало негативний відбиток на старість як період руйнації організму.

Отже, зазначені методологічні основи аналізу старості в модифікованому та трансформованому вигляді проходять через всю історію культури й можуть розглядатися як дві кореспондуючі одна з одною концепції. Одна концепція розглядає старість як «зло», синонімізуючи її з поняттям «хвороба», фіксує увагу на деструктивності процесів старіння, друга – визнає старість універсальним, природним процесом.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕРОНТОГЕНЕЗУ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

3.1. Біологічні теорії старіння організму та подовження життя

Наприкінці XIX – початку XX ст. з формуванням багатьох спеціальних біологічних дисциплін: біохімії, генетики, цитології, гістології та ін., розпочинаються наукові дослідження біології старіння, формулюються ряд теорій, котрі стали основою для експериментів і розробки методів подовження життя.

Основними теоріями старіння того часу вважались наступні:

- теорія Августа Вейсмана (Weismann), котра спиралася на тезу, що смерть від старості – це результат еволюції, необхідний для постійного оновлення генома і розвитку популяції;
- теорія Отто Бючлі (Butschli), котра, спираючись на дослідження з біохімії і біофізики, давала уявлення, що старіння є результатом витрачення якогось життєвого ферменту;
- теорія Жака Леба (Loeb), яка стверджувала, що старіння організму відбувається з причини втрати певних хімічних речовин;
- теорія Макса Рубнера (Rubner) і Владислава Ружички (Ruzicka), котра доводила, що старіння організму викликає дегідратація тканинних колоїдів;
- теорія Олексія Карреля (Carrel), яка причиною старіння організму вважала накопичення шкідливих продуктів обміну;
- теорія Рихарда Гертвіга (Hertwig), що вважала настання старості наслідком зношування організму;

– теорія ембріологів (Ч. Минот, Р. Рессле, Є. Шульц), яка виходила з того, що старіння обумовлене уповільненням росту і ослабленням здатності до оновлення клітин через їхню диференціацію;

– теорія нейрофізіологів (школа І. Павлов), яка вважає старість результатом функціональних порушень вищої нервової діяльності [71, с. 16-23].

Становлення геронтології як науки пов'язано з ім'ям І. Мечникова (1845-1916 рр.), вченого світового рівня, який народився і здобув освіту в Україні (Харків), спеціалізацію – в Німеччині, Італії, працював в Одесі, а після еміграції – в Парижі. Видатний філософ, патолог, мікробіолог й імунолог, лауреат Нобелівської премії (1908 р.) в області фізіології й медицини, він започаткував систематичне вивчення старості та у 1903 р. запропонував термін «геронтологія».

Геронтологія (грец. *geron*, *geront[os]* – старець + *logos* вчення) – наука про старіння організмів та подовження життя.

І. Мечников у наукових працях «Етюди про природу людини» (1904 р.) [157], «Етюди оптимізму» (1907 р.) [158] подав гіпотезу про природу старіння. Одним із засадничих положень його теорії є таке, що «смерть величезної більшості людей не є природною смертю у дійсному змісті слова, а є результатом хворобливих змін органів, обумовлених мікробами, які проникають ззовні або живуть у кишковому каналі. Те ж саме й старість у тому виді, як ми її спостерігаємо майже у всіх людей, є наслідком хворобливого процесу, що залежить від тих же причин [158, с. 117-118]». Його концепція, що смерть настає в результаті самоотруєння організму, знайшла продовження у сучасній теорії, яка вважає однією з головних причин старіння ушкодження клітин вільними радикалами.

Учений першим розпочав науковий аналіз старості й смерті та виклав створену їм власну теорію. За логікою дослідження великий біолог перейшов від біологічної сутності людини до соціальної, розкриваючи філософські аспекти геронтології взагалі та піднімаючи проблеми довголіття. Учений

вважав, що із усіх дисгармоній людської природи головнішою є невідповідність короткочасності життя потребі жити набагато більше. І. Мечников писав: «Основний принцип моєї теорії, я увесь час доводжу, що людська природа дисгармонійна, тобто що вона не відповідає нашому ідеалу щасливого життя. Отже, про повне пристосування нашої природи не може бути й мови. Пристосування це може наступити лише тоді, коли люди будуть проходити повний цикл їхнього життя, тобто не будуть не старитися, не вмирати передчасно, як це майже завжди буває тепер [158, с. 118]».

Розглядаючи людину в її цілісності психо-біологічних та соціальних характеристик, а старіння закономірним процесом притаманним усім живим істотам, І. Мечников вводить поняття ортобіозу, котре подає оптимістичне бачення як життя, так і смерті «найбільше щастя, полягає в нормальній еволюції почуття життя, яке приводить до спокійної старості й, нарешті, до почуття насиченості життям [158, с. 266]».

Цінним для теорії соціальної роботи з людьми похилого віку є сформульований І. Мечниковим принцип соціальної допомоги: «у майбутньому здійсниться не кантівський ідеал добродесних людей, що роблять добро з почуття відповідальності, і не спенсерівський ідеал людей, що відчувають інстинктивну потребу допомагати ближнім. Майбутнє людство скоріше здійснить ідеал самодопомоги, коли люди не стануть більше допускати, щоб їх благодіяли. Ідеал людської природи, до якого варто прагнути людству, полягає в ортобіозі, тобто в розвитку людини з метою досягти довгої, діяльної й бадьорої старості, що приводить у кінцевому періоді до розвитку почуття насиченості життям і до бажання смерті [158, с. 269]».

Світоглядні пошуки привели І. Мечникова до того, що він протиставив тогочасним песимістичним філософським вченням про старість і смерть оптимістичну натуралістичну теорію.

Після І. Мечникова дослідження старіння велося суто в рамках біологічної й медичної наук. Велика кількість теорій геронтогенезу,

охоплювала в основному вивчення підходів до подовження життя. Для становлення вітчизняної геронтологічної науки велике значення мали такі дослідження кінця XIX – початку XX ст.

Доктор хімії, професор О. Пель (Санкт-Петербург), який опублікував результати більш 50 наукових досліджень з органотерапії, підтримавши ідею французького вченого Ш. Броун-Секара про можливість омолодження організму, першим у Європі склав формулу, виготовив та налагодив масове виробництво сперміну, препарату на основі сперми тварин, що мало значний вплив на становлення гормональної терапії [313].

Академік АН УРСР В. Данилевський (Харків), фізіолог, засновник та директор Органотерапевтичного інституту (нині Інститут проблем ендокринної патології імені В. Данилевського НАМН України), прототип Булгаківського професора Преображенського в «Собачому серці», винайшов аналогічний ендокринний препарат і з 1923 р. розпочав його масовий випуск.

На основі досліджень вчені зробили наступні висновки: зоолог, імунолог, професор С. Метальников (Санкт-Петербург, Париж) – про можливість регулятивного впливу на процеси старіння клітин [156]; гістолог, професор О. Догель (Санкт-Петербург) – про порушення обміну речовин в тканинах, що викликані віковими змінами нервової системи [86]; доктор медицини М. Белов (Харків) – про саморегуляцію організму [26], яка дозволяє організму жити в умовах малостійкої рівноваги та постійного балансування, що дає можливість пристосовуватись до нових явищ і в чому полягає «основа життя, основа хвороби та одужання [25]»; біолог-теоретик Е. Бауер (Прага, Ленінград) [22] та академік І. Шмальгаузен (Київ, Москва) [311] – про можливість затримки старіння за допомогою гормонів, які сприяють процесам росту в організмі; фізіолог, нобелівський лауреат (1904 р.). І. Павлов та його учні – про патології та старіння як результат функціональних порушень ВНД [89; 191]; клініцист, академік Г. Ланг (Ленінград) – про вікові зміни в артеріальній системі, що спричинюють такі захворювання як гіпертонія, інсульт, інфаркт, атеросклероз та ін. [137].

О. Богданов (Малиновський), російський лікар, фізіолог-дослідник, політичний діяч, філософ (засновник теорії систем) вважав, що старіння викликається випадковими порушеннями діяльності окремих органів та систем, які послаблюють роботу організму в цілому, причому найбільш критичною до таких порушень є кровоносна система. Спираючись на ідею, що рухливі елементи крові можуть кон'югувати (здійснювати обмін генів) між собою, дослідник висуває гіпотезу про можливість омолодження організму [169]. За гіпотезою О. Богданова, якщо літнім людям вливати кров молодих, то в результаті процесів кон'югації елементів крові буде відбуватись омолодження старого організму на генному рівні. Наукові експерименти О. Богданова активно підтримувались керівництвом країни – в 1926 р. був заснований Інститут переливання крові. Сам дослідник, неодноразово вливаючи чужу кров собі, загинув від несумісності резус фактору крові, про який на той час ще не було відомо. «Богданов об'єктивними науковими методами дослідження безсумнівно довів можливість за допомогою переливання крові повертати енергію й гнучкість життєвих проявів, підвищувати розумову й фізичну працездатність організму, послабляти в ньому явища ... старечого зів'янення», – відзначав О. Богомолець [32, с. 419].

Академік О. Богомолець (1881-1946 рр.) (президент Академії наук УРСР з 1930 р., керівник створеного ним Інституту експериментальної біології та патології й Інституту клінічної фізіології АН УРСР) – найвідоміший вітчизняний геронтолог. Він характеризував процес старіння як: 1) втрату здібності клітин до постійного біохімічного відродження хімічного складу і фізичних властивостей клітинної плазми; 2) вікові зміни сполучної тканини в організмі, яка виконує роль «депо поживних речовин» і одночасно здійснює регулюючий вплив на процеси обміну; 3) порушення функцій залоз внутрішньої секреції, що викликає розлад росту й розвитку організму, його дострокове виснажування, іноді – смертельне самоотруєння організму; 4) порушення роботи вегетативної нервової системи, яка регулює

функції внутрішніх органів та загальний стан організму [33]. Прискорюють старіння організму: нервові виснаження, отруєння неякісною їжею та забрудненим повітрям, погрішності дієти, інфекційні захворювання тощо.

Боротьба зі старістю, на думку вченого, повинна будуватися не на спробах омолодження організму, а на гальмуванні процесів виснаження його функцій. Досягнути цього можна за допомогою поєднання спеціальних медичних методів (переливання крові, клітинної терапії [244], імунної стимуляції [174] тощо) з розумним керуванням власним життям.

О. Богомолець сформулював наступні принципи розумного життя: 1) робота (повинні працювати усі функції організму без перевантажень до виснаження якоїсь з них, профілактикою чого є відпочинок); 2) правильне дихання; 3) правильне харчування 4) гімнастика, масаж, прогулянки; 5) сон; б) не зловживання алкоголем та тютюном. «Основне положення в боротьбі за довголіття: ніякого пересичення. Треба берегти бажання. Воно – могутній стимул творчості, воно – стимул любові, стимул довгого життя», – зазначає вчений [33, с. 141]. Нормальним довголіттям він вважав 125-150 років.

Ідеї О. Богомольця широко використовувались в подальших дослідженнях вітчизняних вчених, які з розвитком молекулярної біології (50-ті рр. ХХ ст.), стали вважати старіння організму наслідком процесів, які протікають на молекулярному рівні.

Молекулярно-генетичні теорії є найбільш визнаними у сучасній геронтології. Наукова гіпотеза цих теорій бачить причину старіння в первинних змінах генетичного апарату клітин.

Молекулярно-генетичні теорії підрозділяються на дві великі групи: теорії запрограмованого старіння (вікові зміни генетичного апарату клітин спадково запрограмовані) та теорії непрограмованого старіння або зношуваності організму (вікові зміни генетичного апарату клітин є наслідком нагромадження випадкових помилок у системі зберігання й передачі генетичної інформації).

Теорії запрограмованого старіння (генетичні) виходять із того, що еволюцією запрограмоване функціонування живого організму на період його активної життєдіяльності. Тобто генетично закладена як програма біологічної активності, так і деградація та загибель старіючого організму. На прикладі запрограмованої клітинної активності ці теорії стверджують, що клітини людського організму мають фіксовану програму, котра внаслідок самогенеративної здібності клітин погіршується з віком, веде до зниження репродукції клітин і в результаті – до втрати функціональної здібності. Таким чином, старіння є генетично запрограмованим процесом.

Теорії непрограмованого старіння (стохастичні або ймовірнісні), пояснюють старіння мутацією клітин, зниженням їх здібності до самовідновлення. Людський організм порівнюється з механізмом, що має властивість зношуватись й ушкоджуватись при постійному використанні. По мірі поділу клітин, виникають помилки, котрі призводять до незапрограмованої мутації, що, в свою чергу, знижує функціональну активність.

Старіння може бути визначено як комплексний, кумулятивний, обумовлений часом процес психобіологічного погіршення, що відбувається у дорослій фазі життя. Такий підхід характеризує старіння людини як внутрішній дегенеративний процес, що настає після досягнення піку функціональних здібностей у ранній дорослості. Оскільки організм людини запрограмований на самознищення, функціональні здібності з часом починають погіршуватись і коли індивід нездатний справлятися з саморуйнуванням, він вмирає.

Академіком В. Скулачовим була розроблена теорія клітинного апоптозу [233], за якою старіння як завершальний етап індивідуального розвитку організму може бути запрограмованим. Термін «апоптоз», що був введений давньоримським лікарем Галеном і визначав «опадання листя» як фізіологічний процес самоліквідації, на відміну від омертвіння листя на зламаній гілці, застосовується до пояснення фізіологічного явища –

самогубства клітин. На думку В. Скулачова, старіння – це не стільки накопичення поломок в організмі, що призводять до смерті, скільки виконання програми апоптоза (самогубства клітин), запуск якої в принципі можна відмінити. Наприклад, клітини в організмі прив'язані до певного органу та існують лише у відповідному біохімічному оточенні. Якщо клітина випадково потрапляє в «чужий» орган або тканину, вона самоліквідується. Апоптоз відбувається акуратно, не ушкоджуючи організм, на відміну від травматичної загибелі клітин (некрозу) і є корисним для «дезінфекції» (заражена вірусом клітина отримує біохімічний сигнал для самознищення).

Підтвердженням раціональності підходу запрограмованого старіння може служити «теломерна теорія старіння». Учені довели, що клітини організму не безсмертні, приблизно через сім років після своєї появи вони вмирають й заміщуються новими. Феномен, відкритий у 1961 р., названий на честь його дослідника Л. Хейфліка (Hayflick, L), підтверджує, що живі соматичні (тілесні) клітини, взяті з організму й поміщені в пробірку будуть ділитися лише обмежене число разів, перед тим як умерти (межа Хейфліка), і чим старший організм, із якого взяті клітини, тим менш поділів клітини відбудеться до її смерті. Л. Хейфлік, під час експериментів помітив, що коли клітини наближались до своєї межі поділів, вони починали нагадувати стару тканину з віковими пігментами, котрі виявляються в старих клітинах серця й головного мозку. Дослідження навколо межі Хейфліка, привели до гіпотези про «гіпотетичний лічильник поділів, що обмежує їхню загальну кількість [13, с. 216]» або «клітинний годинник», що відміряє час життя клітини.

Дослідник О. Оловніков у 1971 р. висунув припущення, що обмежена кількість поділів клітини пов'язана з механізмом подвоєння ДНК [177; 178]. Коли клітина ділиться, кожного разу ділянка ДНК скорочується, тому після певної кількості поділів (біля 50) клітина припиняє ділитися, поступово втрачає життєздатність і вмирає. З'ясовано, що довжина теломер (кінцевих ділянок) хромосом залежить від віку, чим людина старша, тим її довжина менша і відповідно менша тривалість життя.

Ян Стюарт Гамільтон (Stuart-Hamilton, I.) висловлює сумніви з приводу того, що лише теломера відповідальна за старіння клітин, наводячи аргументи наступних стохастичних теорій. Генетична мутаційна теорія – стверджує, що порушення у репараційних системах призводять до накопичення ушкоджень (її варіант – теорія катастрофи накопичення помилок у синтезі білка – виходить із реплікаційних порушень, що веде до катастрофічного накопичення дефектних білків). Аутоімунна теорія старіння стверджує, що старіння можна віднести до помилок в імунній системі організму. Людина, по-перше, стає менш здатною до опору інфекціям, і, по-друге, помилково розпізнає свої власні клітини як агентів інфекції й атакує їх. Теорія клітинного сміття відзначає старіння як накопичення баластних речовин, що є побічним продуктом нормальної клітинної діяльності. До них належать ліпофусцин і молекулярні з'єднання (вільні радикали) [248, с. 21].

Наведені дані засвідчують те, що старіння на клітинному рівні – це синтез декількох процесів. Оцінюючи загалом теорії, які спираються на макромолекулярний рівень організації протоплазми, Н. Рибокова відзначає, що вони підтверджують наявність структурно-функціональних зв'язків мікросвіту. «На кожному рівні організації протоплазми в організмі на базі молекулярних відношень розвиваються усе більш складні відношення й закономірності, котрі у свою чергу впливають на макромолекулярні комплекси. Жодна із груп речовин, якими би складними й важливими для життєдіяльності клітини вони не були, не визначає ізолювано від інших всієї надзвичайно складної й багато в чому ще не розгаданої життєдіяльності організму [213, с. 14]».

Вільно-радикальна теорія старіння була висунута майже одночасно Д. Харманом (Harman, D.) у 1956 р. та М. Емануелем у 1958 р. [317; 318]. Ця теорія пояснює не лише механізми старіння, але й широке коло пов'язаних з ним патологічних процесів (серцево-судинних та онкологічних захворювань, вікової імунодепресії, дисфункції мозку, катаракти та ін.). Сутність її полягає у тому, що в ході життєдіяльності клітини через неї проходить велика

кількість кисню, що використовується для клітинного дихання і дає їй енергію, частка кисню при цьому потрапляє в паразитні з'єднання, що мають велику реакційну здібність. Ці з'єднання, вступаючи в реакцію з іншими молекулами, ушкоджують їх, атакують білки, ліпіди клітинних мембран, ДНК та ін. Накопичення цих ушкоджень і призводять до старіння.

Подібно пояснює механізм старіння й теорія «перехресних зшивок». Лише роль агресивних речовин тут відіграють не вільні радикали, а цукри, в першу чергу глюкоза. Цукор може вступати в хімічну реакцію з різними білками, порушуючи функції останніх. Молекули цукрів, з'єднуючись з білками, «зшивають» молекули білків між собою, через що клітини починають гірше працювати, в них накопичується клітинне сміття. Проявами такої зшивки білків є втрата еластичності тканин (кровоносних судин, легень, шкіри). Сучасною фармакологією уже розроблені препарати антиоксиданти, що захищають організм від впливу вільних радикалів, а також препарати, що розбивають внутрішні зшивки, перетворюючи їх в поживні речовини для клітин.

В розробці теорій непрограмованого старіння слід відзначити велику роль наукових досліджень професора В. Дільмана, який є автором (елеваційної) гіпоталамічної концепції старіння.

Гіпоталамус пристосовує організм до діяльності в умовах зовнішнього середовища, а також забезпечує стабільність внутрішнього середовища. В гіпоталамусі реалізується одночасно і закон постійності внутрішнього середовища, і закон відхилення гомеостаза [85, с. 22, 48]. Відхилення гомеостазу, що сприяє розвитку організму, з припиненням росту перетворюється лише на силу, яка порушує закон постійності внутрішнього середовища: в результаті поступово починають формуватися риси, притаманні нормальному старінню та хворобам.

Основна причина вікового порушення гіпоталамічного гомеостаза – підвищення – елевація (лат. *elevatio* – підйом) гіпоталамічного порогу чутливості до регуляторних сигналів [84, с. 146]. Згідно концепції

В. Дільмана, механізм старіння починає свою роботу з постійного зростання порогу чутливості гіпоталамуса до рівня гормонів у крові. В результаті збільшується концентрація гормонів, виникають різні форми патологічних станів, у тому числі характерних для старого віку: ожиріння, діабет, атеросклероз, гіпертонія, депресія та ін. Ці хвороби призводять до старіння й смерті.

Старіння, таким чином, є біологічно обумовленим і пов'язується з запуском деструктивних процесів в організмі. Воно є побічним продуктом реалізації генетичної програми онтогенезу. З онтогенетичної моделі вікової патології випливає, що розвиток хвороб і природних старечих змін можна загальмувати, якщо стабілізувати стан гомеостазу на рівні, котрий був досягнутий до закінчення розвитку організму. Якщо сповільнити швидкість старіння, на думку В. Дільмана, можна збільшити видові межі людського життя – це розширює підходи до профілактики передчасного старіння й захворювань, що його прискорюють.

Адаптаційно-регуляторна теорія розроблена українським фізіологом і геронтологом В. Фролькісом і його школою у 1960-70-х рр., вважається проміжною між генетичними й стохастичними теоріями старіння. В. Фролькіс не тільки констатував факт зниження можливостей організму в старості: «Старіння – процес руйнівний, який неминуче веде до припинення існування життя», але й свідчив про появу «нових компенсаторних можливостей організму [272, с. 24]».

Процеси антистаріння, або вітаукт (від лат. «auctum» – збільшувати, «vita» – життя) вчений розглядав як механізми саморегуляції, котрі протистоять руйнівним тенденціям і спрямовані на стабілізацію життєдіяльності організму й збільшення тривалості його життя [272, с. 28].

Суттєвим компонентом теорії В. Фролькіса є висунута ним геннорегуляторна гіпотеза, за якою первинними механізмами старіння є порушення в роботі регуляторних генів, котрі керують активністю структурних генів й, у результаті, інтенсивністю синтезу закодованих у них

білків. Вікові порушення генної регуляції можуть привести не тільки до зміни співвідношення синтезованих білків, але й до експресії генів, що раніше не працювали, до появи білків, що раніше не синтезувалися й, як результат, до старіння й загибелі клітин.

В. Фролькіс припустив, що геннорегулятивні механізми старіння є основою розвитку розповсюджених видів вікової патології – атеросклерозу, онкологічних захворювань, діабету, хвороб Паркінсона й Альцгеймера. Залежно від активації або придушення функцій певних генів і буде розвиватися той чи інший синдром старіння, або патологія. На основі цих подань була висунута ідея геннорегуляторної терапії, покликаної попереджати розвивиток вікових патологій.

У відповідності до даної теорії, старіння генетично не запрограмоване, але генетично запрограмовані можливості організму, від яких залежить темп старіння і тривалість життя [272, с. 33]. В. Фролькіс описав три етапи людського життя: онтогенез (період росту), мезогенез (період балансу процесів старіння й антистаріння), геронтогенез (період переваги процесів старіння над вітауктом, період зниження життєздатності й адаптивних можливостей організму). Подовження періоду мезогенезу привело б до затримки деструктивних процесів у клітинних структурах і в результаті до збільшення тривалості життя та покращення його якості [273].

Енергетичні концепції старіння вважалися одними з найперших, наприклад Н. Рубнер (1908 р.), першим зробив висновок, що існує двосторонній зв'язок між інтенсивністю обміну речовин, енергією та тривалістю життя.

М. Амосов, виходячи з гіпотези генетичної запрограмованості старості, висуває припущення про залежність процесу старіння й тривалості життя від швидкості витрачання енергії, що генетично закладена. Всі живі організми функціонують за біологічними програмами, які забезпечуються запасом «енергії активності Х», що має певний «потенціал». Зміни його знаменують етапи програми. Перший етап життя (підготовка до розмноження)

характеризується надлишком енергії, що зовні виражається у високій руховій активності. Другий етап (період розмноження) триває або по «лічильнику» витрачення енергії X, або до певного рівня падіння її потенціалу. Третій етап (доживання), характеризується витратами залишків енергії, поки потенціал її не знизиться до межі життєзабезпечення. Втім, замість витрати енергії активності X, закладеної в кожній клітині, можна припустити нагромадження деякої «гальмівної речовини Y». У той же час запрограмованість етапів старіння в часі не є сталою. Схоже, що витрати енергії X або нагромадження речовини Y є залежними від двох типів зворотних зв'язків: по-перше, від стимулюючих впливів середовища й, по-друге, від регулюючих систем організму. Можливо, що енергія X не тільки витрачається, але й частково відновлюється, сповільнюючи темп реалізації програми старіння [9].

На формування сучасних теорій старіння значний вплив мала теорія стресу Г. Сельє (Selye, H.), названа «енергетичною теорією старіння» (1936 р.). Згідно теорії, тривалість життєвого циклу залежить, від тієї кількості адаптаційної енергії (життєвої сили), яку людина одержала генетично, а також – від того, як вона витрачала її в різних життєвих стресових ситуаціях [219; 220]. Г. Сельє багато чого запозичив у І. Павлова. Те, що «Павлов трактував з точки зору нервової системи, він переклав на мову термінів гуморальної системи. Велич Павлова – у сприйнятті організму як цілого, у поясненні того, яким чином це ціле безупинно адаптується до навколишнього середовища. Саме цю ідею цілісності до адаптації він – Сельє – почерпнув у Павлова, і саме вона стала важелем всієї його експериментальної роботи й самої теорії стресу [333, с. 365]».

Професор Г. Сельє доводив, що стрес являє собою швидкість зношування людського організму в процесі життєдіяльності й відповідає інтенсивності життя. На збільшення стресу впливають нервові напруги, тілесні ушкодження, інфекції, напружена робота тощо. Але стрес зв'язаний і з неспецифічними захисними механізмами, котрі збільшують опірність до стресових факторів. Синдром стресу, або інакше, загальний адаптаційний

синдром, здійснюється в трьох послідовних стадіях: 1) «реакція тривоги», що допомагає мобілізувати захисні сили; 2) «стадія стійкості», що відбиває повну адаптацію до стресу; 3) «стадія виснаження», що неминуче настає при досить сильному стресорі, якщо він діє тривалий час, оскільки «адаптаційна енергія» організму завжди кінцева. Таким чином, витрачання адаптаційної енергії рівнозначно старінню й приводить до смерті [221].

Г. Сельє досліджував можливості керування стресом, надаючи виняткового значення моральним і соціальним факторам, оскільки людина перебуваючи в стресовій ситуації, страждає не лише від втрати фізичного здоров'я, але й порушення психічної рівноваги.

Ідея Г. Сельє про зв'язок старіння з механізмами адаптації, мала своє продовження в дослідженнях багатьох учених. Академік І. Давидовський писав про те, що старість є специфічною, обумовленою віком формою пристосування організму до зовнішніх середовищних умов. Відносно людини відбувається пристосування на двох ярусах зовнішнього середовища: один загально-біологічний, екологічний, і другий – загальнолюдський, соціальний [78].

Небезмежні не тільки індивідуальні, але й видові адаптаційні можливості. Багато вчених згодні з висновками Г. Сельє про те, що різке збільшення серцево-судинних і ракових захворювань – результат виснаження адаптаційних ресурсів.

Констатуємо, що більшість сучасних біологічних теорій у геронтології вивчають окремі процеси, котрі відбуваються при старінні на всіх організмних рівнях від молекулярного до фізіологічного і в комплексі знижують опірність організму. Геронтологи, досліджуючи біологічні причини старіння, намагаються дати відповідь на ключове питання: старіння за своєю природою є процесом нормальним чи патологічним?

З позицій теорій «запрограмованого» підходу, старіння – це базовий біологічно визначений процес усіх живих організмів. Будь-який організм функціонує в межах часу, необхідного для досягнення статевої зрілості й

відтворення собі подібних, потім його життєдіяльність порушується. При такій постановці питання, старіння – явище нормальної, універсальної самоліквідації організму.

З позицій теорій стохастичного підходу, старіння – це результат нагромадження протягом життя «помилки і катастрофи», коли порушення й ушкодження організму відбуваються випадково, непрограмовано, під впливом зовнішніх несприятливих факторів, котрі необхідно знати, щоб попереджати й контролювати їхню появу.

Б. Стрелер (Strehler, B.), намагаючись визначити старіння і відокремити його від інших біологічних процесів, виділив чотири основні критерії старіння: універсальність – старінню піддана кожна людина, усі без виключення члени популяції; ендогенність – процес починається зі змін в організмі, а не викликаний якими-небудь екстремальними ситуаціями або певним стилем життя; поступовість – це кумулятивний, тобто прогресуючий безперервний процес; дегенерація – старіння здійснює шкідливий вплив на людину, оскільки супроводжується дегенеративними змінами [246]. Таким чином, Б. Стрелер визначає старіння як інволюційний процес, котрий не має потенціалу для розвитку особистості, розвитку здібностей до життя або для адаптаційних можливостей.

Погляд на старість як протиприродний, хворобливий процес, фіксує у суспільній свідомості образ літньої людини як хворої, пасивної, емоційно нестійкої, розумово відсталого тощо. Індивідуальні вікові періоди розшаровуються на нормальні та патологічні етапи. Старість сприймається як період розпаду не лише фізичного тіла, а і особистісної сфери. Відсутність диз'юнкції між старістю та хворобою обертається страхом перед старістю та намаганням пручатися її наступу, спробами її подолання, використанням технік маскуванню. Концепція, котра розглядає старість як природний процес, який характерний для всіх живих організмів, зосереджує увагу на погіршенні роботи окремих органів з віком та відмови у діяльності різних

систем організму, що спричинює просування організму від нормального стану до повного розпаду.

Домінування біологічного підходу дослідження процесу старіння і притаманний цьому напрямкові прихований погляд на старіння як на руйнівний процес, може негативно впливати на соціальну та економічну політику щодо літніх людей, формувати негативні штампи старості в суспільній свідомості.

3.2. Теорії соціально-психологічного розвитку особистості у пізній зрілості.

Кожна психологічна течія, зі своїх методологічних позицій досліджуючи особистісний розвиток, прямо чи опосередковано розглядає питання як впливу процесу старіння на особистісні властивості людини, так і впливу її особистості на даний процес. Психодинамічний напрямок розглядає особистість як динамічну конструкцію психічних процесів, котрі знаходяться у постійному конфлікті, звідки випливає, що поведінкові паттерни людини є скоріше детермінованими, ніж довільними або випадковими. Передбачуваний психодинамічним напрямом детермінізм поширюється на всю людську діяльність, її відчуття, думки, включаючи навіть події, які багато хто розглядає як випадковість. Дане уявлення підкреслює значення несвідомих психічних процесів у керуванні поведінкою людини.

Психоаналітична теорія як класичний приклад психодинамічного підходу, вважає засадничими чинниками поведінкової регуляції інстинкти, потреби, мотиви. За З. Фрейдом, не тільки вчинки людини часто є ірраціональними, але також саме значення й причини її поведінки рідко бувають доступними усвідомленню.

Психологія старіння бере початок із біології старіння. Імпліцитно розумілося, що людське функціонування відбувається за біологічною

траєкторією: швидкий і позитивний розвиток у ранньому житті, досягнення вершини у ранній дорослості, потім неминучі погіршення та ослаблення функціонування по мірі наближення до старості. Погляд психологів на старіння, як на «психологічне погіршення», подібне біологічній деградації, по-перше, формувався під впливом медико-біологічних висновків щодо руйнування організму; по-друге, зробив певний внесок у створення негативних стереотипів щодо літніх людей. Пізніше психологи критикували своїх попередників за невзяття до уваги соціальних факторів як детермінант когнітивного функціонування.

Зародження теорії особистості пов'язано з традиціями клінічного спостереження Ж. Шарко (Charcot, J.), П. Жане (Janet, P.), З. Фрейда (Freud, S.), К. Юнга (Jung, C.), У. Мак-Дугалла (McDougall, W.). І хоча «психоаналіз не є частиною традиційної психології [248, с. 129]», перші спроби систематизації типів людини, яка старіє, зроблені саме психоаналітичними теоріями.

На відміну від психоаналітичних теорій, що спиралися на біофізичний підхід до вивчення людини, наприкінці XIX ст. почали формуватися інші інтелектуальні тенденції, що враховували соціологічні та антропологічні знання. Серед тих, хто привніс до психоаналізу соціально-психологічні ідеї – А. Адлер (Adler, A.), К. Хорні (Horney, K.), Е. Фром (Fromm, E.), Г. Салліван (Sullivan, H.).

Засновник психоаналітичної теорії З. Фрейд (Freud, S.) під впливом філософії детермінізму й позитивізму XIX ст. вважав людський організм складною енергетичною системою. Згідно принципу збереження енергії, енергія може трансформуватися із одного стану в інший, але не зникає в межах тотальної космічної системи, а значить, психічна енергія може трансформуватися в фізіологічну і навпаки. Посередником між енергією тіла і енергією особистості, на думку З. Фрейда, виступає «ід» і його інстинкти. За З. Фрейдом, особистість складається з трьох основних систем: «ід» (біологічна складова), «его» (психологічна складова) і «суперего» (соціальна

складова). «Ід» – резервуар психічної енергії для двох інших систем, для всього різноманіття особистісних дій.

Коли енергія збільшується, за рахунок зовнішнього або внутрішнього збудження, виникає дискомфортний стан напруги; «ід» діє таким чином, щоб зняти напругу і повернути організм до постійного та низького енергетичного рівня (принцип редукції напруги називається принципом задоволення).

Задоволення потреб організму вимагає взаємодії зі світом об'єктивної реальності, що здійснює друга система особистості «его», яка підпорядкована принципу реальності й діє за допомогою реалістичного мислення. Принцип реальності може тимчасово стримувати дію принципу задоволення, хоча в кінцевому результаті також спрямований на задоволення потреб.

«Суперего» – внутрішня репрезентація закладених традиційних цінностей та ідеалів, моральна сила особистості, яка спрямована скоріше на самовдосконалення, ніж на задоволення. На відміну від «его», «суперего» не лише просто затримує задоволення інстинктивних потреб, воно їх постійно блокує, таким чином знаходячись в опозиції до «ід» і до «его».

З. Фрейд визначає інстинкт як квант психічної енергії [269, с. 107]. Інстинкти З. Фрейд об'єднав у дві великі групи: «інстинкти життя», що слугують цілям виживання індивіда і продовження роду (харчовий, репродуктивний тощо) та «інстинкти смерті» (втеча, агресія тощо) – деструктивні інстинкти, прагнення до знищення й руйнування. З. Фрейд припускав наявність у людини несвідомого бажання умерти, що віддзеркалює його вислів, який став афоризмом: «Мета всього життя – це смерть [319, с. 414]». Припущення про інстинкт смерті базується на принципі постійності, сформульованому Г. Фехнером (Fechner, G.), згідно якого усі життєві процеси прагнуть повернення до стабільності неорганічного світу, з якого були утворені внаслідок дії космічних сил.

Виходячи з теоретичних положень З. Фрейда, динаміка особистості визначається способами розподілення і використання психічної енергії, яка іде на задоволення біологічних, психологічних та соціальних потреб,

оскільки кількість енергії обмежена. В перші періоди життя «ід» (біологічна складова особистості) володіє всією енергією і використовує її для задоволення інстинктів. Психічна енергія може розряджатися різними шляхами, а також може переходити від одного об'єкта до іншого, що є найважливішою характеристикою динаміки особистості.

У літньому віці розподіл енергії стабілізується, менше її вимагається для задоволення тілесних потреб. Зменшується не лише частина енергії, яка витрачалася на стримування імпульсивної енергії «ід», а також і енергії «суперего», що забезпечувала процес соціалізації, засвоєння суспільних норм. Енергія переходить від виключно суб'єктивних психічних підсвідомих та надсвідомих процесів до об'єктивних свідомих процесів «его». Частина енергії «его» використовується на те, щоб перевести на вищий рівень різні психічні процеси – сприйняття, мислення (судження, абстрагування, узагальнення і міркування), уяву.

К. Юнг (Jung, C.) вважається послідовником З. Фрейда, хоча його підхід (аналітична теорія) має суттєві відмінності. Поведінка людини, на думку К. Юнга, обумовлена не лише індивідуальними характеристиками, а і цілями й прагненнями. Якщо для З. Фрейда людське життя представлене нескінченним повторенням інстинктуальних тем, до самої смерті, для К. Юнга – це безперервний і часто креативний розвиток, пошук цілісності та завершеності, жага відродження. Несвідоме представлене у структурі особистості К. Юнга двома процесами – несвідомим особистим та колективним. «Воно» (несвідоме) містить можливості, приховані від свідомого розуму, бо розпоряджається підсвідомим змістом (тим, що витіснено з актуальної пам'яті або зафіксовано неусвідомлено), а також мудрістю і досвідом незлічимої століть, які осіли у його архетипічних органах. Колективне (трансперсональне) несвідоме К. Юнг вважає найбільш сильною і впливовою психічною системою, що в патологічних випадках перебиває «его» та особисте несвідоме. «Підсвідоме не лише сховище

минулого, але й вмістище майбутніх психологічних явищ та ідей», – зазначає К. Юнг [327, с. 33].

Особистість або психіку К. Юнг вважав частково закритою енергетичною системою, енергія якої може поповнюватись й виходити із системи, що порушує особистісну стабільність, яка ніколи не буває повною. Психодинаміка К. Юнга базується на двох фундаментальних принципах – еквівалентності та ентропії.

Принцип еквівалентності стосовно психічного функціонування полягає у наступному: якщо якась цінність слабшає або зникає, кількість енергії для психіки не буде втрачена, але відродиться в новій цінності; або якщо цінність витісняється в певну частину особистості, вона підсилюється за рахунок інших структур.

За принципом ентропії, розподіл енергії в психіці прагне до рівноваги, балансу. Енергія прагне перейти від сильнішої цінності до слабшої. Ідеальний стан, в якому вся енергія рівномірно розподілена між різними повністю розвинутими системами – «самоть». Отже, коли К. Юнг стверджує, що метою психічного розвитку є самореалізація, мається на увазі, що динаміка особистості рухається в напрямку абсолютної рівноваги сил. Однак, при ідеальній ентропії система зупиняється у розвитку і завмирає. Таким чином живий організм не може досягнути повної ентропії.

Витрачання доступної особистості енергії, на думку К. Юнга, іде на задоволення інстинктивних потреб, а її надлишок – на культурну і духовну діяльність. По мірі того, як з віком тіло вимагає все менше енергії, більше енергії стає в розпорядженні психічної діяльності.

Цінним для «філософії віку» є опис К. Юнгом стадій розвитку людини. В дитинстві, юності та ранній дорослості домінують основні життєві інстинкти і вітальні процеси. До середини життя відбувається зміна цінностей, які стають більш культурними і менш біологічними. Людина стає більш інтровертованою та менш імпульсивною. Цінності особистості

сублімуються у соціальні, релігійні, громадянські та філософські символи. Людина стає більш духовною.

Теоретичні викладки К. Юнга про спричинюваність психічних розладів надлишками невикористаної психічної енергії були підтверджені ним на практиці при лікуванні хворих людей середнього віку.

У середньому віці, а також більш пізніх періодах розвитку людини, відбувається перенос енергії у розумову сферу. Якщо в переносі енергії виникають порушення, наприклад, коли культурні та духовні цінності літнього віку не використовують всієї енергії, до того вкладеної у інстинктуальні цілі, надлишок енергії, що вивільняється, але не затребуваний, порушує рівновагу психіки. Мудрість і прозорливість є показником збільшення розумової енергії.

Під розвитком людини (досягнення самореалізації) К. Юнг розумів розкриття вродженої недиференційованої цілісності. Щоб особистість була здоровою, кожна система повинна мати можливість досягнути повної диференціації, розвитку і вираження (процес індивідуалізації) [326]. Коли завдяки процесу індивідуалізації досягнуте внутрішнє розмаїття особистості, за допомогою трансцендентної функції [324], диференційовані системи інтегруються з метою досягнення ідеальної мети досконалої цілісності (самості). За допомогою процесу індивідуалізації і трансцендентної функції відбувається перенесення психічної енергії (сублімація) з примітивних, недиференційованих, інстинктивних процесів до вищих культурних, релігійних, духовних, більш диференційованих. Прогресивному процесу сублімації, що рухає психіку вперед, протилежним є регресивний процес витіснення енергії в несвідому сферу, що проявляється в ірраціональній та імпульсивній поведінці.

Теорія особистості (персонологія) Г. Мюррейя (Murray, H.) багато в чому виходить з психоаналітичних уявлень, але основною відмінністю від психоаналізу є високо диференційований і ретельний опис мотивації. У вивченні особистості Г. Мюррей надає однакового значення історії розвитку

організму та його функціонуванню; стабільним й новим рисам індивідуальної поведінки; абстрактній і концептуальній особистісній природі та фізіологічним процесам, що є психічними засадами. Структуру особистості Г. Мюррей подає подібно психоаналітичній теорії, уточнюючи функції її підструктур. «Ід» – джерело енергії, внутрішньої мотивації, сила якого у різних індивідів неоднакова, а значить різні й складності в плані управління тенденціями «ід». Призначення «его» не лише стримування несвідомих імпульсів і мотивів, а їх організація, контроль та планування їхньої появи. Разом із «суперего» Г. Мюррей розглядає «его-ідеал» (ідеалізований власний образ або ряд амбіцій індивіда). Уявлення Г. Мюррея про взаємодію «суперего» і «его-ідеалу» передбачають більш широкі можливості змін в роки зрілості, ніж погляди ортодоксального психоаналізу. В нормальному розвитку співвідношення між трьома інстанціями змінюється: провідні ролі «ід», переходять спочатку до «суперего» і далі до «его». Можливий щасливий випадок, коли «суперего» і сильне «его» об'єднуються для того, щоб забезпечити можливість адекватного проявлення імпульсів «ід» в культурно схвалюваній ситуації. Г. Мюррей виділив позитивні основи особистісної зрілості, зазначаючи, що існують творчі та конструктивні процеси, які не просто корисні для виживання або захисту від тривоги, але мають власну енергію, цілі й способи здійснення. Людина відчуває потребу у творчості та прояві уяви, створюванні й конструюванні – тоді вона залишається психічно здоровою. Творча уява, може виявитись в дійсності найважливішою особистісною характеристикою, але такою, що має найменші можливості для прояву.

Таким чином, Г. Мюррей представляв індивід як складний інтеграл потреб та процесів або векторів і цінностей, особистісних структур, здібностей, досягнень, почуттів. У розвитку особистості Г. Мюррей важливу роль відводить генетичним факторам і факторам дозрівання, вважаючи, що генетично обумовлені процеси дозрівання відповідають за програмування послідовних епох індивідуального життя. У першу епоху життя (дитинство,

отроцтво, юність) виникають і множаться нові структурні композиції. Середні роки відмічені консервативними рекомпозиціями уже існуючих структур і функцій. Для заключної епохи, старості, характерні зменшення у здатностях формування нових композицій і здібностях рекомпозиції, поступова атрофія існуючих форм та функцій. В рамках кожного періоду існують численні «менші» програми подій, пов'язані з поведінкою й переживання, і ті події відбуваються відповідно генетично закладеним процесам дозрівання. Г. Мюррей приписує ці особливості розвитку метаболічних процесів. У першу епоху анаболізм перевищує катаболізм; у другу вони приблизно рівні; у третю катаболізм перевищує анаболізм. Г. Мюррей приймає метаболічну модель, оскільки «вона узгоджується з концепцією реальності, котра може бути виражена не в термінах просторових структур матерії як таких, а в термінах взаємозалежних діючих властивостей матерії – тобто в термінах процесу, часу, енергії [341, с. 9]».

Персонологія Г. Мюррейя – це перш за все теорія мотивації. Він створив найскладнішу і ретельно побудовану систему мотиваційних конструктів у сучасній психології. Дослідження Г. Мюррейя сприяли тому, що академічні психологи зацікавилися психоаналітичною теорією, а З. Фрейд був визнаний одним із інтелектуальних титанів психоаналізу. Унікальність теорії Г. Мюррейя в одночасному підкресленні важливості як кожного організму, так і того контексту, в якому відбувається його поведінка. Г. Мюррей визначив систему понять, які описують «потреби» (внутрішні детермінанти поведінки) та «преси» (зовнішні детермінанти поведінки).

Більшість положень індивідуальної психології А. Адлера (Adler, A.), що формулювались як антитезиси концепціям З. Фрейда, виходили з розуміння цілісності індивідууму, поведінкові паттерни якого не можна розглядати в ізоляції, а тільки у взаємозв'язках розумового, тілесного та психічного життя. Розгляд людини як органічної цілісності, що вимагає єдиного психодинамічного підходу, А. Адлер вивів з принципу, що життя –

це безперервний рух у напрямку росту й розвитку, цілісність досягається тільки у прагненні особистості до досконалості.

А. Адлер у своїй теорії виходив із міркування, що поведінкові паттерни людини формують не лише внутрішні психічні процеси або зовнішні причини, а скоріше, особистісно значимі життєві цілі. Загальні цілі, визначені людиною, їхнє значення та засоби досягнення визначають вектор життєдіяльності людини. Оскільки, за А. Адлером, як цілі так і шляхи їхньої реалізації значною мірою індивідуальні, люди здатні не лише самовдосконалюватись, а і проектувати власне життя.

Важливими рисами теорії особистості А. Адлера стали наступні припущення: 1) люди в першу чергу соціальні, а не біологічні істоти, їхня поведінка визначена не вродженими, а соціальними мотивами; 2) «Его», «креативне Я» – високо персоналізована суб'єктивна система, яка інтерпретує і усвідомлює досвід організму, є провідною у структурі особистості, спонукальною силою її розвитку; 3) особистість унікальна, з притаманною їй системою мотивів, рис, інтересів, цінностей, кожна дія людини має відбиток властивого їй життєвого стилю.

Реальним стимулом, мотивацією поведінки, за А. Адлером, є очікування, фінальна ціль, а не минулі переживання. Фінальною ціллю А. Адлер назвав «прагнення до переваги», під яким розуміється прагнення до само-актуалізації, «великий рух угору». Кожному психологічному феномену притаманне прагнення до переваги, яке формується паралельно з фізичним розвитком, лежить в основі вирішення життєвих проблем, визначає напрямок усіх функцій тощо. «Про які би базиси не говорили філософи і психологи – про самозбереження, принцип задоволення, зрівняння – все це не більше ніж віддалені репрезентації великого руху угору [336, с. 398]». За теорією А. Адлера, прагнення до переваги фактично є самим життям, могутнім динамічним принципом, що веде людину на все більш високі стадії розвитку. Припускаємо, що старість є важливим періодом розвитку, на якому

реалізується прагнення до завершеності, місце суто особистих амбіцій і егоїстичних досягнень у людини займають суспільні ідеали.

Прагнення до переваги, досягнення досконалості у кожного виражається по різному. Одна людина намагається здобути перевагу розвиваючи інтелект, інша – вдосконалюючись фізично. Відповідно цілі – формується життєвий стиль людини. У своїх ранніх працях А. Адлер говорив, що життєвий стиль людини визначається специфічною неповноцінністю уявною або реальною. Наприклад, він пояснював, що завойовницький життєвий стиль Наполеона був детермінований його слабкою фізичною силою, тендітною статурою, а ненаситна жага світового панування Гітлера – імпотенцією [287, с. 148]. Пізніше А. Адлер висунув ідею «креативної сили Я», згідно якої людина сама створює свою особистість і будує свою долю.

Е. Еріксон (Erikson, E.), неофрейдист, один з небагатьох прибічників психодинамічної теорії, який глибоко вивчав проблеми зрілих людей. Його теорія «Психосоціального розвитку» не протирічить класичному психоаналізу, але надає «его-функціям» (усвідомлюваному) набагато більшого значення, ніж несвідомим силам. Якщо З. Фрейд виходив з детермінованості особистості біологічними факторами та подіями початкового періоду життя, то Е. Еріксон концентрувався, головним чином, на її змінюваності, ролі соціальних взаємодій у її формуванні.

Відмінності у теоретичних формулюваннях (его-психології) Е. Еріксона та класичного психоаналізу зазначають Л. Х'елл, Д. Зіглер (Hjelle, L., Ziegler D.). По-перше, переміщується акцент від «ід» до «его», що визнається поведінковою й функціональною основою людини, автономною структурою особистості, розвиток якої відбувається протягом всього життя, характеризується соціальною адаптацією і яка взаємодіє з середовищем за допомогою психічних процесів (відчуття, сприйняття, мислення, пам'яті, уяви). По-друге, формування «Я» пов'язується з ціннісною системою та суспільними очікуваннями, що закладаються в процесі родинного виховання.

По-третє, обґрунтовується позитивна роль досвіду розв'язання психосоціальних криз для особистісного зростання [292, с. 217-219].

Описана Е. Еріксоном стадійність психосоціального розвитку «Я» представляє його найбільш оригінальний і важливий внесок у теорію особистості. Слідуючи за З. Фрейдом, Е. Еріксон визнавав структурну особистісну модель, що об'єднувала свідоме і несвідоме (підсвідоме й надсвідоме); генетичну визначеність стадійності психосоціального розвитку й незмінність порядку її проходження; біологічні й статеві детермінанти багатьох мотивацій і установок.

На думку Е. Еріксона, особистість формується від народження до самої смерті в процесі послідовного проходження нею унікальних психосоціальних стадій розвитку, долаючи перешкоди Я еволюціонує, удосконалюється, набуває нових якостей і змінюється. Згідно його епігенетичної концепції («Дитинство й суспільство [321]»), кожна психосоціальна стадія утворює необхідну перспективу для розвитку. Якщо рівень соціально-психологічної зрілості індивідуума не відповідає вимогам суспільства до нього – виникає криза розвитку, яка стає «точкою біфуркації» в особистісному розвитку. Кожна стадія характеризується специфічними еволюційним завданнями, від розв'язання яких залежатиме перехід на більш високу сходинку, або психологічна затримка в особистісному розвитку. Можна говорити про позитивні та негативні наслідки кожної психосоціальної кризи. Якщо завдання розв'язані, Я доповнюється новими позитивними якостями й відповідно самовдосконалюється. Якщо завдання не розв'язані, виникає внутріособистісний конфлікт, за якого Я набуває негативних якостей, відповідно ушкоджується, викликаючи особистісну соціально-психологічну дезадаптованість.

У контексті вивчення психологічних детермінант процесу старіння зупинимось на розгляді переходу від вікової стадії розвитку середньої зрілості до пізньої зрілості (старше 65 р.).

Психосоціальну кризу середніх років життя Е. Еріксон характеризує як «продуктивність-інертність». Продуктивність наприкінці стадії середньої зрілості проявляється як турбота про благополуччя наступного покоління, як відповідальність про стан суспільства, збереження й удосконалення культури. Непродуктивність (інертність) розглядається як припинення суспільно-корисного функціонування й спрямування життєдіяльності на задоволення власних потреб, за якої змінюється характер міжособистісних відносин, набуваючи корисливого значення та формує почуття безглуздості існування й безнадійності.

Пізня зрілість – психосоціальна стадія, на якій людина переглядає свої життєві рішення, згадує про свої досягнення й невдачі. Період спогадів характерний для старості, коли людині доводиться пристосовуватися до зменшення фізичної сили і погіршення здоров'я, до відокремленого способу життя та погіршення матеріального становища, до смерті подружжя й близьких, встановлення нових соціальних контактів. У цей період останньої фази зрілості відбувається підсумовування, переосмислення, переоцінка всіх минулих надбань особистісного розвитку Я. В праці «Життєва залученість у старості» говориться: «Лише у того, хто якимось чином піклувався про справи й людей, хто переживав тріумфи та поразки в житті, хто був натхненником для інших і висував ідеї – тільки у того можуть поступово дозрівати плоди семи попередніх стадій. Найкращим визначенням для цього буде цілісність Я [338, с. 268]».

Е. Еріксон про цілісність «Его» у літньому віці, зауважує, що вона залежить від переконаності людини у вичерпності власних досягнень і прагнень. Почуття цілісності, збереження свого Я виникає у людини, яка задоволена своїм минулим життям. При цьому, людину не лякає невідворотність смерті, оскільки вона бачить свою реалізованість у продовженні її справи або роду, творчих здобутках тощо. Цілісність Его породжує життєву мудрість. У праці «Життєвий цикл завершений» автор відзначає: «Мудрість старості усвідомлює відносність всіх знань, надбаних

людиною протягом життя в одному історичному періоді. Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед лицем самої смерті [340, с. 61]».

Порушення цілісності Я виникає у літніх людей, що застрягають на усвідомленні нереалізованості можливостей минулого і здійснених помилках, які неможливо виправити. Е. Еріксон виділяє такі переважаючі типи настрою у роздратованих й обурених літніх: неможливість прожити життя заново, заперечення власної провини у нездійсненності планів, звинувачування в тому оточуючих і зовнішніх обставин. Е. Еріксон так описує розпач літніх: «Доля не приймається як кістяк життя, а смерть – як остання його межа. Розпач означає, що залишилося занадто мало часу для вибору іншого шляху до цілісності; от чому старі намагаються прикрасити свої спогади [339, с. 291]». Про важку психопатологію руйнування цілісності Я, Е. Еріксон зазначає, що вона може стати причиною старечого слабоумства, депресивних та параноїдальних станів, почуття озлобленості, страху доживати у будинку престарілих.

Стосовно соціально-психологічної допомоги літнім в досягненні відчуття власної цілісності, Е. Еріксон зазначає велику роль включеності у суспільну діяльність від виконання сімейних обов'язків з виховання онуків до активної волонтерської, політичної, громадської роботи.

Значення епігенетичної теорії розвитку Е. Еріксона для соціальної роботи з літніми у тому, що по-перше, визнається рівнозначна роль індивіда й суспільства в особистісному формуванні, що відбувається протягом усього життя; по-друге, концепція орієнтує соціальних працівників розцінювати проблеми людей похилого віку скоріше як результат нездатності віднайти вихід із основної кризи даного періоду, ніж убачати в них наслідки попередніх конфліктів; по-третє, кожна психосоціальна стадія є унікальною і розкриває нові можливості для розвитку – це означає, що нова стадія може бути більш продуктивною для людини ніж попередні.

Теорія Е. Еріксона, вслід за положеннями раціональності, затверджує, що функціонування Его забезпечують мисленнєві процеси, що найбільше проявляється у розв'язанні останніх психосоціальних криз життєвого циклу. Наприклад, криза самототожності, криза цілісності Я, виникнення яких спричинене не лише особистісними, а насамперед, соціально-культурними чинниками. У зрілості й літньому віці людина намагається представити прожите життя як цілісну картину, осмислити його, зрозуміти його значення й побачити його в перспективі. В даний віковий період може проявитися криза «цілісність Я – розпач». Таким чином, в епігенетичній концепції Е. Еріксона, розвиток людини розглядається в плані її повного життєвого циклу, що зазнає середовищних впливів. Основні поняття, використані Е. Еріксоном для опису психосоціального росту (наприклад, довіра, недовіра, надія), характеризують значимі суб'єктивні переживання людини.

Здатність кожної людини винайти шлях із психосоціальної кризи залежить від досвіду розв'язання попереднього внутріособистісного конфлікту, засоби вирішення якого завжди індивідуальні. Виникнення кризи обумовлене взаємодією соціобіологічних факторів.

Об'єктивність біологічних факторів призводить до об'єктивної детермінованості криз розвитку. Е. Еріксон визнавав, що поведінка індивідуума здебільшого детермінована біологічними факторами, але у свою теорію він вводить положення про «волю», згідно якого людина сама відповідає за свої успіхи й невдачі, контролює свої реакції на зовнішні подразники.

У системі Е. Еріксона початкові фази психосоціального розвитку відзначаються реактивністю, за якої відповідь на стимули опосередковуються зовнішніми обставинами. Останні фази, навпаки, відзначаються проактивністю, за якої поведінкові паттерни опосередковуються волею людини. Такі поняття, як «самототожність», «продуктивність» «цілісність Я» можуть розглядатися лише як проактивне особистісне функціонування.

Якщо за основу береться положення гетеростазу про вмотивованість людини потребою особистісного зростання, психосоціальні кризи є маркерами викликів «руху уперед» до самовдосконалення та самореалізації. Визнання біологічної детермінованості особистісного розвитку не дозволило Е. Еріксону повністю стати на позиції теорії гетеростазу. В той же час, він сформулював нові ідеї, відмінні від традиційних психоаналітичних концепцій, засновані на різних парадигмальних стратегіях. Зважаючи на складність, абстрактність ідей епігенетичної теорії, невимірність понять таких як довіра, вірність, перевірка якої вимагає широких лонгитюдних досліджень, необхідних для оцінки змін розвитку протягом життя, дана концепція не стала поштовхом до емпіричних досліджень. Сам Е. Еріксон не проявляв ніякого інтересу до емпіричної перевірки своїх положень, його дослідження ґрунтувалися на змістовному аналізі клінічних випадків.

Проте, деякі концепції психосоціальної теорії піддаються точному дослідженню. Наприклад, Е. Еріксон вивів критерії психосоціального здоров'я й хворобливих станів для кожного кризового періоду, використовуючи досить чітко розкриті поведінкові характеристики, що дозволяє на пряму вивчати вплив попередньої кризи на поведінку й установки людини. Теорія Е. Еріксона пропонує соціальні індикатори розвитку, на противагу тим теоріям, у яких основна увага приділяється інтрапсихічним процесам.

Отже, за Е. Еріксоном, інстинктивні стимули знаходяться у тісній взаємозалежності зі свідомими психічними процесами, а адаптаційні можливості – з цілісністю Я, в основі якої лежить певний синтетичний принцип (безперервний синтез пережитого людиною минулого досвіду та перегляд попередніх невирішених проблем).

Велике значення для геронтологічного знання та практики геронтосоціальної роботи має ідея Е. Еріксона цілісності життя. Щоб зрозуміти нинішні проблеми літньої людини, необхідний глибокий аналіз попереднього життя. Життєві ситуації з якими літня людина стикається,

часто обумовлені особливостями попереднього життя, а здатність виходу із кризових станів – досвідом розв'язання конфліктів на попередніх стадіях. Зважаючи на унікальність кожного індивідуума, процес індивідуалізації розвитку поглиблюється з віком. До того ж, психічний, фізичний, соціальний розвиток особистості на кожному етапі життя має свої акценти і пріоритети, а тому необхідно враховувати потенційні можливості кожного віку. Успішність психосоціального розвитку індивіда залежить не лише від внутрішнього потенціалу, а і сприятливого впливу соціокультурних факторів, що також має зворотній вплив на еволюцію інших індивідів. Щодо взаємозв'язку поколінь: старші люди потрібні молодим і в той же час потребують їхньої допомоги.

Д. Левінсон (Levinson, D.) розвивши теорію Е. Еріксона, більше уваги приділяв соціальним ролям людей похилого віку (в сім'ї, суспільстві). Зміна фізичного стану й роду діяльності у пізній дорослості (після 65 років) вимагає примирення літньої людини з втратою лідерських позицій як на роботі, так і в сімейному житті. Задоволеність нинішнім положенням та життям у цілому залежатиме від уміння поступатися лідерством і переходити на «другі» ролі. Це не означає відчуженості від усіх життєвих турбот, йдеться про вироблення мудрої споглядальної позиції, яку Д. Левінсон називав «поглядом з мосту», що вміщує примирення з минулим й теперішнім.

Спираючись на дослідження Рейчарда, Ливсона і Петерсона (Reichard, Livson and Peterson, 1962), що мали за мету перевірку проблем, порушених психоаналітичними теоріями, Я. Стюарт-Гамільтон виокремлює п'ять основних типів особистостей літнього віку [248, с. 131]. Конструктивний тип подібний до інтегративного типу у концепціях Е. Еріксона і Р. Пека. Чоловіки цього типу адаптовані до старіння, спокійні, люблять життя і встановлюють теплі емоційні взаємовідносини. Люди цієї категорії були або реорганізаторами (коли одна діяльність ставала фізично неможливою, знаходилася інша), або сфокусованими (всі заняття обмежені невеликим

набором виконуваних й високо оцінюваних дій), або вільними (прагнули до занять, які не вимагали високої відповідальності).

Залежний тип («крісло-качалка») також соціально прийнятний, добре інтегрований, але пасивний і розраховує не на себе, а на допомогу інших. Розглядає вихід на пенсію як звільнення від роботи, відповідальності та напруги. Такі люди часто свідомо відмовляються від суспільної взаємодії, що характеризує їхню пасивність.

Захисний тип, по суті є невротичним типом. Чоловіки, яким притаманний даний тип особистісних рис, продовжували працювати або були зайняті відповідальною діяльністю, немовби доводячи, міцність власного здоров'я і того, що вони не потребують соціальної допомоги. Вони вважали, що можуть відстрочити старіння, підтримуючи високий рівень активності, або акцентуючись на попередніх досягненнях, втрачених в результаті старіння. Люди цього типу були менш задоволені життям, ніж інтегровані особистості.

Агресивно-звинувачувальний тип. Люди з таким набором рис звинувачували у власних невдачах інших, а також несприятливі обставини. Зазвичай їх вирізняло негативне ставлення до молоді, неадекватна самооцінка та уявлення про світ, що частково витікало із відчуття життєвої «невдачливості».

П'ятий тип – самозвинувачувальний. На відміну від попереднього, в даному випадку, ненависть й обурення спрямовуються людиною на саму себе. Останні два типи погано адаптовані до старості.

Отже, як оригінальність, неповторність кожної людини, так і унікальність процесу старіння викликає необхідність вибудовування стратегій соціальної роботи на засадах індивідуального та диференційованого підходів.

3.3. Феномен старіння у світлі геронтосоціологічних концепцій.

До найбільш загальних геронтосоціологічних концепцій вивчення феномену старіння, належать теорії соціального роз'єднання (звільнення), активності, субкультури, вікових стратифікацій та соціальної взаємодії.

Теорію соціального «роз'єднання» або «звільнення» (disengagement) розробили Дж. Розен і Б. Ньюгартен (Rosen, J., Neugarten, B.) та Е. Каммінг і У. Генрі (Cumming, E., Henry, W.). За даною теорією, процес старіння супроводжується неминучим відчуженням людини від суспільства, його соціального і економічного життя; зниженням соціальної взаємодії; зменшенням соціальних ролей, що веде до повного соціального дистанціювання.

Змушене «звільнення» від професійних обов'язків (з виходом на пенсію), від багатьох сімейних обов'язків (викликаних самостійністю дорослих дітей), зниження соціальної активності й усамітнення (спричинених смертю близьких та друзів) – зменшують життєвий простір старої людини. Старість, зменшуючи вантаж суспільних зобов'язань, надає літній людині можливість звернутися до свого внутрішнього світу і підготуватися до смерті. Роз'єднання функціонально значиме як для самих літніх людей, так і для інших членів суспільства, таким чином суспільство самовідновлюється, надаючи дорогу новим поколінням.

Якщо прийняти цю теорію як безперечно достовірну, треба визнати, що «успішне» старіння – це спокійне сприйняття соціального відчуження, яке починає сама літня людина і яке схвалюється соціальними нормами. М. Александрова зазначає: «Втрата минулих соціальних ролей в сукупності з погіршенням стану здоров'я веде до порушення існуючого динамічного стереотипу особистості, до зміни її світогляду і поведінки. Явище роз'єднання виражається у зміні мотивації, звуженні кола інтересів і зосередженні їх на своєму внутрішньому світі <...>, в спаді комунікабельності [5, с. 33]». Імпліцитно в цьому погляді зауважується на відмінностях у

потребах, бажаннях, мотиваціях, виконуваних ролях літніх і більш молодих людей, що може актуалізувати політику сегрегації, байдужості до людей пізнього віку і провокувати деструктивне переконання про їхню другорядність.

Багато дослідників піддають дану теорію критиці, аргументуючи – якщо літня людина здорова, має достатній рівень матеріальної забезпеченості, то її активність з віком не знижується. На думку Г. Меддокса (Maddox, G.), звільнення в основному відбувається у тих людей, які завжди були «затворниками», і така поведінка була характерна для них протягом усього життя, і вона не є відповіддю на старіння. Д. Бромлі (Bromley, D.) відмічає, що з віком втрата певних соціальних зв'язків замінюється іншими, й при зменшенні їх кількості вони стають більш значимими і важливими. Зменшення соціальних обов'язків розкриває для літніх більше можливостей займатися улюбленою справою і проявляти активність.

Таким чином, розглядаючи дану теорію треба зазначати, що «соціальне роз'єднання» або «звільнення» може відбуватися як один із варіантів життя, але воно не є обов'язковим для усіх і проявляється індивідуально в залежності від внутрішніх ресурсів літньої людини, її особистісних рис, фінансової ситуації, освіти, життєвого досвіду та ін. Дана теорія не бездоганна і в моральному відношенні. Цей підхід не сприяє виробленню соціальної політики, спрямованої на включення літніх громадян в активне суспільне життя, захист їх від дискримінації й ейджизму, навпаки формує залежність літніх людей від держави, а геронтосоціальну роботу зводить до соціального обслуговування та догляду.

Теорія активності є альтернативною до попередньої. Автори даної теорії Р. Хевігхерст і Б. Ньюгартен (Havighurst, R, Neugarten, B.) зауважують на незмінності потреб і бажань у літньому віці, які затвердилися у середньому віці, літні всіляко пручаються будь-яким проявам відсторонення їх від суспільного життя.

Згідно даної теорії під благополучною старістю розуміється збереження соціальних зв'язків, соціальних ролей і підтримання активності на рівні середнього віку, що сприяє підвищенню самоповаги та покращенню морального стану людей літнього віку. Під емоційним благополуччям (задоволеністю життям) розуміється наявність позитивного образу-Я, оптимістичного настрою; задоволення своїм минулим життям і прийняття нових умов; отримання задоволення від активності повсякденного життя. Цей підхід активно підтримується на Заході та є базисом соціальної політики стосовно літніх людей, яка орієнтується на включення їх у активне суспільне життя, створення умов для розвитку здібностей і можливостей.

У своїй крайній формі теорія активності так само неприваблива, як і теорія роз'єднання. На думку Я. Стюарт-Гамільтона (Stuart-Hamilton, I.), неприємно спостерігати орди соціальних працівників, котрі змушують людей поважного віку «зливатися» з іншими «для їхнього власного блага» з обов'язковими прогулянками й т.д. Він висловлює загальну точку зору, що «теорії звільнення і активності описують оптимальні стратегії для деяких, але не для всіх людей, і питання яка з них краща залежить від набору факторів, таких як фінансові обставини (наприклад, чи може людина дозволити собі активний спосіб життя?), здоров'я (наприклад, чи має людина все ще сили для яких-небудь хобі?) і типу особистості (наприклад, інтроверти можуть ненавидіти активний спосіб життя) [248, с. 145]».

Відповідно до теорії субкультури А. Роуз (Rose, A.), саме культура стає стрижнем, який об'єднує, зближує літніх людей, дозволяє зберігати усталені дружні зв'язки та набувати нових серед однолітків, й у той же час віддаляє їх від представників інших віків. Залучення до самотньої, особливої, відмінної від інших, субкультури похилого віку, пом'якшує перехід до старості, формує відчуття психологічної стабільності та безпеки. У праксеологічному застосуванні ідея субкультур знайшла втілення на Заході у створенні соціальних житлових будинків для людей «золотого віку», які

самостійно себе обслуговують, «батьківських» будинків з наданням медико-соціальних послуг, геріатричних інтернатів для хворих та ін.

Слід зазначити, що субкультура не є якоюсь знову створюваною культурою для літніх людей – це ті норми моралі й поведінки, традиції, духовні цінності, котрі засвоїло колись їхнє покоління. Безсумнівним є на цьому ґрунті об'єднання літніх людей, але воно не заперечує об'єднання й з представниками інших поколінь (наприклад, концерт класичної симфонічної музики об'єднує різні вікові категорії). Ідея об'єднання людей за віком на Заході знайшла втілення у створенні клубів за інтересами, будинків соціального житла, в яких зручно забезпечувати літніх необхідними послугами (наданням медичного сервісу, допомоги з догляду, магазинів, перукарень тощо). Проте ідея відокремлення літніх може провокувати їхню ізоляцію та викликати пригніченість людей третього віку, які змушені постійно констатувати здебільшого негативні ознаки старості (хвороби, смерть, психічні розлади оточуючих).

Теорії вікової стратифікації припускають вікову диференціацію поряд із соціальною, підкреслюють вікові відмінності у здатностях, статусно-рольових функціях, суспільних пріоритетах та привілеях. За даними теоріями, вихід на пенсію впливає на втрату людиною свого престижу, влади над іншими і над самою собою, тобто старість характеризується втратою контролю над ситуацією. Соціальна політика, що базуватиметься на теоріях даного напрямку, не в змозі враховувати реальні бажання і потреби літніх людей.

До даного напрямку можна віднести теорію розподілу матеріальних благ, згідно якої людей третього віку виокремлюють в певну соціальну страту, котра порівняно з іншими віками, знаходиться у несприятливому становищі, тому що представники «третього віку» дистанційовані від багатства, влади і престижу. На думку Г. Страйб (Streib, G.) при звільненні від професійних обов'язків, людина страждає не лише від втрати роботи, а і від зменшення доходів та втрати трудових навиків.

Даний підхід викликає заслужену критику, тому що по-перше, в розвинутих країнах пенсіонери є найбільш платоспроможною групою з найбільшим витратним капіталом; по-друге, викладена сентенція відображує процес концентрації суспільної свідомості на утилітарних цілях; по-третє, зневажається соціокультурна роль літніх людей (передача досвіду, знань, умінь, традицій, тощо) та формується негативне ставлення до старості.

Негативне сприйняття старості формує і теорія найменування або «навішування ярликів», за якою «старі» асоціюються зі слабкими, хворими, бідними, та в суспільстві існує система очікувань щодо норм і виконуваних ролей людьми третього віку. Нав'язування стереотипів поведінки, яка начебто відповідає вікові, змушує літніх людей відмовлятися від звичних ролей та засвоювати нові. «Вікові стереотипи часто сприймаються як пророцтва, котрі збуваються незалежно від волі людини, що заважає літнім людям займатись багатьма видами діяльності, які могли би принести їм задоволення [234, с. 388]». Деякі дослідники розглядають старість як вид соціальної девіації, що виникає у відповідь на соціальний тиск, спричинений шаблонними уявленнями про певні норми, обмеження або ідеали розвитку особистості.

До концепцій соціальних взаємодій можна віднести теорію символічного інтераціоналізму, яка була сформульована американським соціологом і психологом Дж. Мідом (Mead, G.). Вона, ґрунтуючись на фундаменті різних наукових парадигмальних ідей, виходить з того, що суспільне проживання людей обумовлено їхніми комунікаціями. Дж. Мід висунув положення про стадійність процесу розвитку Я (Самості або уявлення про самого себе та свою роль у суспільстві). На початку соціалізаційного процесу, людина ідентифікує себе з тим образом, котрий їй нав'язує суспільство; наступний етап характеризується примірюванням відповідних ролей. Завершення соціалізації характеризується сформованістю Самості, за якої особистість визнає свою приналежність до певної категорії людей, приймає приписувані їй статусно-рольові функції.

Аналогічно можна розглянути формування образу «людини похилого віку». На початковому етапі людина приглядається до поведінки, образу, виконуваних ролей літніми у суспільстві, намагається проектувати модель власної старості. На наступній стадії, особливо в передпенсійном віці звертається увага на культуру, моду цієї групи, відбувається відмова від колишніх «молодіжних» звичок. Завершення формування образу характеризується адаптованістю до нового суспільного ставлення, статусу, ролей.

Про своєчасність переходу до кожної нової стадії Арнольд ван Геннеп (Gennep, A.) зазначає: «Життя конкретної людини обумовлене послідовними переходами від одного віку до іншого і від одного роду діяльності до іншого... Сам факт життя робить неминучими послідовні переходи з одного середовища в інше, від одного суспільного положення до іншого. Тому людина в своєму житті послідовно проходить певні етапи, і завершення одного етапу і початок наступного утворюють системи єдиного порядку. Такими є народження, досягнення соціальної зрілості, шлюб, батьківство, підвищення суспільного становища, професійна спеціалізація, смерть. І кожне з цих явищ супроводжується церемоніями, в яких одна і та ж мета: забезпечити людині перехід з одного певного стану в інший, у свою чергу настільки ж визначений [63, с. 8-9]». Автор віднаходить закономірність «обрядів переходу» з однієї соціальної категорії в іншу, сутність якої полягає у чергуванні трьох етапів: 1) відокремлення, відлучення, виключення з одного стану; 2) перебування в проміжному стані; 3) включення в новий стан.

Успішний перехід до нової соціальної позиції характеризується особистісним ростом людини, набуттям нових здібностей, визначенням нових власних поведінкових стратегій, корекцією взаємин з оточуючим світом.

Ряд дослідників роблять акцент на змінах у організаційній структурованості соціального життя літніх людей, виділяючи головною

тенденцію зменшення соціальних зв'язків, що вимагає сформованості адаптаційних соціально-психологічних механізмів, які захищатимуть літню людину від соціальних проблем, викликаних старістю, а також негативних проявів особистісних вікових криз. Англійські дослідники відмічають, що сучасне суспільство легко відторгає суб'єкта від певної соціальної групи й кидає його напризволяще у пошуках «нейтральної смуги» і способів реінтеграції в нове середовище (Adams, J., Hayes, J., Hohnson, B.).

Інші дослідники аналізують проблеми старості в контексті профілізації особистості: її стиля життя, позицій, соціокультурних орієнтацій. При цьому відкритість, проникнення у соціальний потік або, навпаки, тенденцію відвертатися від життя співвідносять з варіативністю індивідуальних реакцій [312, с. 64-66]. Люди з активною життєвою позицією – відкриті до змін, намагаються самостійно вирішувати власні проблеми, обумовлені віковим розвитком, у відповідності до своїх фізичних можливостей. Люди з пасивною життєвою позицією намагаються перекласти відповідальність за вирішення власних проблем на різні соціальні інститути. Причому у них найчастіше в старості проявляються негативні особистісні риси, такі як незадоволеність, дратівливість, озлобленість та інші, котрі не були помітні в молодості.

Значна частина дослідників багато уваги приділяє поняттю часової перспективи у літньому віці. Старість характеризується зростанням зверненості до теперішнього часу (будь-які події розглядаються літньою людиною як значимі, ритм життя уповільнюється), а також зверненості до минулого, що викликано переоцінкою життя і згадуванням яскравих вражень. Р. Шейдт відмічає у літніх людей інтенсивну психологічну включеність у власне оточуюче середовище, яке має особисту значимість, несе смислове навантаження [304, с. 60]. Втрата складових цього середовища сприймається літніми людьми як стресова ситуація.

Реверсія (повернення) до минулого може усвідомлюватись психологічно як спроба знайти точку опори і таким чином нейтралізувати негативні наслідки всіляких змін сучасного життя, нав'язаних цінностей,

нагромадження економічних та ідеологічних побудов. Більше того, феномен «повернення до минулого» є важливим елементом адаптації до нової ситуації, виступає стимулом до нових свідомих і відповідальних дій. В. Франкл пише: «Минуле самий надійний вид буття. Стаючи минулими, наші можливості уже ніколи не зникнуть безслідно – тільки нереалізовані можливості зникають назавжди [266, с. 207]». Таким чином, умовою особистісного розвитку людини є її постійне змінення зі збереженням усього, що було досягнуто.

Взаємодія поколінь у суспільстві описується теорією «соціальних естафет». В контексті теорії, соціальна динаміка представляється як передача естафети від покоління до покоління, трансляція певних соціальних програм, зразків поведінки. На думку М. Розова, ці зразки, безпосередньо задані ситуацією або вказані на рівні вербальних формулювань, можуть бути двох типів: зразки позитивні та зразки заборони, котрі фіксують негативний досвід, досвід невдач, що застерігає від повторень. Часова тривалість соціальних стереотипізованих форм досвіду скорочується, наприклад, традиції можуть змінюватись навіть в рамках одного покоління. З інформатизацією суспільства змінюється зміст і форми знань та швидкість їх передачі новим поколінням. Якщо в минулі епохи образ життя літньої людини виступав як зразок майбутнього життя молодій людині, то для сучасності характерно засвоєння молодим поколінням нових життєвих звичок і традицій, що знецінює досвід представників старшого покоління і зменшує їх вплив [207, с. 33-54].

Про взаємозв'язок та відповідальність поколінь говорить теорія «громадянства декількох поколінь». Згідно теорії, громадяни несуть колективну відповідальність за природний капітал (стан оточуючого середовища), фізичний капітал (інфраструктура, виробництва і обладнання), фінансовий капітал, соціальний капітал (заклади і структури), культурний капітал (цінності, принципи, концепції, традиції), що передаються майбутнім поколінням.

Важливим є розгляд старості в рамках субкультурного підходу. Кожне покоління відрізняється своїми світоглядними традиціями, культурною ідентичністю. Л. Іонін відмічає різноманіття сучасного репертуару культурних стилів, які не співпадають з соціально-структурними і лише частково співпадають з професійно-структурними поділами. Вони можуть бути охарактеризовані за наступними параметрами: спосіб задоволення життєвих потреб, норми внутрігрупових стосунків; ставлення до соціального оточення; мова групи; культурно-просторові характеристики середовища спілкування. Культурні стилі можуть бути виділені за різними підставами: статевими, національними, віковими. Останні дозволяють фіксувати як молодіжну культуру, так і стариківський «пенсіонерський» стиль [104, с. 66].

Отже, різноманітність варіантів соціальної інтерпретації феномену похилого віку свідчить про його складність. Існуючі соціогеронтологічні теорії є розрізненими несистематизованими поданнями. Н. Смелзер (Smelser, N.) зауважує, що жодна з теорій не дає цілісної картини процесу старіння, оскільки не враховує неповторності життєвого досвіду та індивідуальних особистісних рис літньої людини.

Проведення соціогеронтологічних досліджень ускладнюється неоднорідністю геронтологічного континууму: літні люди мають великі відмінності за віковими, фізіологічними і психологічними особливостями; професійними та статусними ознаками; особистісними характеристиками; сімейним станом; релігійними, естетичними й політичними поглядами.

Лише комплексний теоретичний підхід може дати розуміння старості як цілісного етапу людського життя, рівноцінного в співвідношенні з іншими етапами розвитку, котрий характеризується особливою психологічною динамікою і соціокультурною забарвленістю.

Покращення соціального становища людей літнього віку, побудова оптимальної системи геронтосоціальної роботи з ними вимагає перегляду застарілих концепцій про старість, особистість літньої людини і роль старшого покоління в житті суспільства. Ставлення суспільства до старіння

певною мірою впливає на здібність літніх людей оперативно адаптуватися до старості. Прагнення до індивідуального і суспільного розвитку дозволить наповнити життя літньої людини новим змістом, зробити його привабливим і в кінцевому результаті сприятиме створенню спокійної та доброзичливої цивілізації.

Нова філософія сприйняття старіння населення й старості як періоду життєвого циклу окремої людини повинна бути переосмислена з позицій сьогодення і покладена в основу концептуальних розробок, підходів до визначення адекватної соціальної політики стосовно літніх громадян.

Концептуальні погляди світового співтовариства на нову модель похилого віку, їхнє місце і роль у суспільстві знайшли відображення у «Принципах ООН стосовно людей похилого віку», прийнятих резолюцією 46/91 Генеральної Асамблеї від 16.12.1991 р. Принципи, що рекомендовано включити урядам до своїх національних програм, наступні: «незалежність, участь, догляд, реалізація внутрішнього потенціалу, достоїнство [203, с. 351-354]». Принцип «незалежність», що передбачає задоволення фізіологічних і матеріальних потреб вимагає створення умов для літніх продовжувати працювати, займатися прибутковою діяльністю, самостійно визначати строки закінчення професійної діяльності, мати можливість брати участь у освітніх і професійних програмах. Принцип «участь», що передбачає залучення літніх людей до суспільного життя, активної участі у розробці та здійсненні геронтоорієнтованої політики. Принцип «догляд» вміщує питання організації догляду в родині та соціальних установах у відповідності до системи цінностей даного суспільства. Передбачається доступність до медичного обслуговування, до послуг соціальних, правових та опікунських установ. Літні люди на рівні з іншими членами суспільства мають однакові права й основні свободи, з чого витікає, що працівниками соціальних установ, які забезпечують лікування, догляд, повинна зберігатись беззаперечна повага достоїнства, переконань, пріоритетність потреб та вимог особистого життя, надання права брати участь у прийнятті життєво важливих рішень.

«Реалізація внутрішнього потенціалу» вимагає надання широкого спектру послуг людям третього віку в освітній, культурно-дозвіллевій сферах. Принцип «достоїнство» заперечує експлуатацію, фізичне, економічне, психічне геронтологічне насилля, забезпечуючи літнім достойний спосіб життя, чемне, рівноправне поводження незалежно від їхньої статі, віку, расової й етноприналежності, статусу, обмеженості можливостей, а також незалежно від їхнього економічного вкладу.

3.4. Старіння населення як соціально-демографічна проблема

На початку XXI століття загальносвітовий процес демографічного старіння набув безпрецедентних масштабів, які не мають аналогів за всю історію людства. Темпи збільшення чисельності літніх людей вдвічі перевищують загальний показник росту населення. Збільшення літньої вікової групи (60-ти річні й старші) відбувається на фоні скорочення частки дітей (до 15 років) та відповідно зменшення частки працездатного населення (15-59 рр.). З 1950 р. частка осіб старших віків, що складала 8% безупинно збільшувалася і за прогнозами фонду ООН по народонаселенню UNFPA повинна досягнути 15% в 2025 р. та 22% у 2050 р. Населення літнього віку (старше 60 р.), чисельність якого в 2000 р. становила приблизно 600 млн., що втричі більше, ніж у 1950 р., в 2050 р. збільшиться до майже 2 мільярдів осіб [150, с. 8].

У світі загальні масштаби зростання населення третього віку становлять 2% на рік, що значно випереджає темпи росту населення в цілому – 1,2%. У 2010-2015 рр. показники темпів росту чисельності літніх людей дорівнюватимуть 3,1%, причому найшвидше збільшується вікова група «найстаріших» (населення старшого 80 років), щорічні темпи росту якої – 4,2%. Також прогнозується 13-кратне зростання чисельності людей старше 100 років: з 287 тис. у 2006 р. до 3,7 млн. у 2050 р. [182, с. 4].

Швидке зростання чисельності літнього населення вимагають проведення значних соціально-економічних перетворень у більшості країн, розробки нових підходів до здійснення геронтосоціальної роботи з різними віковими категоріями літніх, в залежності від їхнього здоров'я, функціональних можливостей тощо.

Явище демографічного старіння відбувається практично в усіх країнах, до 2047 р. очікується перевищення числа людей літнього віку над числом дітей в усьому світі, яке спостерігається у найбільш розвинених регіонах з 1998 року. У розвинених країнах сьогодні літні люди складають 1/5 частину населення, яка згідно із прогнозами, до 2050 р. становитиме майже третину. У менш розвинених регіонах частка літніх осіб становить лише 8%, однак, згідно із прогнозами, до 2050 р. на неї буде припадати п'ята частина всього населення. Тобто в розвинених країнах чисельність людей (60 років і старше) збільшиться в 1,7 рази, а у країнах, які розвиваються – в 4 рази. Згідно прогнозів, у країнах, які розвиваються кількість людей, що перестали заробляти собі на життя по причині старості, зросте за період 2000-2050 рр. втричі, а в більш розвинених – вдвічі [182, с. 6]. Постаріння населення країн, які розвиваються, відбувається швидше, ніж розвинених країн, і ці країни мають менше часу для адаптації до змін, що відбуваються. Крім того, постаріння населення в країнах перехідної економіки та таких, що розвиваються, відбувається на більш низьких рівнях з причини гіршої загальної соціально-економічної ситуації.

Україна належить до найбільше демографічно проблемних країн світу. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. в Україні спостерігається демографічна криза, яка характеризується станом демографічної реальності, за якого втрачена здатність суспільного організму до самовідтворення населення у досягнутій якості й кількості. Її проявом є погіршення майже всіх демографічних показників, обумовлене глибокими деформаціями у суспільно-економічному житті [258, с. 2-3].

Однією зі складових демокризи в Україні є депопуляція (вимирання населення, чисельність померлих перебільшує чисельність народжених). За останні 20 років населення України зменшило чисельність майже на шість мільйонів та у 2010 р. склала 45 млн. 782 тис. осіб. У 2010 р. показник смертності перевищив показник народжуваності в 1,4 рази, найвищий показник скорочення населення в Чернігівській області – смертність перевищила народжуваність в 2,14 рази [80, с. 2, 7].

Існує помилкова думка, про те, що по мірі покращення економічної ситуації, подолання наслідків кризи в соціальному житті, проведенні відповідної демографічної політики, можна збільшити рівень народжуваності. Демографічні процеси належать до основних, фундаментальних для існування й функціонування будь-якого суспільства, вони забезпечують його фізичне виживання, тому мають досить високий ступінь захищеності механізмів демографічного відтворення від впливу економічної або політичної кон'юнктури [48, с. 42].

Протягом історичного розвитку людям доводилося безліч разів зіштовхуватися з економічними й соціальними потрясіннями, куди більш важкими, ніж українські реформи 1990-х років, часом такі потрясіння різко порушували нормальний хід відтворення чисельності населення, але вони не руйнували головних демографічних механізмів і не змінювали основних принципів демографічної поведінки. Ці принципи вироблені тисячолітнім досвідом, заковані в культурі, моралі, у системі цінностей суспільства й мають стійкість, яку не можуть похитнути різного роду кон'юнктурні коливання в умовах життя.

Е. Россет, польський демограф відзначав, що віковий склад сучасного населення обумовлений демографічними подіями попередніх ста років. Отже, причини демокризи в сучасній Україні, треба шукати ще в першій половині минулого століття.

Перший всесоюзний перепис населення СРСР 1926 р. (далі Перепис-1926 р.) показав чисельність населення СРСР 147 млн. осіб, у національному

складі якого українців нараховувалось 31194,976 тис. осіб (21% всього населення) [171, с. 8-25]. Причому, у 1920-ті рр. народжуваність була вищою за дореволюційний рівень, хоча з 1925 р. уже почала зменшуватись.

Насильницька колективізація сільського господарства в 1927-1932 рр., що супроводжувалася голодом і масовими репресіями, викликала зростання смертності. Голод в Україні у 1932-1933 рр., за дослідженням С. Кульчицького, забрав життя 3-3,5 млн. українців [131, с. 15].

Темпи росту населення різко загальмувалися, у той час як відповідно до сталінської доктрини, з розвитком соціалізму, вони повинні були прискоритися. За розрахунками планових органів, населення країни повинно було швидко збільшуватися, що свідчило би про відповідні кількісно-якісні показники поліпшення життя в Радянському Союзі. На початок 1934 р. воно становило 168 млн, а на початок 1937 р. очікувалося, що складатиме 170-172 млн осіб. Очікувані цифри зростання не відповідали реальній демографічній ситуації в країні. 6 січня 1937 р. був проведений другий Перепис-1937 р., який увійшов в історію під назвою «репресований», який зафіксував чисельність населення СРСР всього 162 млн. осіб. Якщо виходити з прогнозів, то при перепису недорахувалися принаймні 8 млн. осіб [51, с. 8]. Перепис-1937 р. був засекречений, результати оголошені недостовірними, організатори і керівники перепису були названі «ворогами народу» за те, що мов би навмисно допустили величезний недооблік населення та були піддані репресіям [50, с. 50].

Після «чищень» у статистичному відомстві був проведений Перепис-1939 р., який показав більш високу чисельність населення – 170 млн. осіб. У національному складі СРСР українців нараховувалось 28111,007 тис. осіб. За 13 років між двома переписами (1926 та 1939 рр.) українців зменшилось на 383, 969 тис. осіб (10%). Для порівняння: за той же період, у національному складі СРСР росіян збільшилось на 28% (з 77791,124 тис. до 99591,520 тис. осіб), білорусів збільшилось на 11% (з 4738,923 тис. до 5275,393 тис. осіб).

Дані красномовно свідчать, що українська нація найбільш постраждала під час вимушених переселень, голодомору, сталінських репресій.

У 1940 р. до СРСР були приєднані території Західної Білорусії, Західної України й Балтійських держав із численним населенням. Однак після цього населення СРСР понесло величезні втрати в ході Великої Вітчизняної війни й післявоєнного голоду 1946-1947 рр. Всі країни, учасниці II Світової війни, незабаром після її завершення, провели переписи населення. Радянський Союз – єдина країна, в якій перепис не відбувся [11, с. 42]. В. Сталін заборонив проводити запланований на 1949 р. перепис, остерігаючись виявлення втрат населення, що стали наслідками не лише фашистських звірств, але і масових репресій і повоєнного голоду. Наступний Перепис відбувся у СРСР тільки через кілька років після його смерті в 1959 р. Таке пізнє проведення перепису зробило практично неможливим точне визначення числа загиблих під час війни.

Перепис-1959 р., вважається найбільш достовірним, який активізував демографічні теоретичні та практичні дослідження [35, с. 44]. За даними перепису, чисельність населення СРСР дорівнювала 208,8 млн. осіб, у національному складі СРСР українців нараховувалось 37252,930 тис. осіб (18% всього населення). Всі наступні переписи населення СРСР показали зменшення числа українців у національному складі СРСР: за переписом 1970 р. встановлено чисельність населення СРСР – 241,72 млн. осіб, українців – 40753,246 тис. осіб (16,8%); за переписом 1989 р. чисельність населення СРСР – 286,731 млн. осіб, українців – 44186,006 тис. осіб (15%) [172].

Аналіз даних I Всеукраїнського перепису населення (2001 р.) [53] показує різке зменшення чисельності тих, хто народився у воєнні та повоєнні роки (1942-1949 роки народження). Наступний демографічний «провал» виник у кінці 1960-х – першій половині 1970-х років. Природний приріст населення, що у 1960 р. складав 628,4 тис. осіб, у 1965 р. зменшився до 415,6 тис. осіб, потім після періоду незначного зростання, у 1979 р. він

дорівнював втричі менше – 200 тис. осіб. Деяке тимчасове зростання спостерігається у 1986-87 роках народження (приріст 230 тис. осіб). Починаючи з 1991 року в Україні вже зафіксовано перевищення померлих над чисельністю народжених. З розпадом Радянського Союзу, в Україні спостерігається міграційний приріст населення за рахунок повернення етноукраїнців, прийняття біженців, який на деякий час перекривав високий коефіцієнт природного скорочення населення. Таким чином, в Україні спостерігається неоднорідний віковий розподіл населення, чергування «багатолюдних» та «малолюдних» поколінь.

Тенденція скорочення народжуваності, малодітність – не випадкове, не тимчасове явище, викликане якимись труднощами або нестатком матеріальних благ, вона має об'єктивний, історичний характер, є породженням суспільного прогресу. Характерна також для європейських країн.

За даними Держкомстату України, за останні двадцять років, на фоні депопуляції, зменшення кількості осіб майже у всіх вікових групах, чисельність людей третього віку щорічно збільшується. Частка літніх людей (65 років і старше) в структурі населення зросла з 11,9% у 1990 р. до 15,6% у 2010 р., при тому що частка дітей за відповідний період зменшилася з 21,5% до 14,1% [170].

Зменшення у структурі населення частки дітей та збільшення частки літніх осіб зумовлює процес старіння суспільства. За шкалою виміру демографічного старіння, яка застосовується ООН, суспільство вважається «молодим», якщо частка людей третього віку (65 років і старше) складає менше 4%; суспільство вважається «зрілим», якщо ця частка дорівнює 4-7%; суспільство вважається «старим», якщо частка літніх людей більше 7%. Серед країн з найстарішою структурою населення: Італія 18%, Швеція 17,3%, Японія 17%, Німеччина і Франція 16%. Українське суспільство починаючи з 1990 року ХХ ст. характеризується як старе.

На відміну від Європейських країн, що мають низький показник народжуваності, але високий показник тривалості життя, в Україні низька народжуваність, низька тривалість життя та висока смертність, роблять наслідки депопуляції вкрай глибокими та трагічними.

Депопуляція негативно впливає на здоров'я нації та спричинює підвищення смертності. У 2010 р. середній показник тривалості життя в Україні становив 68 років (у чоловіків – 62 р. та 74 р. у жінок); цей показник займає 150 місце у рейтингу тривалості життя серед 223 країн світу. Середні показники тривалості життя в країнах ЄС на 11 років більша, ніж в Україні, а в Японії – на 14 та складає 82,1 роки (у чоловіків – 78,8 років, у жінок – 85,6 роки). Заради справедливості відмічаємо, що Росія – на 162 місці у рейтингу серед країн світу за тривалістю життя 66 років [290].

Аналізуючи данні Держкомстату України за 2010 р. [80, с. 21], висновуємо, що серед причин смерті перше місце займають серцево-судинні захворювання (66,6% загальної кількості померлих), друге – новоутворення (12,7%), третє – зовнішні причини (6,2%). До зовнішніх причин належать нещасні випадки, убивства, самогубства. Найвищі показники смертності за перерахованими причинами є свідченням того, що населення України не отримує належного медичного обслуговування, послуг з догляду, проживає в екологічно кризовій ситуації та перебуває під дією грандіозного соціального стресу, який негативно впливає на його фізичне та психічне здоров'я. На відміну від розвинутих країн, де почалась депопуляція, але не йдеться про демографічну кризу, тому що депопуляція певною мірою компенсується підвищенням якості населення (збільшенням його суспільно-економічного й демографічного потенціалів), в Україні відбувається деградація якості населення.

В демографічному плані депопуляція означає самогубство населення, зникання нації та її культури. Серед соціальних наслідків депопуляції, зі зниженням коефіцієнту народжуваності, фахівці називають і таку проблему, як інфантилізація підростаючих поколінь. Звичайна в малодітних родинах

гіперопіка над дітьми веде до того, що виховується егоцентрична, соціально некомпетентна особистість, замкнена тільки на власних інтересах, яка не має почуття відповідальності, не здатна до самостійного прийняття рішень та їхньої реалізації [28, с. 11]. При депопуляції характерним є зростання розриву між поколіннями у суспільстві. Підсилюються проблеми самотності літніх людей, зростає їхня відчуженість від молодших поколінь.

Економічні наслідки депопуляції, що насамперед впливають на абсолютне скорочення робочої сили, того трудового потенціалу, який суспільство може використати у виробництві й економічній активності взагалі, що може привести до вповільнення економічного росту, звуження можливостей технічного рівня виробництва й появи нових технологій.

Тенденції зміни у віковій структурі проявляються у тому, що економічно активна частина населення стає старшою. Коефіцієнт потенційної підтримки (КПП), тобто співвідношення осіб віку працездатного (15-64 рр.) й осіб віку непрацездатного (65 років і старше), у міру старіння населення знижується. В Україні за двадцять останніх років (1990-2010 рр.) коефіцієнт потенційної підтримки зменшився з 5,6 до 4,5. Змінення коефіцієнтів потенційної підтримки має важливі наслідки для механізмів соціального забезпечення, зокрема для пенсійних систем, відповідно до яких виплата пенсій виробляється за рахунок оподаткування працюючих. Зменшення частки працюючих й відповідно податків, призводить до зменшення надходжень до соціальної сфери, в той час як люди старших віків є основними споживачами послуг державного соціального забезпечення (пенсії, медичне обслуговування й т. ін.).

У світі зберігається нерівність щодо наявності програм соціального забезпечення людей старших віків і доступу до них. У той час як розвинені країни, як правило, пропонують програми загального соціального захисту, у рамках яких забезпечується базове медико-санітарне обслуговування й гарантованість доходів осіб, що досягли передбаченого законодавством пенсійного віку, у більшості країн, які розвиваються, загальне охоплення

населення ще не забезпечується, а в перехідних суспільствах соціальне забезпечення є недостатнім.

В Україні соціально-економічні перетворення призвели до зuboжіння багатьох верств населення, особливо людей третього, четвертого віку, гіперінфляція практично позбавила їх попередніх заощаджень, окремі люди залишились без засобів до існування, а слабка формальна система соціального забезпечення населення виявилася неспроможною захистити його від ринкових потрясінь.

Серед факторів, що чинять тиск на формальні системи соціального захисту (соціального забезпечення), найчастіше називаються наслідки глобалізації, здійснення програм структурної перебудови, фінансові труднощі. Величезне значення має гарантованість надання літнім людям адекватного догляду.

Здоров'я літніх осіб з віком погіршується, що збільшує потребу в довгостроковому догляді за старими. Коефіцієнт підтримки батьків, тобто співвідношення осіб у віці старше 85 років й осіб у віці 50-64 рр., дозволяє оцінювати масштаби потенційної підтримки, яку надають літнім членам родини їхні родичі. Якщо в 1950 р. у світі налічувалося менш 2-х осіб старше 85 років на кожні 100 осіб у віці від 50 до 64 років, то зараз цей показник становить 4:100, а до 2050 р. він сягатиме 12:100. Це означає, що навантаження на особу, яка сама вже переступила рубіж середнього віку, по виконанню обов'язків з догляду за своїми старими родичами збільшиться в три рази. Таким чином, більше число осіб похилого віку доглядатимуть за старшими літніми родичами. Складнощі, викликані цими відносно новими змінами, в деяких країнах вирішуються за допомогою належних заходів в області соціальної політики не по лінії державних структур. Наприклад, в Ізраїлі, якщо людина, яка потребує постійної допомоги з причини хвороби або старості (старше 80 років) проживає у сім'ї, то члени родини можуть бути офіційно оформленими та отримувати гроші за роботу в якості «метапелет», які надають їй допомогу з догляду й обслуговування.

В Україні, традиційно використовують систему соціальної підтримки, засновану головним чином на догляді та наданні підтримки літнім людям в рамках розширеної родини. Однак зміни структури сучасної сім'ї, збільшення частки самотніх людей старшого віку, зменшення ваги таких культурних норм, як шанобливе ставлення дітей до батьків протягом майбутніх десятиліть унеможливають традиційне забезпечення надання послуг в обслуговуванні лише на рівні родини. Самотні літні люди наражаються на більший ризик опинитись в соціальній ізоляції й економічній скруті й тому потребують виключної уваги та підтримки суспільства.

Зростання попиту на послуги осіб, що забезпечують тривалий догляд за хворими літніми людьми, є достатньо помітною тенденцією на ринку праці. Збільшується чисельність працюючих жінок й із цієї причини вони не в змозі надавати безкоштовні послуги по домашньому догляду. В розвинених країнах зростаючий попит на послуги медичних й соціальних працівників задовольняється за рахунок міграції фахівців даної сфери з інших, менш розвинених країн. Така ситуація має деякі позитивні наслідки для країн, з яких вони прибувають, наприклад, ріст грошових переказів із-за кордону, але переважають негативні наслідки міграції фахівців, а саме, втрата робочої сили в період її найбільшої продуктивності. До того ж, по мірі старіння самих мігрантів великою є імовірність, що вони залишаться в приймаючих країнах без інших членів родини, які могли б забезпечувати за ними догляд.

Зростання попиту на послуги з догляду, головним чином немедичного характеру, вимагає створення служб з надання високоякісних, доступних і стабільних послуг в області охорони здоров'я й догляду, зокрема у випадку довготривалих хвороб. Більш широкого розповсюдження набуває тенденція переходу від надання послуг у будинках для престарілих – до надання послуг амбулаторного характеру й послуг вдома. Цьому сприяє і той факт, що у сучасних системах медичного обслуговування не завжди наявне все необхідне для надання послуг все зростаючій кількості старіючого населення, оскільки вони розраховані здебільшого на забезпечення

інтенсивної терапії й надання невідкладних послуг, а не на лікування хронічних захворювань, характерних для людей старших віків. У міру старіння люди нерідко зіштовхуються із численними проблемами здоров'я, для лікування яких потрібні комплексні методи.

Важливим аспектом забезпечення належного догляду є інтеграція заходів профілактичного, лікувального й реабілітаційного характеру. У ряді європейських країн пріоритетним напрямом політики є забезпечення активного й здорового способу життя людей третього віку й здійснення заходів, спрямованих на розширення сфери послуг, надаваних літнім людям за місцем їхнього проживання.

Заслуговує на особливу увагу існуюча в Україні нерівність у плані доступу до медичного обслуговування і якості отримання медичних послуг для осіб різних віків. Хоча відсутня чітка політика дискримінації за віком, негативне ставлення до старих й охорони їхнього здоров'я зберігається й нерідко позначається на їхньому лікуванні. Дефіцит ресурсів, а також недостатнє поширення й престиж геріатричної медицини є причиною нестачі кваліфікованих спеціалістів (лікарів, медичних сестер), результатом чого є чисельні випадки ігнорування або неадекватного надання послуг престарілим, зокрема через неправильні діагнози або медикаментозного лікування. Наслідками цього є зниження якості життя престарілих та збільшення витратних засобів, на охорону здоров'я та довготривале лікування людей старших віків.

В останні роки спостерігається значна зацікавленість громадськості питаннями постаріння суспільства, що знаходить відображення у засобах масової інформації. Однак досить часто інформація в ЗМІ подається у статтях, що розповсюджують тривожні чутки щодо потенційно негативного впливу зміни вікових структур, зменшення працездатного населення зображується як загроза для національної безпеки. Негативні наслідки постаріння населення для соціального й економічного розвитку ілюструють наступні міркування: суспільство стає консервативним, нетерпимим до

ризиком та радикальних змін, тому може стати непрогресивним, відстаючим від інших суспільств не лише за технічним оснащенням та економічним добробутом, але й в інтелектуальному відношенні, в творчих досягненнях (О. Осколкова); збільшується показник захворюваності, оскільки літні люди мають чисельні хронічні хвороби, скорочується приток молоді в економіку, вирішення медичних та соціальних проблем, необхідність збільшення витрат на утримання будинків-інтернатів (Т. Арєф'єва). Нерідко проблеми людей третього і четвертого віків розглядаються з точки зору «вартості для нації», «економічної залежності літніх» (Є. Балабанова), літніх називають «баластом», «зайвим навантаженням на бюджет» (В.А.Вавилов, В.В. Вавилов), «тягарем для суспільства» (Л. Чуркова, Л. Шибєєва).

Рідко в ЗМІ зустрічаються статті, що описують позитивне й активне старіння як на робочих місцях, так й у громадах, розкривають пільги для майбутніх поколінь у плані розширення можливостей одержання довготривалої освіти й кращих умов для працевлаштування на рівні зменшення чисельності робочої сили. В умовах спільного проживання декількох поколінь в родині, літні люди могли б надати допомогу молодим батькам у догляді за дітьми, у результаті чого могла б підвищитись частка молоді на ринку праці. Відповідні стратегії в області економії й інвестицій могли б сприяти запобіганню передбачуваних фінансових труднощів старіючого суспільства.

Існуючі негативні уявлення відносно літніх людей часто є необґрунтованими і вони далеко не «нейтральні», перш за все щодо зайнятості людей третього віку. Вважається, наприклад, що з віком трудовий потенціал постійно слабшає, хоча багато досліджень цей міф спростовують: як люди третього віку, так і молоді трудящі мають свої позитивні й негативні сторони й можуть по-різному вносити вклад у трудову діяльність. Твердження щодо неспроможності літніх трудящих працювати в сучасних умовах активної інтенсифікації праці також є хибними. По суті справи багато з людей третього віку цілком здатні продовжувати працювати й хочуть

робити це при наявності більш гнучкого графіка роботи. Люди третього віку володіють багатим запасом надбаних професійних навичок і досвідом, усунення структурних перешкод може сприяти подальшому нарощуванню їхнього продуктивного потенціалу.

Боротьба з дискримінацією за віковими ознаками й сприяння захисту гідності літніх людей має велике значення для забезпечення поваги, на яку вони заслуговують. Просвіта літніх людей в області права, підготовка професійного персоналу, волонтерів, що здійснюють догляд, і членів родини, сприятиме підвищенню якісного рівня послуг, надаваних людям старших віків в установах і вдома. Просвітництво з питань старіння й прав престарілих серед молоді – основа довгострокової стратегії по боротьбі з дискримінацією за віковою ознакою.

Отже, у результаті зниження показників народжуваності й зменшення смертності серед дорослого населення, спостерігається світовий процес демографічного старіння. Це демографічне явище, котре охопило розвинені країни наприкінці ХХ ст. та яке останнім часом поширилося на країни, які розвиваються, уже трансформує вигляд багатьох країн. Хоча в розвинених країнах процес постаріння населення відбувався поступово, сьогодні ці країни зіштовхнулися із взаємозалежністю проблеми старіння з безробіттям й нестійкістю пенсійних систем. Країни перехідної економіки та країни, які розвиваються, опинилися перед необхідністю вирішувати проблеми розвитку й демографічного старіння одночасно. Оскільки у цих країн менше часу для адаптації до наслідків демографічного старіння, перед урядами стоїть завдання використання ефективних заходів, щодо реагування на цей виклик і максимального використання можливостей, які містить у собі процес демографічного старіння.

Демографічне старіння – об'єктивний, історично обумовлений процес, що має незворотні наслідки, які слід усвідомлювати й враховувати у суспільній практиці [49, с. 173].

Пріоритетні завдання із проблем старіння визначають виходячи з темпів старіння населення країни – швидкого (як у більшості розвинених країн), помірного (як у багатьох країнах із середнім рівнем доходу) або повільного (як у більшості країн низького рівня доходу). Згідно показників зміни частки населення 60 років і старше по 179 країнах у 2005-2025 рр., Україна визнається країною з помірно старіючим населенням [201, с. 18].

У доповіді Генерального секретаря ООН на 63 сесії Генеральної асамблеї ООН (1.07.2008 р.) зазначається, що країни з помірно старіючим населенням (в тому числі Україна) мають зробити вибір на користь конституційних і законодавчих змін, для того щоб забезпечити захист прав осіб літнього віку, включивши положення щодо відмови від ігнорування їхніх інтересів, жорстокості й насильства над ними. По мірі того, як люди старшого віку починають становити значну частку населення в цих країнах, усе гостріше відчувається необхідність формування нормативно-правової бази для захисту їхніх прав, забезпечення гарантій їхньої участі в процесах прийняття рішень відносно стратегій, що зачіпають їхні інтереси. У той же час ці країни мають активізувати свої зусилля з формування більш позитивного уявлення про процес старіння, насамперед у країнах перехідної економіки, де сприйняття літніх людей нерідко носить дещо викривлений характер [201, с. 20].

Низький рівень тривалості життя в Україні, у порівнянні з європейськими країнами, вимагає вживання невідкладних заходів з підвищення доступності та якості медичного обслуговування, надання різних соціальних послуг і благ, зниження смертності, викликані не природними причинами.

Страх перед постарінням населення часто є необґрунтованим, оскільки саме «старі» нації, наприклад, японці, є лідерами в технічному, технологічному та соціально-культурному процесі, а найстаріша в Європі Швеція має найкращу систему соціального забезпечення.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі «Теоретичний аналіз геронтогенезу: міждисциплінарний підхід» узагальнено біологічні, соціогеронтологічні, соціально-психологічні, соціально-демографічні теорії про особливості похилого віку.

Зроблений огляд основних досліджень, що сприяли становленню геронтологічної науки і сучасних біологічних теоретичних підходів до вивчення процесу організменного старіння та його уповільнення. Встановлено, що теорії «запрограмованого» старіння, вважають його еволюційно заданим, генетично визначеним, спадково запрограмованим процесом, властивим усім живим організмам, життєдіяльність яких обмежена виконанням репродуктивної функції і являє собою «самознищення» організму задля забезпечення еволюційного розвитку. За теоріями стохастичними, непрограмованого старіння – воно є нагромадженням протягом життя порушень й ушкоджень організму, що викликані зовнішніми випадковими причинами.

Біологічні підходи в геронтології, що визначають старіння як комплексний кумулятивний процес психобіологічного погіршення, руйнування, зношуваності організму: по-перше, стимулюють наукові пошуки нових здоров'язберігаючих технологій, сприяють розробці медичних препаратів, котрі подовжують життя людини і підвищують його якість; по-друге, формують політику соціально-медичного обслуговування, виходячи з позицій дефіцитарності, обмеженості та втрат, що виникають з віком; по-третє, імпліцитний погляд на старіння як деградацію, що прирівнює його до хвороби, формує негативні стереотипи старості, викликають страх та відразу до неї, намагання маскувати її наступ.

На основі аналізу соціопсихологічних теорій психодинамічного підходу, що виходять з тези обмеженості енергії в організмі та розподілення її між біологічною (підсвідомістю), психологічною (свідомістю) та

соціальною (надсвідомістю) складовими особистості, авторкою робиться припущення, що у літньому віці менше енергії вимагається для задоволення несвідомих потягів, а також і енергії, що йшла на моральний контроль, а тому більше енергії переводиться в об'єктивні, логічні, психічні процеси свідомості, витрачається на культурну і духовну діяльність. Якщо культурно-духовна діяльність в літньому віці є недостатньою, не використовує всієї закладеної енергії, це стає причиною психологічних розладів.

Зосередження уваги на теоретичних формулюваннях (его-психології) Е. Еріксона, що представляв життя людини як послідовну зміну психосоціальних стадій розвитку, супроводжуваних кризами внаслідок невідповідності рівня психологічної зрілості соціальним вимогам до індивідуума на цій стадії, розкрило широкі можливості доведення унікальності та цінності кожного етапу життєвого циклу та цілісності життєвого шляху людини. Кожна криза містить у собі потенціал для розвитку, особистісного росту людини, успішне розв'язання якої розширює її можливості. Поведінку особи похилого віку пояснено з позиції кризи «цілісність Я – розпач». Почуття цілісності Я виникає у людини в результаті усвідомлення власної значимості, задоволеності життям та досягненнями, при цьому вона спокійно ставиться до власного уходу, оскільки бачить продовження себе в нащадках, інтелектуальних або рукотворних працях; збереження, підтримка цілісності Я залежить від зацікавленості, захопленості життям у своєму віці. Нестаток або відсутність цілісності проявляється у імпліцитному страху смерті, відчутті невдачливості, очікуванні неприємностей.

Зроблений огляд найбільш загальних геронтосоціальних теорій в контексті геронтосоціальної роботи. Порівняні дві альтернативні концепції представлені теоріями «звільнення» та «активності». Перша теорія виходить з тези про неминучість суспільного відчуження людей третього віку. Імпліцитно робиться акцент на відмінностях у економічних можливостях, соціальних ролях, комунікативних зв'язках літніх і молодих людей,

актуалізуючи політику відчуження, сегрегації, байдужості до людей пізнього віку як другорядних, підкреслюючи їхню повну залежність від держави, зводячи геронтосоціальну роботу до соціального обслуговування та догляду. Друга теорія нівелює вікові відмінності між середнім і літнім віком (в загальній активності, ролях, комунікаціях тощо), не враховує особливостей, потреб і цінностей людей третього віку. Геронтосоціальна робота, в контексті цієї теорії, орієнтується на включення літніх людей у активне суспільне життя, створення умов для розвитку їхніх здібностей і можливостей. Зауважено, що описувані даними теоріями стратегії можуть мати місце в житті окремих індивідумів, але вони обумовлюються станом здоров'я, типом особистості, характерологічними рисами, фінансовою спроможністю, освітою, життєвим досвідом та ін.

Встановлено, що теорія субкультур (особлива, відмінна від інших субкультура людей старших віків); теорія вікової стратифікації (вікові верстви населення відрізняються здібностями, рольовими функціями, культурною приналежністю, доступом до матеріальних благ, правами і привілеями); теорія найменування або «навішування ярликів» («старі» визначаються як хворі та бідні) – всі вони формують негативне ставлення до літніх людей. Концепції взаємодії поколінь у суспільстві, описувані теоріями «соціальних естафет» та «громадянства декількох поколінь» спираються на ідею взаємної комунікації як засобу пристосування суспільства до своєї нової структури, значною частиною якого є люди старших віків та останніх – до молодших когорт, до суспільства у цілому і до свого нового соціально стану.

Розгляд демографічних особливостей процесу старіння населення дозволив висновувати, що його наслідки впливають на сфери: економічну (економічний розвиток, доходи, інвестиції, споживання, зайнятість, пенсійне забезпечення, податкову політику); культурну (передачу знань і соціокультурного досвіду наступним поколінням); соціальну (склад родин, умови життя, міграційні тенденції, потреби у медичній допомозі,

соціальному обслуговуванні); політичну (результати виборів, систему політичного представництва).

Аналіз демографічних даних дозволяє зробити висновки про поступове зменшення чисельності українців протягом усього ХХ ст. та з 1990-х рр. перевищенням смертності над народжуваністю. За останні 20 років на фоні постійного природного скорочення населення України спостерігається щорічне збільшення чисельності людей пенсійного віку. Демографічна криза характеризується депопуляцією, викликаною високою смертністю та низькою тривалістю життя; серед причин смерті високий показник за зовнішніми причинами, що говорить про кризовий стан в Україні медичного обслуговування, екологічної, соціальної та економічної ситуації.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ

4.1. Конструювання соціокультурних стереотипів похилого віку

Похилий вік, як початковий або перехідний етап до старості значною мірою є феноменом активного соціального конструювання. Похилий вік можна розуміти як проект, який приписується суспільством певній віковій категорії людей. Він включає набір конвенційних установок (правил, законів, принципів, норм, цінностей), які визначають як соціально-можливі дії «інших» стосовно даної вікової групи, так і регламентують поведінку членів останньої. Визначальні установки соціального проекту похилого віку знаходять своє втілення в стереотипах.

Стереотип (грец. stereos – «твердий», typos – «відбиток») – усталена думка про певну групу людей або окремих індивідуумів цієї групи. Стереотип в загострено спрощеній формі, з емоційним забарвленням приписує групі індивідуумів певні властивості та установки. Стереотип дозволяє диференціювати членів суспільства по категоріях і сприймати їх шаблонно, згідно соціальних очікувань. Людина відчуває потребу в стереотипах як в узагальнюючих «схемах» дійсності, що психологічно полегшує взаємодію з навколишнім світом. Стереотипи справедливо вважати закономірним результатом розвитку повсякденного знання в складних суспільствах (особливо в сучасній урбаністичній цивілізації з характерним для неї спільним проживанням на обмеженій території великої чисельності незнайомих людей), які дозволяють у найбільш концентрованій формі створювати уявлення про оточуючі групи «інших».

Важливими для формулювання й теоретичного опису особливостей ставлення до людей третього віку є феноменологічні підходи до проблеми

соціального конструювання реальності А. Щюца, П. Бергера, Т. Лукмана, Б. Вальденфельса, теоретичні аспекти лінгвістичного конструювання Дж. Серля, а також аналіз стереотипізування як теоретичної проблеми (М. Хевеши, Н. Штер, С. Климова, В. Щукин).

Конструюють соціальний проект старості у суспільній свідомості наступні чинники: відносини між поколіннями, основною складовою яких є наступність поколінь у культурних й морально-етичних нормах, зразках поведінки, життєвих проектах; офіційний та академічний дискурси; морально-нормативні очікування, що характеризують взаємозв'язок ставлення до об'єкта із соціальною значимістю виконуваних ним функцій (культурних, соціальних, політичних); культурні традиції, що відображені в мові (наявність позитивних або негативних відтінків у термінах, зв'язаних зі старінням), художніх образах, котрі визначають повсякденне сприйняття представників третього віку, встановлюють межі соціальних очікувань для їхньої поведінки; рівень розвитку суспільної свідомості, що відбиває наявність певних вікових пріоритетів.

Соціальний проект старості є системою повсякденних знань й очікувань про деякі об'єкти усередині соціальної системи, з якими суб'єкт такого знання, як правило, не має тісних регулярних контактів. Чим більше віддалений об'єкт просторово або хронологічно, тим більш узагальненими і типізованими виявляються уявлення про нього, і саме приналежність до різних поколінь є центральною причиною виникнення й функціонування стереотипів старості в сучасному суспільстві.

Сучасні стереотипні геронтологічні уявлення включають наступні елементи. Позитивні риси літніх людей (мудрість, терпимість) для представників різних вікових когорт у цілому більш значимі, ніж негативні. Існуючі негативні геронтологічні стереотипи носять прихований, завуальований характер, поширюються й діють у першу чергу поза родиною і проявляються не в агресивній формі, а скоріше у віднесенні літньої людини до категорії «відпрацьованого ресурсу». Молодь вважає літніх людей

виключеними із форм соціальної участі. Самі літні свої проблеми сприймають більш оптимістично, ніж представники інших віків. Проблеми стану здоров'я в літньому віці хвилюють представників інших вікових груп навіть більше, ніж самих літніх, що демонструє дію стереотипних асоціацій старості й хвороби.

Проблема негативного сприйняття старості іншими поколіннями полягає не стільки в негативних проявах фізичної старості, скільки у протиставленні «ми – вони» за ознаками відмінності в образі думок, цінностях, ідеалах. Бурхливий розвиток цивілізації збільшив між поколіннями розриви такого роду, роблячи їх усе менш переборними. В минулі епохи наступність поколінь забезпечувало сприйняття й ставлення молоді до старості як до майбутньої моделі власного літнього віку. Сьогодні типи взаємодії між поколіннями носять інший, набагато більш конфліктний характер.

Найбільш дезорієнтованою і кризовою є група передпенсійного віку, котра відрізняється вкрай високим рівнем скептицизму й тривожності. Соціально-психологічний стан представників цієї групи характеризується песимізмом, втратою сенсу життя; схильністю в рішенні своїх проблем розраховувати на державу більше, ніж представники інших віків. Саме для передпенсійної групи найбільш характерні стереотипні думки про старість як період безпорадності, залежності від оточуючих, візуальної непривабливості.

Таким чином, стереотипне мислення взагалі характерно для людини – будь-яка думка пов'язана з категоріями (більш або менш «справедливими»), за допомогою яких класифікується надбаний досвід. Нейтральне в емоційному плані стереотипне мислення зазвичай виявляється нешкідливим. Така ситуація складається, коли об'єкт стереотипізування не зачіпає інтереси того, хто конструює цей стереотип. На думку Е. Гідденса, негативне стереотипізування часто пов'язане із психологічним механізмом заміщення, за якого почуття ворожості переноситься на об'єкти, які не є безпосередньою

причиною виникнення негативних емоцій; на них люди проєктують почуття власної тривоги та невпевненості [66, с. 248]. Будучи різновидом упередження, такі стереотипи мають яскраво виражений негативний відтінок, зазвичай необґрунтовані й сформовані не спираючись на безпосередній досвід. Особливо слід зазначити стійкість таких стереотипів.

Ступінь стійкості стереотипів старості залежить від рівня сформованості соціовікових ролей у суспільній свідомості; готовності побачити в іншому повноправного члена суспільства; можливості подолання наслідків хронологічної дистанції поколінь, втіленої в розходженнях у ціннісних і морально-етичних орієнтаціях; здатності самих літніх людей спростовувати установки, які їх дискримінують, не миритися із нав'язуваними соціально пасивними ролями. Та або інша соціальна функція не є каузальною характеристикою об'єкта, а визначається відносно набору існуючих у суспільстві цінностей. Логіка тут властива не самим функціям, а скоріше способам їхнього тлумачення. У визначенні функцій або ставлення до об'єкта завжди присутній ментальний компонент, що й спричинює відмінне ставлення до старості в різних суспільствах та у різних соціальних групах. Типізація суспільством суб'єкта в якості виконавця функцій конструює стереотип припустимих варіантів його поведінки. Одним з механізмів такої типізації є соціальний вік, сутність якого розкривають очікування й вимоги суспільства стосовно соціальної ролі та статусу індивіда в даному віковому періоді. Дуже часто він прив'язується до календарного віку, тому що законодавчі й суспільні ініціативи орієнтовані на середньо очікуваний варіант. У сучасних суспільствах людям третього віку можна нав'язати статус із більшою легкістю, ніж іншим віковим групам. Деякі соціальні статуси не підкріплюються функціями, наприклад, почесне звання, яке надає самоцінність статусу зазвичай без значимих наслідків. Дж. Серл пише: «Якщо у Вас є нагороди, почесний ступінь <...>, жодні права або повноваження не пов'язані з цими позиціями. Це чисте найменування [226, с. 54]». Він розглядає почесні статуси як обмежені,

регресивні випадки «повноцінних», які виникають в результаті обмеження статусів, що були раніше. Виникнення почесних статусів обумовлюють наступні фактори: «моральний» (об'єктивація заробленого протягом трудового й громадського життя символічного капіталу, поваги за попередні заслуги), та «традиційний» (існуюче в багатьох культурах ставлення до старості як до унікальної події).

Негативний вплив академічного дискурсу на повсякденне ставлення до літніх людей обумовлений біологічними інтерпретаціями старості, що розглядають старіння як руйнівний процес, котрий з віком, під дією зовнішніх та внутрішніх ушкоджень, призводить до погіршення фізіологічних функцій організму. Оскільки геронтологія як наука виникла і довгий час розвивалася в рамках медицини, медичний дискурс, зосереджений на описі характерних для старості відхилень і хвороб, привів до закріплення в суспільній свідомості асоціативних рядів, побудованих за принципом старість – слабкість, хвороба, безпорадність [274, с. 96].

Найвиразнішим показником культурних традицій є лінгвістичний компонент стереотипів. Ключова для соціального конструювання властивість мови – за допомогою слів позначати щось в символічній формі. Американські вчені Б. Уорф та Е. Сепір розробили концепцію взаємозалежності культури народу і його мови (гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа), яка доводить взаємозв'язок мови і психічної, розумової й практичної діяльності людей. Причому мислення, світогляд і поведінка людей на пряму залежать від прийнятих форм слововживання, від природи та характеру мови, якою вони висловлюють свої думки й почуття. Тобто про світосприйняття, наявність певних стереотипів у національній свідомості найвиразніше свідчить мова.

У мовах багатьох традиційних суспільств, слова «старший» й «головний» явно родинні; терміном «батько» могли звернутися до начальника або вчителя.

В українській мові людину похилого віку прийнято називати «літньою». На основі етимологічного аналізу слова «літо», яке має значення «роки» та «вік», а також характеризує «найтеплішу пору року», пору дозрівання плодів і врожаю, авторка припускає, що поняття «літній вік» вбирає в себе характеристику зрілості, лагідності, повільності, поступливості. Поняття «старець» у відношенні до людини похилого віку застосовується у розумінні «мудрець». В православ'ї старець – це учитель та наставник від Бога, досвідчений монах, великий молитвеник. У родині старшому за віком доручалося виконання релігійних святкових обрядів, наприклад, благословення молодих («висловлення блага», добре побажання). За аналогією до головуючого в родині батька, християнського священика названо «батюшкою». В українській мові немає характерних зневажливих форм для опису літніх людей, таких, наприклад, як в російській – «старушонка», «старикашка», що у певному смислі визначає поважне ставлення до старості.

Сучасні світові вирази про старість мають в більшості позитивні визначення. В англійській мові «ageing» означає одночасно дорослішання та старіння, «elderly» – літній, немолодий, шанований; німецьке «alter» старість близьке до «eltern» батьки, «weise» (мудрий) до «weiss» (сивий); на івриті похилий вік «בגיל העמידה» похідне від кореня «עמיד» стійкий, також «גיל הזהב» – золотий вік. Старість багатопланова у різних культурно історичних аспектах, в залежності від того, як її визначає суспільство.

Однією із ключових рис сучасної культури стала візуальна сугестивність, яка обумовлена зростанням динамізму повсякденного життя, коли інформація повинна бути засвоєна максимально швидко й «наочно», а також зменшенням індивідуально особистісного спілкування; переходом до дистанційно-фрагментарного сприйняття – від випадкових спостережень на вулиці до телевізійного відеоряду. Важливу роль у конструюванні стереотипів старості відіграє реклама. Найчастіше літні люди рекламують ліки або засоби домашнього господарства, у результаті чого формується їх

образ як людей з обмеженою сферою діяльності та таких, які мають постійні проблеми здоров'я.

Перші дослідження стереотипів про літніх людей розпочалися в 50-х роках ХХ ст. Багатьма дослідниками відзначається складна структура стереотипів, наявність «позитивних» й «негативних» складових образу старості. Найбільш типові стереотипи – уявлення про літніх як людей самотніх, зі слабким здоров'ям та фінансовими проблемами, схильних до депресій й слабоумства і які є тягарем для інших [124, с. 84-87].

Із західної психології до нас прийшло поняття ейджизм (англ. ageism) – негативний стереотип, соціальна установка, найчастіше до людей літнього віку. Термін ейджизм був введений у 1968 р. американським геронтологом Робертом Батлером в значенні дискримінації людей за віком, подібно расизму и сексизму. Ейджизм розглядає старість як протилежність молодості, вважаючи, що з віком людина втрачає енергію, фізичну мобільність, сексуальність, пам'ять, інтелект, тощо.

Негативні стереотипи про соціально неспроможні групи можуть приводити до їхньої стигматизації, витіснення в маргінальні області соціального життя. Результатом стигматизації зазвичай стає повне або часткове відторгнення індивіда від широкого суспільства, що приводить до феномена соціальної смерті [138, с. 22-31]. Якщо накладена стигма приймається самим індивідом, то вона може стати фактором пророцтва, що самореалізується. Цьому сприяє ефект Пігмаліона – пророцтва, зроблені авторитетом або поділювані більшістю, мають властивість збуватися, тому що гіпотетичні обставини сприймаються всіма як реальні, стаючи реальними за своїми наслідками [147, с. 262-263].

Уявлення про «вичерпаність» літньої людини нерідко стає непереборною перешкодою в її самореалізації. Практики виключення представників геронтологічної групи як у приватній, так й у публічній сферах соціального життя, розмивання їхньої самоідентичності прискорюють процеси патологічного старіння. Навпаки, участь у різних життєдіяльнісних

сферах суспільства, забезпечення рівності індивідів усіх віків, пролонгують їхнє активне життя й обумовлюють стабілізацію суспільства.

Ставлення до людей третього віку, які продовжують трудову діяльність, часто суперечливе. Літніх людей одночасно вважають досвідченими, але нерішучими у прийнятті рішення, некомунікабельними і балакучими, уважними та розсіяними. Загальна оцінна характеристика літньої людини як «безперспективної» може мати негативні наслідки щодо ставлення керівників. Літні сприймаються як уперті, консервативні, нездатні сприймати чужу позицію – тут вік перетворюється в знаряддя гноблення. Стереотип, що літні люди непродуктивні – абсолютно хибний. Серед літніх людей достатньо енергійних, незалежних, здорових і освічених фахівців, які продовжують працювати на керівних посадах або, вийшовши на пенсію, беруть активну участь у житті суспільства.

До негативних атрибуцій старості відносять високий ступінь нетолерантності, репресивність установок людей старших віків по відношенню до девіантів і делінквентів [227, с. 147], відсутність у них навиків володіння технікою сучасного існування, інертність і пасивність життєвої позиції, конформістську парадигму поведінки. Негативність у ставленні до певної соціальної групи важко зруйнувати.

Негативні стереотипи часто стають причинами девіантної поведінки літніх людей, нерідко обумовленої не стільки економічними мотивами, скільки усвідомленням власної непотрібності, почуттям загрози й непевності в стрімко мінливому світі, спробою привернути до себе увагу і яка проявляється, як правило, не в насильницьких актах, а в антигромадській поведінці, зростанні суїцидів у цій віковій групі.

Стереотип старості, що сформувався в суспільстві, завжди ґрунтується на реальній соціальній позиції людей літнього віку в ньому. Соціальна позиція індивідів у суспільстві, за П. Бурд'є, залежить від володіння ними наступними видами капіталів: економічним (матеріальні блага), культурним (освіта), соціальним (ресурси, пов'язані із приналежністю до групи) та

символічним. Символічний капітал є різновидом соціального, під ним розуміється володіння певним авторитетом, репутацією, визнанням як групою рівних так і зовнішніми інстанціями. Розподіл капіталів, обсяги і структура капіталів має прояв у володінні владою і впливом у соціальному просторі. У ієрархії різних видів капіталів «економічне поле прагне нав'язати свою структуру іншим полям [36, с. 57]».

Низький соціальний статус людей похилого і старого віку в нашому суспільстві пов'язаний, перш за все, з їхньою економічною та соціальною залежністю. Літніх людей зараховують до групи соціально вразливих, часто ототожнюючи з бідними, незабезпеченими, злиденними. Люди похилого віку, в своїй більшості, мають менше доходів, ніж інші верстви населення, за винятком дітей. Існуючи лише на пенсію, пенсіонери визначені соціальною політикою держави як суб'єкти відносин залежності. Існуюча в Україні пенсійна система (солідарна), що здійснює виплати в основному за рахунок державних коштів, в умовах соціально-економічної нестабільності поглиблює цю залежність. Люди похилого віку втратили свої заощадження в результаті інфляції та реформ і не мають можливості їх відшкодувати на відміну від працюючого населення. Перерозподіл власності призвів до того, що більша її частина сконцентрована в руках молодих людей. Діюча система пільг та соціальної допомоги не сприяє економічній незалежності літніх людей, а лише підкреслює соціальну ураженість даної групи населення. До соціальних конструкцій, що дискримінують літніх людей, належить вихід на пенсію. Зневажливе ставлення держави до літніх людей переноситься і на сімейні відносини. Літні люди все частіше стають жертвами матеріального, морального та фізичного сімейного насильства.

Негативні емпіричні факти життєдіяльності людей літнього віку діагностуються суспільною свідомістю як іррелевантні. Замикання індивідуальної свідомості на буттєвому колі власних проблем, на індивідуально вигідних проектах поведінки, негативним наслідком має

ефект моральної ексклюзії [151, с. 626], коли людина концентрує увагу лише на власній користі, власних дітях, своїх фінансових справах, виключаючи всіх інших із кола своїх турбот, сприймаючи їх як тих, хто знаходиться поза зоною, на яку поширюються закони моралі. Повсякденний утилітаризм дає ерзац рішення проблеми життя, схильний нівелювати Іншого, перетворювати його в істоту відчужену, річ серед інших речей, низводить до положення інструмента. Замість того, щоб намагатися бути, людина намагається мати, багато в чому володіння власністю стає більш реальним, ніж буття. Це є своєрідною соціальною пасткою, що приводить до деструктивності.

У суспільній свідомості укорінюються стереотипи, на кшталт того, що виховання онуків або ведення домашнього господарства є основними доброчесностями літнього віку або відбувається стигматизація літніх як винних у власних життєвих невдачах, низькому соціальному статусі, що принижує їх вплив в рамках культурного простору.

Суб'єктивне ставлення людини до соціальних впливів, стереотипів, шаблонів є особливо значимим у літньому віці, тому що впливає на почуття соціальної позиції. Почуття соціальної позиції, як зазначає П. Бурд'є – це «почуття того, що можна й чого не можна «собі дозволити», містить у собі негласне прийняття своєї позиції, відчуття межі («це не для нас») або, що зводиться до того ж, почуття дистанції, яку означають і тримають, поважають або змушують інших поважати – причому, звичайно, тим сильніше, чим суворіші умови існування й чим більш неухильний принцип реальності [36, с. 65-66]».

Складна економічна ситуація в Україні ставить літніх людей на межу виживання, що закріплює негативність літнього віку в суспільній свідомості. Психічна і фізична втомленість людей похилого віку від боротьби за виживання викликає стан пасивної підкори соціальним стереотипам. Скромне існування старшого покоління в Україні обтяжується нерозумінням та необґрунтованими звинувачуваннями молодого покоління, хоча

стабільність соціальної системи базується на контекстному взаємозв'язку представників різних вікових і соціальних груп.

Літні люди в нашій країні живуть в ситуації постійного соціального стресу, не маючи відчуття соціальної захищеності, у них змінюється ієрархія життєво важливих потреб. Причому найбільш значимими за таких умов для них стають потреби більш низьких рівнів (біологічні, в безпеці), ніж ті, що були за умов стабільності. В ієрархії цінностей головним стає здоров'я. Конструюванню ідеалу здоров'я, що виникає з колективного несвідомого, стихійної реалістичної свідомості, сприяє бажання психологічно захиститись від хибних і утопічних ідеалів. Втрата значимості духовних цінностей вимагає вироблення у суспільстві нових норм, ідеалів життєвих світоорієнтацій людей. А. Швейцер справедливо зауважує, що для суспільства, як і для індивіда, життя без світогляду є патологічним порушенням вищого відчуття орієнтації, що в практичних справах виражається в русі від авантюри до авантюри [300, с. 73].

Публічне загравання та відверте використання літніх людей під час чергових виборів, демонстрація того, що запити літніх виборців ставляться вище запитів інших вікових груп, ініціює формування інфантильної тактики претензій і при цьому провокує в інших вікових групах почуття провини і озлобленості.

Політична влада робить публічним, об'єктивованим, видимим, офіційним те, що залишалося в стані індивідуального або серійного досвіду, що являє собою дивовижну соціальну владу – владу утворювати групи. Ця робота з вироблення категорій – ведеться безперервно, у кожен момент повсякденного існування, через ту «боротьбу, що протиставляє агентів, які мають різні відчуття соціального світу й позиції в цьому світі, різну соціальну ідентичність, за допомогою всілякого роду формул: гарних або поганих заяв, благословень або прокльонів, лихослів'я або похвал, поздоровлень, славослів'їв, компліментів або образ, докорів, критики, обвинувачень, наклепу й т.п. Невипадково *kategoresthai*, від якого

походять категорії й категореме, означає «обвинуватити привселюдно» [36, с. 67].

Реальне становище людей літнього віку є наслідком соціальної дезінтеграції і відсутності адекватної оцінки старості на шкалі соціокультурних цінностей. Негативна оцінка старості кваліфікується або як аутсайдерська, або як репресивна, звинувачувальна. Складається парадоксальна ситуація, коли обвинувачується сама жертва, а не суспільство, оточуючі люди або збіг обставин.

Г. Честертон, відбиваючи атаки агресивного пуерілізму, зауважив: «Жертвувати усім в ім'я молодих – те ж саме, що працювати на багатих: вони стануть привілейованою кастою, а всі інші – підлабузниками. А головне, молодим і так непогано. Якщо ми дійсно бажаємо утішити світ, краще зайнятися старими [295, с. 214-215]».

Суспільство великою мірою обумовлює розвиток людини. Силу соціальних впливів не можна недооцінювати, але людина здатна бути вільною від суспільних шаблонів, чинити опір суспільному тиску. Особистість як унікальна істота впливає на соціальні ситуації та суспільні події. Е. Фромм пише, що людина є «історично активним діячем, чії внутрішні сили енергійно протидіють потужному тиску несприятливих соціальних і культурних систем [276, с. 33]».

Неабияку «стійкість духу» доводиться проявляти людям літнього віку, щоб протистояти негативним стереотипам старих як людей нікчемних, інтелектуально деградуючих, безпомічних. «Стойкість духу, – пише В. Франкл, – дає людині можливість затвердити себе в своїй людяності наперекір тілесно-психологічним станам [266, с. 111]». У тих людей старшого віку, для яких негативні шаблони стають значимими, спостерігається зниження самооцінки, вони перестають бути суб'єктами власного життя, підкорюючись суспільній думці.

Протистояти негативним суспільним впливам літній людині допомагає почуття задоволеності прожитим життям. Особистість, яка успішно розв'язує

завдання інтеграції досягнень і енергетичного потенціалу життєвих етапів переживає почуття задоволення (Е. Еріксон).

Активні люди своїми діями змінюють власне оточення, набувають здібностей розв'язувати складні ситуації, самі вибудовують свій життєвий шлях. Активне ставлення до життя створює сприятливі умови для прогресивного розвитку особистості. Діяльне життя є умовою подальшого розвитку особистості в пізні роки, а також допомагає протистояти негативним стереотипам старості. Сформовані у людини такі якості як самостійність і незалежність, дозволяють особистості протистояти суспільній думці і виробляти свої критерії оцінки власного життя. Нові соціально-історичні умови вимагають від людини вироблення нових прийомів рішення життєвих проблем, стратегій поведінки в соціальних ситуаціях, образу життя. Що, в свою чергу, вимагає переосмислення, нової інтерпретації подій власного життєвого шляху. Однією з ознак старіння може бути певна ригідність людей третього віку, неготовність до зміни програми дій у відповідності до нових ситуаційних вимог.

Наскільки адаптивним, успішним, продуктивним буде життя людини на пізніх етапах розвитку, залежить від її суб'єктивного ставлення до світу, її установок, життєвих позицій, особистісних рис, що вироблені протягом попереднього життя. При активній адаптації до старості процеси ресоціалізації й включеності в громадське життя можуть навіть підсилитися [92, с. 44]. Дезадаптивність людини літнього віку, як правило, є результатом неконструктивного способу життя на попередніх етапах.

До умов, які затримують процес старіння та забезпечують подальший розвиток особистості, найчастіше відносять інтеграцію суб'єктом всіх пройдених ним стадій, свого минулого теперішнього та майбутнього. Позитивною є установка літніх людей оцінювати своє життя та події за критерієм успіхів, досягнень, щасливих моментів. Оптимістичне сприймання подій дозволяє поразки та помилки інтерпретувати як цінні уроки життя, які

ведуть до майбутніх перемог, надавати високої значимості хвилинам радості, щастя, задоволення.

Одним із головних факторів продовження розвитку особистості в пізні роки є змістовність, творчість і продуктивність життя людини. На думку американського дослідника М. Греллера, сучасна соціальна ситуація провокує багатьох людей залишати роботу у віці, коли вони ще здатні працювати, не дивлячись на людські та фінансові витрати. До сукупності обставин, які підштовхують працівника залишити роботу, автор відносить: 1) зміну потреб, інтересів і здібностей людини; 2) соціальні очікування; 3) об'єктивні можливості, що пропонують організації [69, с. 55-60]. Якщо людина залишає професійну діяльність, перед нею постає завдання реалізувати свої можливості в інших видах діяльності, що нерідко вимагає зміни способу життя. Люди, які звикли на своєму життєвому шляху переборювати труднощі, досягати успіху, дотримуються такої ж стратегії поведінки і в пізній період. Вони самостійні, критично ставляться до стереотипів.

Люди, що зайняті творчістю, наукою, мають можливість до глибокої старості продовжувати свою креативну діяльність. Розширюється їх досвід, поглиблюються знання, покращуються синтезуючі здібності. Професійні або вчені звання, які є інституціолізованим і законним символічним капіталом, служать інструментом, що дозволяє захистити й зберегти цінність праці людини похилого віку.

Часто на пізніх періодах життя продуктивність інтегрується з морально-духовними установками. Літні люди можуть реалізувати себе шляхом утвердження моральних цінностей у своєму повсякденному житті.

4.2. Соціально-психологічні особливості самотності в похилому віці

Довгий час спільне проживання було однією з головних форм взаємодії поколінь і джерелом їхнього спільного благополуччя, однак за останні піввіку помітно збільшилися частки самотньо проживаючих людей третього віку, а також кількість домогосподарств, що складаються з літнього подружжя. Так, у Великобританії з 1951 по 2003 рр. частка самотніх чоловіків у віці старше 65 років виросла з 7% до 21,9%, жінок – з 17% до 46,5%. У Китаї тільки за 1980-2000 рр. частка домогосподарств, що складаються з літніх подружніх пар, збільшилася з 17% до 30%. У Японії, країні, в якій міцними є традиції сім'ї, відзначається зменшення числа літніх, що проживають з дітьми. Якщо в 1975 р. 54,4% літніх жили в родинях дітей, то в 1989 р. ця цифра зменшилася до 40,7%, одночасно відсоток самотньо проживаючих збільшився з 8,6 до 14,8% [81, с. 17, 21].

За даними Г. Крайг, майже половина проживаючих у США жінок у віці старше 65 років є вдовами, більше 10% проживають одні. Серед чоловіків старше 65 років, 15% є вдівцями й 20% проживають одні. Серед старих людей (у віці 80 років і більше) лише 10% жінок одружені й приблизно дві третини проживають одні, половина чоловіків цього віку одружені й менше половини проживають одні. У цілому на самоті проживають 9,5 мільйони людей похилого віку, і вісім з десяти з них – жінки [123, с. 779].

Кількість домогосподарств України у 2010 р. склала 17050 тис., у складі яких частка осіб пенсійного віку: жінок – 17%, чоловіків – 7%. Частка домогосподарств, що складаються з однієї особи, становить 23,4%. Серед домогосподарств без дітей, що склали 10597,1 тис., частка однаків становила 37% (3945,6 тис.), у тому числі, особи у непрацездатному віці складають дві третини таких домогосподарств (68,8%). Серед регіонів України частка однаків найвища у Чернігівській та Кіровоградській

областях, у м. Севастополі, Житомирській, Полтавській, Черкаській та Вінницькій областях (46-40%) [243].

В основі цих тенденцій лежать причини як демографічного та соціально-економічного порядку. Збільшення прошарку малодітних сімей і бездітних людей сприяє росту числа одинаків. Поліпшення здоров'я та покращення фінансового становища дозволяє людям третього віку, насамперед «молодим літнім», жити незалежно від їхніх дітей. Люди третього віку з високим освітнім статусом, яких стає усе більше, віддають перевагу самостійному проживанню. Для більшості людей старшого віку, відокремлене проживання є символом їхньої особистої незалежності, а усамітнення означає творче і плідне використання часу на самоті.

Таким чином, якщо людина проживає одна – це не є свідченням її ізоляції. Негативізм проблеми самотності формується, в першу чергу, молодими дослідниками (віку яких характерне відчуття самотності) або людьми середнього віку, у яких криза «середини життя» викликає тривогу, страх старості та завершення життя, переоцінку цінностей і підсумовування прожитого.

Незважаючи на роздільне проживання, люди в сучасному світі, як правило, прагнуть підтримувати тісні контакти зі своїми нечисленними близькими родичами (батьками, дітьми, онуками), а також друзями й сусідами. Крім того, щоб зберегти тісне спілкування, діти селяться недалеко від своїх батьків. За високою частотою контактів батьків з дітьми, як показують численні дослідження, криється широкий спектр людських відносин, які містять у собі не тільки матеріальні, але й моральні, психологічні, емоційні форми взаємодопомоги. У західних країнах, так само як і в Україні, люди похилого віку перебувають під опікою своїх близьких. Якщо виникає потреба, більшість із них звертаються по допомогу в першу чергу до дітей, потім до інших родичів, потім до сусідів і друзів, а в бюрократичні установи йдуть в останню чергу.

Проводячи соціально-філософський аналіз старості, В. Альперович зауважує на відмінності особи, яка проживає одна і самотньою людиною. Самотньою, віддаленою від спільноти, соціально відчуженою та страждаючою від цього людина може виявитись проживаючи серед близьких або в багатоквартирному домі. До того ж, зважаючи на різницю індивідуально-типологічних особливостей людей, інтровертовані типи й в молодому віці люблять тишу й самоту, відчують потребу в усамітненні задля відновлення особистісних сил. Висновуємо, що не всі одинокі літні люди страждають від самотності: «Певний тип людей береже й плекає свою самотність [7, с. 55-56]».

Самотність, не характеризує відсутність частих комунікативних контактів (близькі друзі можуть проживати на великій відстані, але теплі стосунки зберігатимуться завдяки духовному зв'язку й кожний раз відновлюватимуться при контактній взаємодії). У формуванні почуття самотності більшу роль відіграють не кількісні, а якісні показники соціальної взаємодії. Проживаючи в родині, знаходячись в стані конфліктної взаємодії з дітьми, внуками, подружжям, літні люди гостріше відчуватимуть соціальне дистанціювання, ніж людина, яка проживає одна. При тому зберігаючи добрі стосунки з близькими.

За дослідженням Арлінга (опитуванням було охоплено 409 вдів похилого віку), сімейні комунікації, особливо з дітьми не чинять позитивного впливу на моральний стан його респондентів, який значною мірою проявляється у дружніх та сусідських стосунках, за яких підвищується відчуття власної придатності, приналежності, самоповаги [100, с. 491].

На думку К. Рубінстайн і Ф. Шейвера, відокремлене життя має слабкий зв'язок із самотністю, але він може проявлятися в психологічних комплексах, за яких багато розлучених та овдовілих респондентів пов'язують свої життєву невлаштованість, неприємності з тим, що вони живуть одні [210, с. 294]. За результатами їхнього дослідження, більшість людей, що відчували себе самотніми, не були ізольованими в об'єктивному розумінні, багато з них

знаходились у шлюбі або жили в родині. Хоча самотні люди мали дещо менше соціальних контактів, ніж не самотні, набагато більш сильною домінантою самотності виявилась незадоволеність наявністю друзів і взаємозв'язків.

Вивчаючи взаємозв'язок віку і самотності, дослідники зробили висновки, що респонденти літнього віку виявились менш самотніми, ніж молоді респонденти, вони мають більше близьких друзів (хоча проводять з ними менше часу) і вони більше задоволені своїми дружніми зв'язками. У людей старших 60-ти років виявилась більш висока самооцінка, ніж у 25-літніх, відчують вони себе більш незалежно, менше скаржаться на фізичні та психічні нездужання. Таким чином, розглядаючи віковий аспект самотності, слід зазначити, що всупереч поширеній думці про те, що самотність ознака старості, вона є найгострішою проблемою юнацького віку, а «самотність в похилому віці є наслідком бідності й хвороб респондента, а не характерною рисою віку як такого [210, с. 293]».

Подібні дані були отримані й іншими дослідниками. Розоу виявив, що меншість людей третього віку самотні. Шанас та її колеги, вивчаючи випадкову вибірку в трьох країнах (США, Великобританії, Данії) для вивчення ролі людей третього віку у суспільстві, повідомили, що 80% тих, кому за 65 років, «рідко» або «ніколи» не відчують себе самотніми [209, с. 328].

Самітність – це неоднозначне поняття для пізньої дорослості, в різних дослідженнях її визначають як: усвідомлену депривацію (уникнення соціальних комунікацій, при наявності потенційних можливостей для здійснення соціальної взаємодії); небажання встановлювати комунікативні зв'язки із-за відсутності духовно близької людини, яка має подібний соціальний або емоційний досвід; незадоволеність якістю соціальних контактів, обмеженість соціальних зв'язків. Універсальної дефініції терміна «самотність» не існує.

Більшість теоретичних положень про самотність фрагментарні не мають систематичного пояснення. Д. Перлман і Л. Пепло дали наступну класифікацію психологічним та соціологічним підходам до самотності: «психодинамічні, феноменологічні, екзистенціально-гуманістичні, соціологічні, інтеракціоністські, когнітивні, інтимні і теоретико-системні [188, с. 152-168]».

Представники психодинамічної моделі (Г. Зілбург, Г. Салліван, Ф. Фромм-Рейхман), які у своєму аналізі самотності спираються головним чином на клінічну практику, розглядали самотність як хворобу, як негативне явище. Г. Зілбург, наприклад, відокремлював усамітнення як «нормальний» й «минуций умонастрій», викликаний об'єктивною відсутністю певної близької людини від самотності – «непереборного, постійного і руйнівного відчуття [188, с. 153].»

Ф. Фромм-Рейхман вважала самотність екстремальним станом, який характеризується «надзвичайно тривожним відчуттям». «Самітність збільшує відчуття протиприродної й несподіваної порожнечі, що пронизує увесь внутрішній світ особистості [215, с. 27]» і може сприяти розвиткові важкого психічного розладу особистості.

За даною моделлю самітність обумовлена порушеннями у соціалізаційному процесі в ранньому віці. І хоча ранній (дитячий) досвід може бути міжособистісним по своїй природі, розглянута традиція зосереджує увагу на тому, які внутріособистісні фактори, тобто риси характеру, внутріпсихічні конфлікти, приводять до стану самітності. За Зілбургом, самітність є проявом патологічних рис особистості: ворожості, агресивності, боязливості тощо.

В рамках психодинамічного підходу емпірично досліджувались в основному окремі «хворобливі» сторони самітності, що викликає роздробленість і заплутаність даних, які в цій якості мало сприяють теоретичному висвітленню даного феномену. Причини самітності, як

правило, вбачають у деформаціях, які відбуваються в генезисі особистості, її здатності до конструктивного саморозвитку.

К. Роджерс розглядав самотність за феноменологічного підходу. На його думку, виконання соціальних ролей вимагає від індивіда діяти у відповідності до соціальних зразків, які можуть входити у протиріччя з внутрішнім істинним проявом «Я». Страх людини, що істинне «Я» відторгнене оточуючими, робить її замкненою у своїй самотності. К. Роджерс розглядає самотність як прояв дезадаптації особистості у суспільстві, а причину самотності – у феноменологічних невідповідностях між дійсним та ідеалізованим «Я» індивіда. Теоретичні позиції прихильників даної теорії відрізняються від попереднього підходу тим, що основою формування самотності є не ранні дитячі впливи а поточні впливи, які відчуває особистість. Природа самотності вважається патологічною.

Дане твердження заперечують екзистенціалісти, на думку яких, природа самотності позитивна, універсальна й криється у базовій структурі особистості. Представники екзистенціальної моделі вважають самотність продуктивною творчою силою (К. Мустакас), умовою справжньої комунікації (К. Ясперс), глибинною основою індивідуального буття (Ж.-П. Сартр), моментом народження особистості (М. Бердяєв), самостю людини (І. Ялом). Самітність взаємозв'язана зі самосвідомістю людини, з неповторністю її «Я», з моментом істини й саморозуміння. Таким чином, самотність – необхідний елемент екзистенції людини, що надає змісту людському життю й сприяє розвитку особистості. Проблема екзистенціальної ізоляції не може бути розв'язана в принципі, тому що перед фундаментальними проблемами буття людина самотня споконвічно. Ніякі найближчі стосунки не можуть знищити самотності, однак людина може послабити вплив самотності, розділивши її з іншою самотньою людиною. Люди повинні перебороти їхній страх самотності й навчитися її використовувати.

Представники соціологічної моделі (К. Боумен, Д. Рисмен, П. Слейтер) пов'язують свій соціальний аналіз самотності з вивченням американського характеру й одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів. Вони заявляють, що американці перетворились на індивідів, «орієнтованих на оточуючих». Орієнтована на інших особистість, відособлена від свого істинного «Я», своїх почуттів і своїх очікувань, внутрішньо самотня людина намагається компенсаторно її замінити надмірною кількістю соціальних взаємодій. «Тому члени нашого суспільства, – заявляє Рисмен, – утворюють «самотній натовп» [193, с. 8]».

П. Слейтер причину самотності вбачає у незадоволенні потреби в спілкуванні, причетності й залежності через прихильність американського суспільства до індивідуалізму, самостійності. На думку К. Боумена, самотність в сучасному суспільстві, спричинена ослабленням сімейної підтримки та збільшенням соціальної мобільності. Представники такого підходу, вважають самотність нормативним, загально-статистичним показником, який є суспільно й культурно обумовленим.

Самотність як результат нормативного соціального тиску й впливу соціокультурних факторів, виникає при втраті власної ідентичності, внаслідок надмірного пристосування до суспільних норм. І хоча самотність явище негативне, воно розглядається як загальна соціальна ознака, оскільки причина самотності – поза індивідом, на її формування впливають події суспільного життя.

Представники інтеракціоністського підходу вважають самотність продуктом комбінованого (або інтерактивного впливу) особистісних та ситуаційних факторів. Самітність з'являється в результаті порушення соціальних відносин, соціальної взаємодії, що задовольняє основні соціальні потреби особистості. Р. Вейс розрізняв два типи самотності: емоційну ізоляцію (відсутність тісної емоційної прихильності) та соціальну ізоляцію (відсутність дружніх контактів) [43, с. 114-128].

Емоційна самотність, як нестаток інтимної прихильності, спричинює у індивіда відчуття внутрішньої спустошеності, байдужість до інших. Емоційної ізоляції можна позбутися, встановивши нову прихильність або відновивши втрачену. Переживання емоційної самотності подібне до хвилювань покинутої батьками дитини, що відчуває неспокій, тривогу, порожнечу.

Соціальна самотність викликає у людини відчуття соціальної відчуженості, власної незначності, а також стан напруженості й нудьги. Відчуття соціально самотньої людини подібні до почуття дитини, яку залишили друзі. Самотність розглядається як звичайний стан, притаманний усім людям, що викликається внутрішньо-особистісними або зовнішньо-ситуативними чинниками.

Представники когнітивного підходу, розглядаючи взаємозв'язок пізнавальних процесів та почуття самотності, когнітивні фактори визначають як внутрішні регулятори індивіда, що узгоджують його діяльність із реальністю. Когнітивне усвідомлення незадоволеності якістю соціальних комунікативних зв'язків формує почуття самотності.

Л. Пепло, М. Міцелі, Б. Мораш зауважують: «Визначення власної самотності – результат тривалого когнітивного процесу, в ході якого ми усвідомлюємо або наділяємо змістом наші унікальні особисті переживання і узагальнюємо їх у цілісну категорію або концепцію [187, с. 170]». Серед причин самотності виділяють характерологічні й ситуативні фактори.

Даний підхід спирається на когнітивну терапію А. Бека, на користь якої говорять клінічні дослідження, що підтверджують її ефективність. Пояснюючи причини самотності, А. Бек писав, що погляд на самого себе та на середовище створюють базис «внутрішньої реальності» людини. Коли «внутрішня реальність» людини не відповідає «зовнішній реальності» у значимих співвідношеннях, вона може відчувати емоційний розлад, депресію, тривогу й почуття самотності [331, с. 559].

Представники інтимного підходу (В. Дерлега, С. Маргуліс) концептуально підтримуючи Р. Вейса, вважають, що соціальні відносини є середовищем необхідним для реалізації особистісних цілей. Самітність відзначається відсутністю близької людини, що сприяла би досягненню цих цілей. Факторами самотності можуть стати як внутрішньо-індивідуальні так і зовнішньо-середовищні.

Теоретико-системний підхід до вивчення явища самотності, розглядає його як комплексне утворення, що охоплює всі поведінкові рівні від психічного внутрішнього до соціального міжнаціонального. Самітність розглядають як відхилення від існуючої рівноваги психічного й соціального самопочуття, форми вираження якого можуть перебувати на будь-яких системних рівнях. Із цього погляду самітність є маркером комунікативних порушень в системі індивід-суспільство, усунення яких є стимулом особистісного та суспільного розвитку. Дослідження системного підходу є суто теоретичними, не мають емпіричного джерела.

Різноманіття теоретичних підходів засвідчує, що варіації самітності нескінченні. Більшість фахівців вважають, що причинами самітності виступають особистісні характеристики або соціальні умови в яких опиняється людина.

Якщо самотність розглядати як кількісно-якісну характеристику людських контактів, то відчуття самотності має ситуативний характер, тобто людина в певних умовах відчуває себе самотньо.

Більшість людей старшого віку відчувають самітність епізодично, сприймаючи її як щось природне, що відповідає їхньому вікові. Але тривала самітність, яка глибоко пронизує людину може спричинювати серйозні соціально-психологічні проблеми, викликати роздратування, знервованість, зниження життєвого тону. Більше того, вона може сприяти виникненню почуття безнадійності, що підриває здатність плідно йому протидіяти. У сучасному суспільстві самітність – всеосяжне явище. Кризова самітність –

головна проблема при вирішенні загальних завдань психологічного благополуччя особистості та її психосоціального здоров'я.

Існують різні типи й ступені самотності. Деякі типи можуть стимулювати особистісний розвиток й поглиблювати процеси самопізнання, інші – спричинювати розлади, виснажувати, приводячи до особистісної деградації. Вивчення відмінностей між типами самотності вимагає особливої уваги і ретельного аналізу будь-яких різновидів її проявів.

Самотність – гостро суб'єктивне й індивідуальне переживання, особлива форма самосприйняття, що охоплює особистість в цілому, її почуття, думки, вчинки. При всій унікальності даного переживання, загальні для всіх проявів самотності є почуття повної заглибленості людини у саму себе. У процесі повсякденного самоусвідомлення людина сприймає себе лише в певній системі зворотних зв'язків з оточуючими. Виникнення самотності говорить про порушення в цій системі.

За У. Садлером й Т. Джонсоном, «кожен тип самотності – це форма самосвідомості, яка свідчить про розрив основної мережі відносин й зв'язків, що складає життєвий світ особистості [215, с. 32]». Самотність є стресором у основних особистісних сферах людини. Оскільки розвиненість внутрішніх особистісних талантів має зовнішнє оцінювання, самотність породжує відчуття загрози найбільш повному розкриттю особистісних досягнень, гальмуючи процес самореалізації й набуття цілісності людини. Гостра форма самотності означає крах глибинних очікувань особистості щодо реалізації основних можливостей, які визнаються важливою складовою людського буття. Відчуваючи самотність, людина усвідомлює, що зникає щось важливе, у що вона вірила, чого очікувала. При цьому кожен вимір самотності відрізняється від іншого. Так, наприклад, ступінь фрустрації видозмінюється при переході від одного виміру до іншого. Основні типи самотності У. Садлер й Т. Джонсон розглядають у чотирьох вимірах: космічному, культурному, соціальному і міжособистісному.

Тип космічної самотності характеризує багатогранність переживань, пов'язаних с самовідчуженістю або відстороненістю від буття, природи, Бога. «Самітність центральна тема всіх псалмів, у рядках яких кристалізуються почуття покинутості, відчуженості людини й сподівання на всемогутнього Бога [204, с. 10]».

Під культурною самотністю розуміють відірваність від культурної спадщини, суспільних цінностей, що накладають відбиток на стиль і форми міжособистісних стосунків та образ життя у цілому. Люди у літньому віці важко переносять культурну кризу, яку переживають сучасні пострадянські суспільства. Втрачено значимість комуністичних, колективістських по своїй суті, цінностей й ідеалів, на яких було виховане старше покоління, та впроваджуються західні, індивідуалістичні, культурні цінності.

На думку О. Алеїнікової, у спілкуванні людей втрачається, теплота, задушевність, близькість, інтимність, що приводить до порушення соціальних комунікацій і наростання соціальної самотності. Переосмисленню піддаються й такі моральні цінності, як доброта, милосердя, чесність, відповідальність, що теж знаходить своє вираження в порушенні емоційно-комунікативних зв'язків, зростанні почуття ізольованості, відчуженості й самотності людини в суспільстві [4, с. 69-75]. Культурна самотність загострює переживання самотності в соціальному та міжособистісному вимірах. Змінюється характер відносин між людьми, набуваючи утилітарно-прагматичного характеру.

Міжособистісна самотність становить загрозу задоволенню потреби в близькості, співучасті, причетності до групи, в якій отримується визнання, підтверджується авторитетність, реалізується потреба в духовній близькості. На думку Е. Фромма, уникнення самотності є самою сутністю людського буття: «Почуття повної самотності веде до психічного руйнування, так само як фізичний голод – до смерті [275, с. 8]».

Люди пенсійного віку, залишаючи професійну діяльність, одночасно позбавляються причетності до трудового колективу; відставка від фахових

обов'язків означає відсторонення від прийняття відповідальних рішень, пов'язаних з виробничими питаннями; віддаленість від колективу зменшує включеність у суспільне й політичне життя, спричинюючи соціальну стигматизацію.

Космічний і культурний типи самотності супроводжує відчуття втрати, розриву, деперсоналізації; соціальний і міжособистісний типи самотності характеризують почуття соціального аутсайдерства, відчуженості, непотрібності, недооцінки, невизнання.

Коли самотністю охоплено два ціннісні виміри або більше, то стрес може мати наслідки серйозних розладів морального стану особистості. Загального поширення набуває проблема аномії як ситуація суспільної дезінтеграції, що проявляється у запереченні домінуючих цінностей в культурі, моралі, зразках поведінки. Людям, що відчувають аномію, властиве загальне неприйняття суспільних норм і неприйняття себе як частини спільноти, яка ці норми декларує, що виражається в девіантній поведінці, критичному ставленні до інших, применшенні власної ролі та відповідальності за своє життя. Літні люди, що відчувають одночасно багаторівневу самотність, конвенціонально дезорієнтовані, переживають почуття безнадійності й безсилля від порушення ціннісної основи.

Основними вимірами самотності в літньому віці є: 1) самооціночний (визначення людиною особистого значення й ролі в суспільній ієрархії); 2) дефіцитарний (тип відсутніх соціальних відносин); 3) темпральний (часова тривалість самотності).

Оцінка індивідом власного соціального становища, індивідуальне сприйняття самотності спирається на соціокультурну оцінку даного явища.

Про позитивні та негативні наслідки самотності йдеться в багатьох філософських працях. У давні часи майже у всіх народів були обряди, ритуали, випробування, які застосовувались як форми вихованням самотністю. Самотність, внаслідок відлучення від родового буття

прирікала людину на загибель, тому застосовувалась як покарання за вчинену шкоду. Покарання самотністю застосовується дотепер проти порушників закону; вислання є тією ж формою покарання ізольованістю, що означає виключення індивіда із культурно та комунікативно цінного для нього середовища.

Протягом століть змінювалось ставлення людей до факту самоти. Добровільне усамітнення застосовувалось задля створення умов для самозаглиблення, що безсумнівно є позитивним досвідом ізольованості. Усамітнення стало засобом зміцнення характеру, духовного зростання; яскравими послідовниками ідеї усамітнення для служіння Богові стали монахи-схимники.

За типологією Кельбеля розрізняють позитивну та негативну внутрішню та зовнішню самотності. Внутрішня позитивна «горда самотність» є необхідним засобом розкриття нових форм свободи або нових форм спілкування з людьми. Внутрішня негативна самотність характеризується почуттям відчуження власного «Я» від інших, навіть в широкому оточенні людей. Зовнішня позитивна самотність має місце в ситуаціях фізичного усамітнення, коли ведуться пошуки нового вищого досвіду. Зовнішня негативна самотність є наслідком несприятливих обставин або трагічних ситуацій в яких опинилась людина (переїзд, розлучення, смерть близького, власна хвороба) [288, с. 74].

Багато типологій самотності виникли в результаті вивчення природи дефіциту соціальних відносин або характеристик соціального положення самотної особистості, що обумовлюють її самотність. Один напрямок розглядає ймовірнісні ситуації виникнення самотності: особисті обставини розлучених й овдовілих людей, ситуації спілкування в умовах вимушеної ізоляції (лікарні, будинки для пристарілих, тощо). Другий – вивчає характер особистості, на якому відбивається інтровертованість, сором'язливість, неадекватна самооцінка й т.д. Проблемні ситуації й характерологічні

особливості, що приводять до самотності, вивчаються в контексті загальних особливостей певних соціодемографічних груп.

Важливим фактором виявився сімейний стан. Вдівство, розлучення або розрив стосунків – найбільш поширені ситуації, що ведуть до самотності. Відомо, що неодружені більше схильні відчувати почуття самотності, чим одружені, а серед неодружених швидше за все відчують себе самотніми ті, хто був раніше одружений. Самотність таких людей, як гостре переживання покинутості, відірваності від життя, провокує почування себе забутими, обділеними, загубленими, непотрібними. Самітність породжує тривогу й страх.

Теоретичні обґрунтування Р. Вейса про природу самотності як емоційну й соціальну ізоляцію, емпірично дослідили К. Рубинстайн і Ф. Шейвер [209; 210]. За допомогою кореляційного і факторного аналізу даних були теоретично обґрунтовані реакції на самотність та встановлено фактори, які характеризують емоційний стан самотньої людини: «відчай», що включає такі почуття, як паніка, відчай, безпорадність, наляканість, втрата надії, покинутість, вразливість, схожий з поняттям «емоційна ізоляція»; «нестерпна нудьга», що включає нетерплячість, нудьгу, бажання до зміни місць, скутість, дратівливість, розгубленість, невміння опанувати себе, схожий з поняттям «соціальна ізоляція»; «депресія», що включає пригнічений настрій, нездатність радіти, афективні, емоційні розлади, що може бути провокована втратою конкретної людини або бути фактором «самоприниження», що включає відчуження власної нікчемності, нецікавості іншим, сором'язливість, незахищеність.

Аналіз характерних для виникнення самотності ситуацій дозволив виявити п'ять причинних факторів. Фактор «свобода від прихильностей», що характеризується відсутністю чоловіка або дружини, відсутністю сексуального партнера, розривом відносин із коханою людиною, корелюється з емоційною самотністю. Фактор «відчуженість», що характеризується нерозумінням оточуючих, власною нікчемністю,

відсутністю близьких друзів, співвідноситься із соціальною ізоляцією. Фактор «усамітненість» описує прості ситуації, коли поруч з людиною немає інших осіб (порожній будинок, усіма забутий). Фактор «переміна місця» характеризує ситуацію зміни місця проживання. Фактор «ізоляція обмеженістю можливостей» характеризує ситуації фізичної несвободи (прив'язаність к дому, неможливість пересування). Обмеженість можливостей, хоча часто проявляється у віковій групі літніх людей, не є визначальним фактором серед причин самотності, оскільки найчастіше люди з особливими потребами не ведуть відокремленого способу проживання і лише незначна меншість самотніх людей проживають ізольовано. Наслідки одинокого життя в значній мірі залежать від того, як людина реагує на усамітнення. Самотні люди схильні пов'язувати негативні відчуття (страх, занепокоєння, роздратування) із перебуванням на самоті. Люди, що не відчувають самотності, залишаючись на самоті – спокійні, розслаблені, почувають приплив творчих сил, щасливі.

Л. Пепло, М. Міцели, Б. Мораш, досліджуючи взаємозв'язок самотності та самооцінки, заперечують наявність універсального емоційного комплексу, який асоціюється із самотністю. «Переживання негативних емоцій не приводить людину до самодіагнозу саме самотності, а не іншого стану – депресії, перевтоми чи фізичного нездужання [187, с. 170]». З одного боку, як основа самоусвідомлюваності, низька самооцінка визначає у багатьох людей відчуття самотності, з іншого – постійна самотність формує у людини занижену самооцінку, оскільки самосвідомість формується через зворотні суспільні комунікації. Суб'єктивні оцінки взаємовідносин (особисті стандарти) формуються на основі порівняння власного минулого досвіду й нинішньої соціальної взаємодії людини, а також порівняння власних соціальних взаємин та взаємин інших людей. Людина почуває себе самотньо, якщо нинішнє соціальне життя стало гірше колишнього або істотно

відрізняється від соціального життя інших людей. Особисті стандарти можуть змінюватись з роками.

У теорії міжособистісного спілкування Таундсендом висунуте припущення про типи соціальної ізоляції людей третього віку на основі різного роду порівнянь: ізоляція по контрасту з рівними собі (порівняння з однолітками), по контрасту з іншими поколіннями (порівняння з молоддю) і по контрасту з ізоляцією попередньої групи (порівняння з попередніми поколіннями літніх) [187, с. 174].

Темпоральний вимір самотності характеризує її як явище хронічне, ситуативне або тимчасове. Хронічна самотність відзначається тривалістю, стійкістю, глибиною переживань, неможливістю відновлення комунікативно значимого процесу. Ситуативна самотність менша за тривалістю, й глибиною соціально-психологічних порушень, може виникати як захисна реакція при втратах друзів, близьких, що викликано смертю, хворобами, розставаннями, віддаленістю проживання; зазвичай, з адаптацією до нової ситуації людина встановлює нові комунікації, переборюючи самотність. Тимчасова (минуща самотність) має часті прояви в літньому віці, характеризується станом короткочасних і випадкових приступів почуття самотності, що викликані потребою в переосмисленні життя та підготовки до його завершення.

На думку Дж. Янга, ситуативна і минуща самотність характеризують людей, які мали соціальні стосунки, що їх задовольняли, поки вони не зіткнулися зі специфічною кризою або непередбачуваними життєвими змінами. Люди, чия самотність носить хронічний характер, мають дефіцит близьких, інтимних стосунків, у спілкуванні вони більше цінують розуміння, ніж ті, у кого самотність ситуативного характеру [331, с. 557-558].

Д. Джонг-Гирвельд і Дж. Раадшелдерс зауважують, що більшість типологій самотності не отримали широкого визнання та застосування, бо являють собою теоретичні міркування. Вони запропонували багатомірний конструкт самотності, який включає: емоційні характеристики (відсутність

позитивних та наявність негативних емоцій); тип ущербності (відсутність прихильностей, почуття покинутості); часова перспектива (відчуття самотності як тимчасового або постійного явища) [83, с. 301-313].

При емпіричній перевірці даної типології форм самотності дослідниками були виявлені три типи самотніх людей (всього 41% вибірки) [83, с. 315-318]. До першого типу самотніх були віднесені «безнадійні» (14% респондентів), вони самі характеризували своє положення як безнадійне, оскільки не мали інтимних взаємин, близьких стосунків з родичами, дружніх відносин з сусідами, знайомими, були не задоволеними якістю соціальних контактів, звинувачуючи оточуючих або обставини у своїй самотності.

15% респондентів були визначені дослідниками як такими, що відчують самотність періодично й вона є тимчасовим явищем для них. При наявності достатньої кількості комунікацій в діяльній сфері, в родинному оточенні, колі знайомих, вони відчують нестачу інтимної прихильності, але шукають близьку людину. На відміну від представників третьої групи (12% респондентів), які не маючи партнера по інтимному зв'язку, близької духовно людини, примирилися з цим. Ці люди упокорилися своєму положенню, приймають свої соціальні позбавлення як неминучість. Більшість із них – це овдовілі люди літнього віку, непрацездатні. Відчуючи себе глибоко самотніми, вони не вважають себе покинутими, не звинувачують інших і, деякою мірою, задоволені своїм становищем.

Висновуємо, що сімейні люди менше відчують самотність. Серед самотніх почуття безнадійності більше відчують розлучені або вдівці, ніж ті, хто не був одружений. Таким чином, дана типологія підтверджує доцільність розрізнення самотніх індивідів на основі часової перспективи їхньої самотності.

Дослідники Л. Хоровиц, Р. Френч, К. Андерсен роблять безпосередній акцент на характерологічних особливостях особистості, розрізняючи три групи «ознак самотньої особистості» [289, с. 250]. Найбільша група ознак представляє думки й відчуття ізольованої, відособленої людини, що

вважає себе як не такою як усі, нікому непотрібною й неповноцінною. Друга (менша за числом ознак) група називає паттерни поведінки, що спричинюють самотність – припинення соціальних контактів, самоізоляція. До третьої групи належать параноїдальні відчуття, включаючи почуття злості й пригніченості.

Особистісні риси, які провокують самотність, з віком можуть поглиблюватись, загострюватись й надавати негативнішу модальність переживанням міжособистісних контактів. Психолог Л. Симеонова охарактеризувала поведінку схильних до самотності людей, відзначаючи їхню: ненаситну потребу в самоствердженні (в центр уваги ставиться тільки власний успіх); несвободу, чітке дотримування виконуваних соціальних ролей; нещирість й скутість у комунікаціях; зацикленість на собі (хворобах, минулих життєвих подіях); нестандартність поведінки (світосприймання й учинки не відповідають усталеним нормам); занижену самооцінку, й спричинений нею страх бути нецікавою іншим (поведінка характерна для людей сором'язливих, тих, хто завжди тримається в тіні, таку людину частіше не відторгають, а просто не помічають, що нею болісно переживається) [228].

Інколи до поняття самотності дослідники включають такі фактор: страх, депресія, роздратування, відчуження, комплекс провини. Зауважимо, що ці стани є другорядними, часто спричиненими самотністю і не є її типами.

Самотність є результатом психічного процесу, що протікає на когнітивному, емоційному й мотиваційному рівнях. Елементи кожного із цих трьох рівнів обов'язково присутні у конкретному переживанні самотності. Тому емоційне забарвлення самотності (відчуття ізольованості, порожнечі, втрати, розриву, туги, гіркоти), обумовлене розумовими процесами, які опосередковують її переживання й самодіагноз. Крім того, з переживанням самотності тісно пов'язана мотиваційна сфера на якій відбиваються порушення реальної взаємодії особистості з оточуючими людьми.

Згідно ієрархічної моделі мотивацій А. Маслоу, людина, прагнучи реалізувати свій потенціал, має задовольнити ряд особистісних потреб від нижчих рівнів (фізіологічні, потреби в безпеці, в приналежності й любові, повазі) до більш високих (пізнавальних, естетичних) до потреби в самоактуалізації, що включає реалізацію своїх цілей, здібностей, розвитку власної особистості [153]. Ці потреби є перспективами на майбутнє для молодих людей та переглядом минулого для літніх. Реалізація потреб, які не були задоволені в більш ранньому віці, може стати актуальною в похилому віці. Навіть якщо всі потреби достатньою мірою задовольнялися на кожному етапі розвитку, літня людина робить їх переоцінку.

Базові потреби повинні задовольнятися на рівні підтримки життєдіяльності організму. Люди літнього віку, які жебракують, живуть в умовах абсолютної депривації або постійної загрози, найімовірніше, не будуть стурбовані реалізацією свого внутрішнього потенціалу. Інші потреби – психологічні, певною мірою можуть бути заміщені, дефіцитарність однієї потреби може бути замінена реалізацією інших. Наприклад, у самотньої людини потреба в любові, може бути заміщена потребою влади, підкорення собі та ін. Потреби у визнанні, повазі, значимості можуть бути задоволені відчуттям необхідності родині, дітям, онукам, можливістю служити іншим людям своїм професійним і життєвим досвідом, а також збереженими здатностями. Ця потреба у найвищому ступені прояву набуває характеру творчої потреби, потреби в самореалізації.

Цінним для розуміння вікових змін у ієрархії потреб є роздуми академіка М. Амосова, який маючи 88 років і хворе серце, говорить про те, що Він міркує про науки з інтересу, із бажання створити для себе цілісне уявлення про світ, попутно з'ясовуючи поняття щастя в людському та суспільному вимірах і можливість успіху його досягнення; пише Він від потреби в самовираженні, без претензій на визнання. Пояснюючи відмінність сприйняття у старому віці, М. Амосов пише: «Раніше моє «Я» замикалося на середовищі, сприймало подразники, відчувало, та відповідало діями.

Головне – у такій моделі – самоаналіз: розум, потреби, переконання, мотиви, характер, знання, динаміка». У старості – інша модель «Я». Шляхом самоаналізу М.М. Амосов склав таку ієрархію власних потреб: 1) допитливість; 2) творчість; 3) страх (хвороб, старості); 4) спілкування; 5) лідерство; 6) марнославство; 7) співпереживання; 8) секс; 9) жадібність. Із усіх потреб у зоні «приємних» він називає – творчість та інформацію, яку одержує з книг, радіо, ТБ, Інтернету, від сім'ї, колег, учнів. Серед «неприємних» називаються неміч, спілкування і похвала. Інші потреби – без претензій. «Людина у старому віці прагне до зберігання душевного комфорту на останньому спуску: дієздатності, пам'яті, інтелекту [8, с. 128]».

Люди, що прагнуть до самоактуалізації, зазвичай відрізняються реалістичністю, творчими здібностями і мають позитивну Я-концепцію, яка визначається інтегрованістю особистості. У пізній дорослості людина зосереджує увагу не тільки на властивих їй установках і суб'єктивному ставленні до світу, але й на прояві раніше приховуваних особистісних властивостей і позицій. Безумовне прийняття себе дозволяє виключити з особистісного набору безліч утилізованих індивідуальних захистів, які себе вичерпали (що є основним принципом забезпечення духовного благополуччя в будь-якому віці). Продовженню поступального розвитку в пізній дорослості сприяє також продуктивна установка оцінювати минуле й теперішнє за критерієм успіхів, досягнень, щасливих моментів. Із цих оптимістичних позицій поразки й помилки інтерпретуються як тяжкі, але необхідні уроки життя, які зрештою ведуть до перемог. При цьому самооцінка залишається позитивною.

До реалізації потреби в самоактуалізації людина може прагнути все життя, але й у похилому вона може бути не реалізована, або «потреба задоволена не повністю [123, с. 605]».

У літньому віці змінюються умови, які раніше забезпечували реалізацію певних потреб. Наприклад, якщо потреби в приналежності, визнанні, авторитеті раніше задовольнялися у колі родини та друзів,

трудовому колективі, ці зміни будуть викликані рухливістю складу родини (збільшенням молодших членів у родині та зменшенням старших), втратою друзів у результаті їхньої смерті або переїзду, втратою роботи через добровільний або змушений вихід на пенсію, розривом родинних й дружніх зв'язків у випадку розлучення або овдовіння. Тих, кого колись любили, може вже не бути поруч, а недостатня повага та увага оточуючих формуватиме відчуття самотності.

Відчуття самотності істотно впливає на задоволення особистісних потреб літньої людини. І. Ейсен зауважує, що у літньому віці стає проблематичним виконання потреб фізіологічних, у безпеці і надійності, якщо людина залишається одна, її починають охоплювати думки про погане здоров'я. Не дивлячись на те, що стан здоров'я людини не погіршується, втрата чоловіка або дружини може викликати відчуття зменшення сил і енергії, погіршення самопочуття, депресію [316, с. 435].

Ряд досліджень указують на те, що комбінація таких факторів, як погіршення здоров'я, рухових обмежень, незалежності веде до збільшення самотності людей старшого віку. За дослідженням Танстолла, серед респондентів, що відчувають себе самотніми – 19% повністю недієздатні, 5% – частково задоволені своїм здоров'ям [100, с. 500]. У свою чергу самотність і зниження когнітивних здатностей корелюють із такими факторами, як зменшення соціальних контактів [107, с. 18].

За результатами дослідження К. В. Харитонової, приблизно 62% літніх чоловіків та жінок, що проживають у сім'ях, мають особистісну ідентифікацію та 38% – соціальну. Серед самотніх літніх людей є значні гендерні відмінності: особистісну ідентифікацію мають 82,5% чоловіків та 70% жінок, відповідно соціальну – 17,5% та 30% [282, с. 298]. Показники співвідношення відповідей «Я сам» до відповідей «Я в групі»: у самотніх літніх чоловіків – 4,7/1; у самотніх літніх жінок – 2,3/1; у жінок і чоловіків, що проживають у родині – 1,6/1, характеризують загальне переважання

індивідуальної ідентифікації над груповою в літньому віці, що констатує зменшення соціальних контактів.

Наявність у людини вираженого соціального інтересу й включеність її в широке комунікативне коло корелюють з уповільненими темпами старіння та фізичним здоров'ям. Спілкування людей третього віку, з одного боку, є продовженням основних тенденцій спілкування молодості, з іншого – визначається успішністю адаптації до старості, тобто задоволеністю сьогоденням. Якщо протягом життя людина виробила зрілі контакти з оточуючими, то й у старості вона буде зберігати можливість задоволення потреби в емоційних контактах. Ті, хто не вмів досягати близькості в спілкуванні в молодості або мав часті конфлікти з оточуючими, найімовірніше, будуть страждати від нестатку спілкування та самотності й у пізній дорослості.

Важливими факторами, що сприяють підвищенню соціальної ідентифікації, є усвідомлення літньою людиною себе як потрібної комусь, позитивного сприйняття себе, яке базується на зворотних комунікаціях, думці Інших (друзів, близьких, дітей, сусідів) про неї. Якщо особистість вписується у певну систему ролей, вона забезпечує стійкість і функціонування даної системи. Втрата соціальних взаємовідносин впливає на самосприйняття літньої людини [187, с. 189].

Чоловіки набагато сильніше переживають зміни у взаємовідносинах, ніж жінки, що пояснюється їхньою гіршою здатністю до адаптації, пристосування до нового стану. Втрата роботи, вихід на пенсію, що супроводжується втратою авторитету, зміною соціального статусу, відчуттям власної непотрібності, приводить до значно більшої втрати впевненості у чоловіків, ніж у жінок. Переживання самотності супроводжується негативним оцінюванням себе й свого прожитого життя, підвищенням інтровертованості й екстернальності, «загостренням» особистісних рис [280, с. 242-244].

Гендерна різниця в тривалості життя підспудно готує жінку до овдової долі, до вступу в співтовариство вдів. Чоловік-вдівець – рідке явище, найчастіше чоловіки укладають новий шлюб. Найбільше піддані самотності одинокі овдовілі чоловіки, найменше – сімейні чоловіки. Сімейні та одинокі жінки займають середні позиції серед перших двох груп. Більшість одиноких чоловіків вільний час проводять на самоті, тоді як більшість одиноких жінок присвячують свій вільний час різного роду соціальній діяльності [7, с. 55-56].

Багатьма дослідниками встановлений зв'язок між глибокою самотністю та низькою самооцінкою. Дослідження К. Рубінстайн і Ф. Шейвера показало, що самоприпущення, яке включає почуття власної непринадності, сором'язливості, є звичайним корелятом самотності [210, с. 275-300].

За даними дослідження К. Харитонової, 39% самотніх літніх чоловіків та 15% самотніх жінок оцінювали себе негативно, застосовуючи визначення: «ніхто», «старий», «самотній», «немічний», «нікому не потрібний». Оцінили своє прожите життя в цілому як позитивне 65% самотніх літніх жінок і лише 5,6% самотніх чоловіків; 33,6% чоловіків та 25% жінок оцінили його негативно; 61,6% чоловіків та 10% жінок – і позитивно й негативно. 80% сімейних літніх чоловіків оцінили своє життя позитивно, що в 14 разів вище таких значень у самотніх літніх чоловіків, 15% – і позитивно й негативно, і лише 5% оцінили своє життя негативно, що в 6,7 рази рідше, ніж у самотніх літніх чоловіків. Позитивно оцінили своє життя 60% сімейних жінок, негативно – 20%, і позитивно й негативно – 20% [281].

За висновками численних досліджень, шлюб, як правило, сприяє фізичному і психічному здоров'ю. Сімейні люди живуть довше, ніж самотні, розлучені або овдовілі. Самотні літні люди емоційно нестабільні, вони постійно відчувають занепокоєння або почуття неповноцінності, більшою мірою піддані суїциду. Відсоток самогубств вище серед овдовілих літніх, ніж серед одружених. Серед розлучених людей похилого віку найвища смертність і відсоток суїцидів [316, с. 446].

Реалізація потреби у визнанні та повазі зберігає свою значимість у літньому віці, однак в цей час зменшується кількість зовнішніх джерел отримання визнання, часто стає неможливим отримання професійного успіху, змінюється зовнішній вигляд і сексуальна привабливість, звужується референтна група. В якості захисту від стійкої депривації потреби у визнанні може проявитися її ретроспективний характер, оснований на успіхах молодості. Інколи це проявляється в ідентифікації зі своїм поколінням, тобто приписуванні йому перебільшено високих характеристик. Як правило, наявність лише ретроспективного елемента потреби у визнанні свідчить про неприйняття людиною похилого віку свого теперішнього стану.

У похилому віці особливого значення набуває потреба у самовизнанні, оскільки служить стимулом до розвитку. Зовнішня оцінка стає менш значимою, ніж самооцінка, припиняється боротьба за суспільне визнання, що нерідко дає можливість творчого зростання. Ставлення до минулого й майбутнього в старості обумовлене ставленням до сьогодення. Життєвий баланс людини – оцінка прожитого нею життя – більше залежить не від реальних успіхів і невдач у минулому, а від сприйняття актуальної життєвої ситуації. Якщо актуальна життєва ситуація сприймається позитивно, то позитивною буде й оцінка прожитого життя. Відповідно й майбутнє бачиться яскравим і радісним тільки тим літнім людям, які відчувають задоволення від життя в теперішньому.

Встановлений взаємозв'язок між особистісними характеристиками й успішністю адаптацією до вікових змін. Російський психіатр М. Шахматов, характеризуючи особистість як єдину систему, зауважує, що вікові зміни стосуються всієї структури особистості в цілому. І якщо хворобливі риси особистості (акцентуації) мали місце в ранньому віці, то в старості вони лише збільшуються, «загострюються». В старості не відбувається якоїсь зміни індивідуально-типологічних, характерологічних особливостей, не відбувається втрати ні моральних, ні соціальних якостей особистості [297, с. 32-36].

Об'єднавши всі явища, до яких необхідно адаптуватися в пізній дорослості, їх характеризують терміном «втрата». Жінки гостро переживають втрату сексуальної ідентичності, сексуальної привабливості. Чоловіками особливо гостро переживається втрата роботи. Поряд з цим відбуваються втрати, спричинені смертю близьких, погіршенням фізичного стану. Таким чином, «сутність адаптації до пізньої дорослості, повинна полягати у прийнятті втрат, у погодженні на втрати, якщо їх неможливо уникнути [152, с. 71]».

У літньому віці іншого значення набувають подружні відносини, які у цей період починають більшою мірою, ніж раніше, визначати коло спілкування та спрямованість діяльності. Вони служать джерелом любові, безпеки, розради, щиросердечної близькості, підтримки та допомоги. Родина надає людині можливість прояву різноманітних почуттів, допомагає уникнути емоційної монотонності, тобто ситуації сенсорної депривації. Одночасно з тим, посилення амбіційності, «загострення» негативних особистісних рис, зниження соціального контролю, життя, позбавлене спільних цілей і турбот про виховання дітей, часто ускладнюють спілкування літнього подружжя, яке супроводжується взаємними образами, претензіями один до одного, розчаруванням у відсутності взаємної уваги й турботи. Спільне проживання у родині з дорослими дітьми може провокувати конфліктність спілкування у випадку, якщо батьки завжди займали тільки батьківську опікунсько-заборонну позицію й в літньому віці відбувається обмін ролями. Інколи люди літнього віку страждають від диктату дорослих дітей.

У пізній дорослості багато з людей відчують зміцнення емоційного зв'язку із братами й сестрами. У важкі хвилини вони часто поселяються разом, утішають, і підтримують один одного, доглядають один за одним під час хвороби. У спілкуванні вони віддаються спогадам про дитинство і юність – це дарує їм радість, утішають в періоди втрат. Однак часто ці

відносини емоційно нестабільні, і для них характерні ті ж проблеми, що й для спілкування літнього подружжя.

У силу загостреної чутливості до проявів уваги й турботи в пізній дорослості може зрости роль дружби. Почуття покинутості, поглиблене втратою багатьох соціальних ролей, може бути компенсовано дружньою участю й увагою. Підвищену балакучість старих можна пояснити нестатком інформаційного навантаження й соціального спілкування, яке багато в чому задовольняється у дружбі. Дружнє спілкування підкріплене спільністю інтересів, соціального стану, загальною спрямованістю в минуле й схожістю рівня спілкування, що не завжди вдається домогтися в контактах із членами родини. Дружні стосунки у старості можуть бути закладеними у минулій спільній діяльності або протягом тривалого спільного проживання й укріпленими загальним стилем подолання тягот старості, подібністю долі, та однаковим культурним рівнем [68].

Багато мотиваційно-психологічних особливостей пізньої дорослості обумовлюються тим, що втрата активності людей старшого віку, які у молодості чітко виконували батьківські сценарії, є наслідком того, що їхні батьки не передбачили сценарію для старості. Людина тепер вільна сама вибирати собі сценарії, але не вміє цього робити, зберігаючи установку на те, що самій вибирати небезпечно; припинення будь-яких форм активності стають перешкодою для спілкування [27].

Важлива умова плідного життя в пізній дорослості – це позитивна антиципація майбутнього (позитивний Я-образ похилого віку моделюється у молодості).

Люди третього віку, які знайшли для себе адекватний вид діяльності, що їх цікавить, оцінений ними як соціально значимий, рідше відчують самотність, оскільки через свою справу вони спілкуються з родиною, групою людей і навіть із усім людством (у випадку продовження трудової діяльності або написання мемуарів, створення шедеврів загальнолюдського значення).

Отже, неоднорідність і складність почуття самотності в пізній дорослості знаходять вираження в його двоїстості як важкого, хворобливого соціального відчуження або усвідомленої деривації соціальних контактів. В об'єднанні цих тенденцій можна бачити єдино можливий спосіб забезпечити людині похилого віку незалежність і душевний комфорт. Найчастіше ці протилежні тенденції – тяжке переживання самотності й прагнення до усамітнення – сполучаються, визначаючи складні й суперечливі почуття літньої людини.

4.3. Філософія життя та смерті: екзистенціальний підхід

Сучасний кризовий стан суспільства загострює питання людського існування – життя і смерті. Людина стоїть перед вибором – віднайти сенс життя і стверджувати його усіма способами або поступитися відчаю, почуттю безвихідності, знеціненню свого буття. Набувають актуальності філософські течії, що розглядають людське існування у світі, життя і смерть людини.

Життя людини в його біологічній, психологічній, соціальній формах стало основним предметом «філософії життя» (наукового напрямку, що зародився у неокласичній філософії наприкінці XIX ст.). Новий філософський напрямок з антропологічною, аксіологічною, гуманістичною парадигматикою представлений іменами Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, Г. Зіммеля, О. Шпенглера. «На думку прихильників «філософії життя», – як зазначає В. Андрущенко, – воно осягається лише інтуїтивно, через переживання його станів, розуміння їх з позицій власного стану та участі в його багатоманітних виявах [12, с. 362]».

За даним філософським напрямом загальне уявлення про час, який представлений повторюваними відрізками часу, було доповнено ідеєю темпоральності людського життя. Час життя розглядається як поєднання часу

минулого, теперішнього в одній життєвій перспективі майбутнього, тобто час має направленість на майбутнє й не має вороття. Розуміння неповторності життєвого часу загострилося в екзистенціалізмі, що підкреслило конечність людського існування.

Отже, час виступає як форма індивідуального буття, що конститує внутрішній світ особистості, представляє людину як таку істоту, що пізнає і перетворює світ та власне життя, тобто виступає суб'єктом, а також є такою, яка страждає, підкорюється негативним впливам, тобто виступає об'єктом, маргінальним клієнтом соціальної дії.

Різноманітні концепції часу об'єднують акценти на тотальній суб'єктивізації часу. Розшифровка символів часу, стосовно буття людини відбулась у філософії ХХ ст. з усвідомленням певних граничних ситуацій в житті індивіда. Особистість, намагаючись опанувати час, стаючи його суб'єктом, прагне до самореалізації, більшого ступеня свободи з метою подолання пограничних ситуацій. Без переживання темпоральності свідомості як єдино даного людині актуального часу неможлива цілеспрямована психічна діяльність. В процесах дезорганізації психіки людини виявляється послаблення або зникнення її власного часу: свідомість хворого зсувається в бік минулого, теперішнє ослаблено або навіть зникає разом з майбутнім.

Процеси регуляції та оволодіння власною поведінкою, людиною здійснюються на особистісному рівні, що пов'язаний з відображенням життєвого шляху, соціалізації індивіда, розвитку системи Я, переживанням самоцінності в сполученні з конечністю людського існування. По мірі розвитку людини все більше розростається загальний план її існування, розсовуються межі індивідуального часу, особистість відчуває себе співпричетною до надособистого, минулого та майбутнього тотального горизонту культури і соціуму. Чим вище рефлексія соціальної практики, тим краща соціалізація і успішніше «освоєння» часу кожного вікового етапу

людини, в якому інтегровані соціальні, психологічні та біологічні форми часу.

Статус часу як форми існування людини та характеристики її особистості, пояснює посилення концентрації уваги навколо аксіологічної рефлексії часу. Антропоцентризм інтегрує час культури та цивілізації з часом природи, соціуму і людини, яка є виразником природних принципів і разом з тим виступає і біогенним, і геогенним фактором природи. Сучасна ідея часу пов'язана напряду з поведінкою людини, ієрархією її цінностей буття, сенсом життя. Час людини не зводиться до екзистенціальної темпоральності, він значно багатший, включаючи час культури. Життєвий хронотоп індивіда зливається з темпоральністю віку, він залежить від життєвого часу нації, часу культури.

Духовним спадкоємцем «філософії життя» став екзистенціалізм, основоположник якого С. К'єркегор впровадив у філософію поняття екзистенції як суб'єктивно-унікального існування людини, обумовленого індивідуальністю її особистісної сутності.

Екзистенціалізм (лат. *exsistentia* – існування) віддзеркалює самопочуття людини, яка знаходиться між життям і смертю, між буттям та небуттям. Людське існування трактується екзистенціалістами як людське буття, співвіднесене з трансценденцією, виходом людини за рамки індивідуально-реального світу. Конечність людського існування задана смертю. Людське існування – це завжди індивідуальне існування, оскільки хоча люди і живуть у суспільстві, помирають поодиноці. Соціальна сутність людини та її справжнє існування виявляються несумісними. Лише перед загрозою смерті в пограничній ситуації виявляється, що в житті людини істинне, справжнє, а що ні.

Екзистенціалізм став філософською науковою течією що відповідала викликам ХХ ст. (революційним потрясінням, жорсткостям світових війн, страхам ядерних знищень, геноциду тощо), яка намагалась дати людині точку опори на межі виживання. Екзистенціалізм як засіб вираження тривоги

відсутності змісту та спроба прийняти цю тривогу – це «мужність бути собою», – зазначає П. Тілліх [254, с. 186].

Головна тема досліджень екзистенціалістів М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж. Сартра, Г. Марселя і А. Камю – існування людини, яке, на їх думку, є джерелом сенсу всього сущого. Подібно до того, як у Е. Гуссерля свідомість надає сенсу всьому сущому, так у екзистенціалістів людське існування визначає світ.

В екзистенціальній парадигмі подається концепція соціального відчуження, що супроводжується особистісними переживаннями та афективними реакціями. Тобто буття людини у світі обумовлене внутрішнім, особистісним буттям. У своїй праці «Буття і час» М. Гайдеггер вводить термін «екзистенціал», що означає різні вирази стану буття: «буття-в-світі», «буття-з-іншими», «буття-тут» та ін. Набуття сенсу особистісного буття можливе лише через пошуки власного Я людини [279].

За К. Ясперсом, внутрішнє буття, що прагне до затвердження власної унікальності, розкривається у суспільних взаємодіях. Екзистенція, за К. Ясперсом, проявляється у волі, яка є категорією трансцендентною, тобто такою сферою, яка знаходиться за межами свідомості й пізнання людини, поведінка людини диктується вищими силами і свободою волі. Набуття людиною сутності, волі виникає в «пограничних ситуаціях» (на межі між буттям і небуттям), наприклад, перед загрозою смерті. Людина, звільнившись від пануючих цінностей, норм, установок, набуває можливість пізнати себе як екзистенцію. Екзистенціалізм виходить із того, що «пограничні ситуації» змушують людей задуматися про життя, зробити його переоцінку, віднайти сенс, зрозуміти цінність.

А. Камю, Ж. Сартр, Г. Марсель екзистенціальні підходи застосовують не лише для розуміння відчуттів індивідуума в граничних ситуаціях, а і людства у цілому, яке переживає есхатологічні настрої, потерпає від стихійних лих тощо, знаходиться у «пограничній ситуації», яка з індивідуальної проблеми переросла в соціальну, загальнолюдську.

Людину екзистенціалісти розглядають як свідому істоту, онтологічно укорінену в бутті, що в усвідомленні свого буття стикається з такими дихотоміями як життя – смерть, свобода – несвобода, екзистенційна ізольованість – соціальна взаємодія, сенс життя – безглуздість існування. Усвідомлення буття пов'язано з його темпоральним виміром, минулим, сучасним та майбутнім. Усвідомлення людиною власного віку ґрунтується на внутрішньому часі, сформованому досвідом пережитих подій.

Дихотомії свобода-несвобода присвячені праці Ж.-П. Сартра. Свобода є позитивним феноменом людського буття, до свободи прагнуть, її здобувають, виборюють, на противагу несвободі, що рівнозначна неволі. Свобода може розумітися як не підпорядкованість зовнішнім структурам, режимам, порядку тощо. В екзистенціальному сенсі свобода, як відсутність структурованості буття, може викликати страх в ситуаціях вільного вибору стратегії життя, за який вона несе відповідальність. У ситуаціях вибору, прийняття життєво-важливих рішень людина завжди екзистенційно дистанційована, навіть знаходячись у взаємодії з іншими, тобто окрема свідомість ніколи не розчиняється в інших, залишаючись самотньою.

Дихотомії сенсу життя – безглуздість існування розкривають праці А. Камю, Ж.-П. Сартра, К.Ясперса, М. Гайдеггера. За роздумами М. Гайдеггера людина, як істота, що потрапила у світове існування (екзистенцію) відчуває безглуздість свого існування, оскільки її буття є невизначеним, а залежить лише від її самостійних виборів, від створених нею самою оцінок, правил. Безглуздість буття відкривається перед людиною у межових ситуаціях, в яких проявляються лише справжні орієнтири, непідвласні руйнуванню. Ж.-П. Сартр зазначає, що людина, проживаючи своє життя вкладає в нього певний сенс.

Смерть, що завжди супроводжувалась містичними таємницями, в екзистенціалізмі була подана як універсальна, найбільш очевидна подія припинення людського буття. Усвідомлення того, що смерті неможна

уникнути, викликає першу реакцію – її заперечення, оскільки «будь-яка річ, наскільки від неї залежить, прагне перебувати у своєму існуванні (бутті) [245, с. 463]», – говорив Спіноза. Одне з головних екзистенціальних протиріч в тому, що людина опиняючись на краю безодні сильніше прагне до життя.

Життя й смерть тісно взаємозв'язані. Стоїки вважали смерть найважливішою життєвою подією. «Жити потрібно вчитися все життя, і все життя потрібно вчитися вмирати [224, с. 21]». Сенека писав, що більшість людей кидається між страхом смерті й муками життя, «вони і жити не хочуть й умерти не вміють». Зробити своє життя приємним, можна лише облишивши всяку тривогу про нього, тільки та людина воістину насолоджується життям, яка згодна і готова залишити його, бо «ніяке благо не принесе радості володареві, якщо він у душі не готовий його втратити...З часу твого народження йдеш ти до смерті [223, с. 8]».

Проблема життя як «буття до смерті» завжди була предметом філософських розмислів: «Щойно людина приходить у життя, вона відразу ж досить стара щоб умерти»; «Смерть у найширшому розумінні є феноменом життя [278, с. 250-251]» (М. Гайдеггер); «З часу твого народження йдеш ти до смерті [223, с. 9]» (Л. Сенека); «Час, що проживає людина, віднімається від часу життя, і з кожним днем його залишається усе менше й менше, таким чином, час цього життя є взагалі не що інше, як шлях до смерті [2, с. 622]» (Св. Августин).

Розглядаючи фундаментальні модуси існування у світі, М. Гайдеггер висновує, що людина, змушена організовувати, облаштовувати своє повсякденне життя у світі – є зануреною в речовий світ, вона сама стає схожою на річ, не усвідомлюючи, що вона «Є» і «Ким» вона є. Перехід на більш високий рівень зі стану побутового, у якому людина задається питаннями якісних характеристик речей, що використовує для досягнення своїх цілей, означає усвідомлення сутності речей, їхнього існування.

Лише смерть, усвідомлення її наближення, змушує людину замислитись над питанням сутності буття, що піднімає її на онтологічний модус існування. Існування на онтологічному рівні, усвідомленого буття, яке в будь-який момент може припинитися, спонукає людину до пошуків сенсу життя, що викликає потребу в розумінні себе й відповідальності за свої вчинки. Лише в онтологічному модусі існування людина стикається із собою як творінням власної «самості», й тому, має владу змінити себе. «Ми стаємо повністю самоусвідомлюючими – усвідомлюючими себе одночасно як трансцендентне (детермінуюче) Его і як емпіричне (детерміноване) Его; приймаючими свої можливості та обмеження; конфронтуючими з абсолютною свободою й небуттям – і відчуваючими тривогу перед ними [330, с. 37]».

Подібно М. Гайдеггеру, Р. Пек описував літній вік у термінах розв'язання конфлікту між трансцендентністю Его (станом, при якому розум піднімається вище смерті) і заклопотаністю Его (коли людина зайнята міркуваннями про смерть). Р. Пек (Реск, R.) стверджував, що в старості існують три конфлікти, які необхідно розв'язати. Перший – конфлікт переоцінки «Я» поза професійною роллю. Багато працюючих людей, особливо чоловіків, ідентифікують своє становище й самого себе зі своєю професійною діяльністю. Якщо професія соціально затребувана, у людини розвивається високий рівень самоповаги. З виходом на пенсію професійний статус нівелюється. Таким чином, для збереження самоповаги, пенсіонер змушений замінити свою професійну унікальність іншим видом унікальності. Другий – конфлікт усвідомлення факту погіршення здоров'я, загального фізичного стану та старіння тіла. Успішне старіння вимагає подолання фізичного дискомфорту або реалізації себе в такій діяльності, в якій стан організму не має великого значення. Третій – конфлікт втрати стурбованості про себе. Він означає, що людина примирилася із фактом неминучості смерті. Р. Пек стверджує, що існування без турботи про себе і власну долю

можна перебороти, турбуючись про тих, хто залишиться після смерті людини, намагаючись покращити життя й добробут близьких людей.

М. Гайдеггер зазначає, що перехід до стану усвідомленого буття не може відбутися в процесі лише мисленнєвої діяльності: «Вірогідність смерті не може бути обчислена з констатації смертних випадків, що зустрічаються [278, с. 269]». Людина повинна пережити якісь ситуації на межі буття й небуття, щоб сприймати смерть індиферентно, не як річ, що існує сама по собі, а як умову власного буття, що створює перспективу істинного існування у світі.

Отже, смерть є каталізатором настання світоглядної кризи, що приводить до ситуації граничної екзистенції людини. Важливим є сприйняття індивідом смерті іншої людини. «На вмиранні інших можна пізнати примітний буттєвий феномен, що визначається як перемикання суцього з буттєвого роду присутності (відповідно життя) до більше не присутності [278, с. 242]».

Смерть є екзистенціальним феноменом, суто індивідуальним, ніхто не може його уникнути: «Умирання показує, що смерть онтологічно конститується завжди мені-приналежністю й екзистенцією [278, с. 245]». В контексті того, що основні екзистенціальні феномени захоплюють людину цілком, Е. Фінк пише: «смерть» – не просто «подія», але й буттєве осягнення смертності людиною [263, с. 363]». Щоб зрозуміти феномен «смерті» її необхідно пережити або вжитися в неї. Це, приблизно, як сказано у К. Ясперса: для розуміння душі «ми уявляємо себе на місці іншого», з його болями й переживаннями [335, с. 163].

Усяке фактичне «знання» або «незнання» «про власне буття до кінця є лише вираження екзистентної можливості по-різному триматися в цьому бутті [278, с. 256]». Людина розуміє, що всі смертні, але смерть сприймається як щось невизначене, що може трапитись колись із кимось, але для себе самої «вона іще не наявна і не загрожує».

Людині властиво приховувати «буття до смерті», виробляючи засоби власного заспокоєння та відволікання іншого. «Умираючій людині» його близькі часто втовкмачують, що вона уникне смерті й тоді «відразу знову повернеться в заспокоєну повсякденність свого світу». Така «дбайливість», маючи на меті «утішити умираючого», хоче повернути його знову в присутність, «допомагаючи йому остаточно сховати його саму свою, безвідносну буттєву можливість». «Повсякденне буття до смерті є як падаюча постійна втеча від неї [278, с. 258-259]».

М. Гайдеггер, окреслюючи онтологію смерті, як «закінчення існування» зазначає, що вона «своя, безвідносна, достовірна й у якості такої невизначена, необхідна можливість присутності [278, с. 263]». Екзистенціальний погляд на власне буття до смерті, надає людині можливість віднайти «самість», бути самою собою у «волі до смерті». Е. Фінк пише: «Смерть – це темна, лякаюча, страхаюча сила, що невблаганно виводить людину перед самою собою, яка влаштовує їй очну ставку з усією її долею, котра будить міркування й піднімає питання, які бентежать душу. Зі смерті, що зачіпає кожного, народжується філософія. Страх перед смертю, перед цією абсолютною володаркою є, власне кажучи, початком мудрості. Людина, будучи смертною, має потребу у філософії. Це *melete thanatou* – «турбота про смерть», – як звучить одне з видатних античних визначень філософствування [263, с. 382].

І. Ялом відмічає: «Жах смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частка нашої життєвої енергії. Трансценденція смерті – фундаментальний мотив людських переживань, починаючи від глибоко особистісних внутрішніх подій, захистів, мотивацій, снів і кошмарів аж до самих масових макросоціальних феноменів [330, с. 49]». Характеризуючи тривогу смерті, І. Ялом відмічає таку її властивість, що вона може переживатися на різних рівнях. В результаті свідомої дорослої рефлексії феномена смерті «людина може боятися акту вмирання, болі та страждання при вмиранні; може шкодувати про незакінчені справи або про

зникнення особистісного досвіду; може, нарешті, дивитися на смерть раціонально й безпристрасно <...> На несвідомому рівні у людини може жити «примітивний жах смерті – жах, що становить частину самої тканини буття...[330, с. 53]».

Філософи в контексті страху смерті говорять про усвідомлення «скороминущості буття» (К. Ясперс), про «жах небуття» (С. К'єркегор), про «неможливість подальшої можливості» (М. Гайдеггер), про «загрозу небуття» (П. Тіліх).

Першим, хто чітко розмежував поняття страху і тривоги (жаху), був С. К'єркегор, який протиставив предметному страху, «страху чого-небудь», «страх перед ніщо».

Коли які-небудь трагічні колізії виштовхують людину зі звичайного плину життя, вона починає замислюватись про сенс власного існування та усвідомлювати неминучість смерті, що супроводжується страхом і тривогою. Саме ці негативні стани можуть привести людину до розпачу, коли вона вже не в змозі покластися на розум, дійшла до краю, коли для неї не залишається ніякої іншої людської можливості. Тоді приходить добродійний розпач, що відкриває людині релігійну віру. У зв'язку із цим С. К'єркегор говорить про загальність розпачу: «...добре знаючи людей, можна сказати, що ніхто не вільний від розпачу; немає нікого, у кому глибоко усередині не перебувало б занепокоєння, тривога, дисгармонія, страх перед чимось невідомим або перед чимось, про що він навіть не намілюється довідатися, – страх перед чимось зовнішнім або ж страх перед самим собою ...[134, с. 374-375]».

Екзистенціальний страх – це не страх перед чимось конкретним, а страх перед світом, перед «ніщо», небуттям. Саме в моменти цього екзистенціального страху, що дійшов до розпачу й жаху людина опиняється перед «ніщо». С. К'єркегор говорить про те, що страх залишає нас наодинці з самим собою. Він ставить нас перед вибором, страх є «можливістю свободи». Зробити вибір, віддатися вірі, означає обрати

себе, своє істинне «Я», що є й кінцевим, і нескінченним. Знайти істину й знайти себе можна лише, пройшовши через екзистенціальний страх. Тільки в духовному світі людина може знайти те, чого немає у світі об'єктивному – граничний сенс життя. «У християнському розумінні сама смерть є переходом до життя [134, с. 394]».

Отже, з філософської точки зору «Страх перед ніщо» викликає у людини тривогу, оскільки вона усвідомлює, що буття існує на тлі непереборної можливості небуття. «Страх перед небуттям» – не просто страх фізичної смерті. Загроза небуття належить до релігійної й духовної сфери життя, оскільки є страхом перед безглуздістю існування.

Психологи З. Фрейд, К. Гольдштейн, К. Хорні, розрізняючи тривогу і страх, зауважували, що страх пов'язаний із конкретним об'єктом або реальною загрозою з боку об'єктивного світу, на противагу йому тривога є хвилюванням, душевним занепокоєнням з невидимих причин. Неможливість заблокувати загрозу, що не виходить від конкретної об'єктивної сили, ускладнює її розпізнання та зменшення. Почуття тривоги «нападає з усіх боків одночасно [167, с. 175]», охоплює людину на глибинному особистісному рівні, загрожує Я (самоповазі, відчуттю самої себе як особистості, внутрішньому почуттю власної цінності).

Оскільки тривога кидає виклик не лише вітальній безпеці індивідуума, а соціальній безпеці людства, деякі автори, наприклад, З. Фрейд і Г. Салліван, називають її «космічним переживанням», що розлита по всьому нашому суб'єктивному всесвіту.

Тривога, виникаючи з приводу припинення існування, ушкоджує основи психологічної структури особистості, загрожує руйнуванню власного Я. Нещасні випадки, смертельні хвороби, руйнівні психофізичні впливи – все це призводить до небуття і втрати Я. Але руйнування Я відбувається не лише однократно при фізичній смерті, воно також ушкоджується при втраті духовного та морального сенсу, – які тотожні існуванню Я.

О. Базалук виділяє три етапи падіння я-психіки в ніщо: 1) втрата відчуття власного тіла; 2) руйнування цілісності психіки, повний розпад її внутрішньої структури й наближення до стану не я-психіки; 3) розрив цілісності світогляду, втрата цілісності внутрішнього «я», повернення на допсихічний рівень [23, с. 42].

П. Тілліх зазначає, що екзистенційна тривога «задана самим існуванням людини як людини, її скінченністю та її відчуженням [255, с. 19]», вона діє у трьох площинах. Тривога загрожує онтичному (від грец. *сущому*), духовному та моральному самоутвердженню людини. Відповідно, П. Тілліх виділяє три форми тривоги: «долі та смерті», «порожнечі та втрати змісту», «вини та осуду» [255, с. 12-13].

Невідворотність, випадковість життєвих подій, неможливість їх передбачити та уникнути створює відносну загрозу долі, за якою криється абсолютна загроза смерті. Руйнування віри, традицій, ідей та цінностей внаслідок зовнішніх чи внутрішніх процесів, втрата духовного центру викликають тривогу порожнечі, за якою – «вир відсутності смислу [255, с. 16]». Онтична загроза сполучена з загрозою духовною, оскільки буття людини завжди духовне. Людина змінює себе та створює оточуючу реальність а також несе моральну відповідальність за своє буття. Невиконання свого життєвого призначення викликає тривогу вини, за якою стоїть більш глибоке відчуття – тривога осуду самого себе.

Усі типи тривоги реалізуються в ситуації відчаю. Якщо людина пройшла цю ситуацію, набула досвіду розв'язання проблеми, то змінюється її сприйняття життя. Якщо людина не змогла самоутвердитися наперекір тривозі небуття, виникає неекзистенційна (невротична, патологічна) тривога.

З. Фрейд розрізняє об'єктивну та невротичну тривогу. Перша, «дійсна» тривога є реакцією на зовнішню небезпеку, наприклад, на смерть. На думку З. Фрейда, ця тривога природна, розумна, конструктивна, вона є проявом «інстинкту самозбереження». Р. Мей характеризує нормальну тривогу як

реакцію, що адекватна об'єктивній загрозі, з якою людина справляється без допомоги невротичних захисних механізмів. Людина може конструктивно поводитись із тривогою на свідомому рівні або ж тривога знижується, коли змінюється об'єктивна ситуація [167, с. 177].

Нормальна тривога перед лицем смерті не обов'язково спричинює депресію або меланхолію. Розуміння того, що на нас очікує розлука з близькими, підсилює бажання зміцнити свої зв'язки та покращити стосунки з оточуючими зараз. Замислюючись над тим, що рано або пізно ми втратимо можливість діяти та творити, людина відповідальніше ставиться і вчиться ефективніше використовувати свій життєвий час, робить сучасний момент яскравішим і ціннішим.

Невротична тривога, за З. Фрейдом – є страхом людини перед інстинктом, перед «вимогою імпульсів», вона непропорційно висока стосовно небезпеки або виникає в ситуації, де ніякої зовнішньої небезпеки немає взагалі. При невротичній тривозі спрацьовує механізм витискання, що створює внутрішні протиріччя, підсилює почуття безпорадності та безсилля людини.

На думку Р. Мея, страх смерті має здебільшого невротичний характер. Він пише: «У нашій культурі смерть часто є символом невротичної тривоги, тому що факт смерті витискається зі свідомості. Людина ігнорує факт своєї неминучої смерті, начебто чим менше згадується смерть, тим краще, і немов життя стає багатшим, якщо людина здатна забути про свою смерть. Насправді ж відбувається прямо протилежне: коли людина не усвідомлює факт своєї смерті, життя стає поверхневим, втрачає смак. На щастя, у наш час установки стосовно смерті змінюються, і суспільство стає більш відкритим до цієї теми [167, с. 178]».

Існування смерті людина не може заперечити, тому повинна прийняти це як об'єктивний факт, не відвертаючись від нього. Тривоги не можна уникнути, але її можна зменшити. Оволодіння тривогою полягає в зниженні її до нормального рівня, а потім – у використанні нормальної тривоги як

стимулу до збільшення усвідомлення і життєвої енергії. К. Гольдштейн говорить про конструктивне використання тривоги, яке сприяє самоактуалізації особистості, коли людина рухається уперед, незважаючи на загрози. С. К'єркегор підкреслював, що тривога свідчить про наявність нових можливостей для розвитку людського Я.

Тривога смерті – важливий детермінант людського досвіду і поведінки. Вона може проявлятися в бажанні людини, щоб її любили й вічно пам'ятали, бажанні зупинити час, вірі в особисту невразливість, прагненні до злиття з іншим. Чим менша задоволеність життям, тим вища тривога смерті.

На думку О. Ранка, у людини існує первинна тривога, що продукує страх життя або смерті. Страхом життя О. Ранк називав страх індивідуалізації, «втрати зв'язку з великою цілісністю», «руху вперед», «виділення із природи», «страх перед будь-якою новою можливістю, що передбачає автономну дію», «страх перед необхідністю жити незалежно від інших [342, с. 175]». О. Ранк говорив, що прототипічно даний вид страху пов'язаний з психологічною травмою народження (відокремлення від материнського організму, перехід до самостійного існування, потрапляння у незвичне середовище тощо).

О. Ранк страх смерті пояснював як страх руйнування власної цілісності, власної унікальності. Обидва страхи є ключовими й рівнозначними, тому неможливо відшукати конкретне джерело, що саме викликає страх в даний момент. Прагнення до самоактуалізації, самореалізації, що вимагають відокремлення від Інших, утвердження своєї винятковості – провокують страх відчуженості, самотності. Збереження цілісності з іншими, конформізм – провокують страх несвободи, деперсоналізації, стигматизації [342].

Отже, доведено, що життя є буттям до смерті, яка приходить не одночасно з фізичним руйнуванням тіла, а може відбуватися як ушкодження особистісних структур, вона вкорінена у житті, впливає на досвід людини і її поведінку. Ухилення від розуміння й прийняття смерті як даності власного

існування, приводить до відчуження людини від власного буття, нездатності протистояти страху перед смертю, неможливістю відчутти свободу самовизначення та усвідомленості буття.

Усвідомлення смерті надає життю глибини, гостроти та зовсім іншої перспективи. У літературі наводиться багато прикладів, коли з людьми на грані смерті відбуваються радикальні особистісні трансформації. Л. Толстой в оповіданні «Смерть Івана Ілліча» зображує бюрократа, який занедужавши смертельною хворобою, страждаючи від найсильнішого болю, незадовго до смерті усвідомлює приголомшуючу правду: він погано вмирає, тому що погано жив. Протягом декількох днів з головним героєм відбувається трансформація, особистісне зростання: він стає більш емпатійним у спілкуванні, а притаманні йому жовчність, гордовитість і самозвеличування зникають. За останні дні свого життя він досяг значно вищого рівня інтеграції, ніж за весь попередній період.

О. Базалук в монографії «Божевільна: першооснова життя та смерті» описує перетворення, що відбулись в системі життєвих цінностей та орієнтацій, світогляді жінки, яка доторкнулась до небуття, знаходячись в коматозному стані та переживши смерть близьких. Героїня сюжету приходиться до розуміння того, що більша частина цінностей, на які орієнтована сучасна людина (гроші, квартири, кар'єра, влада та ін.) не важливі для космосу, не сприяють розвиткові цивілізації. Лише «фундаментальна діяльність» має значення та авторитет в небутті, під якою розуміється «цілеспрямоване удосконалення внутрішнього світу, досягнення гармонії між розумом, душею й тілом...[23, с. 337]».

Істина полягає не в тому, що смерть усуває життєві прикраси разом із самим життям, а в тому, що усвідомлення смерті створює багатий потенціал для вирішення життєвих проблем. Існування не може бути відкладене на майбутнє, по-справжньому жити можна тільки в сьогоденні. Коли людина оглядається назад на своє життя – навіть у найостанніший момент, вона перебуває «тут» і «зараз». Сьогодення, а не майбутнє, є вічним часом.

Наближення смерті нагадує людині, що існування не може бути відкладено і що ще є час для життя. Якщо людині пощастило продовжити життя після зустрічі з власною смертю та відчутти життя як «можливість можливості» (С. К'єркегор), і пізнати смерть як «неможливість подальшої можливості» (М. Гайдеггер), – то вона гостро усвідомлює, що, поки жива, має багато чого змінити у своєму житті. Після важкої хвороби людина повертається новонародженою, скинувши всі покрови, здатною відчувати всі тонкі відтінки радості й знаходити ніжні слова для найменших проявів хорошого, із загостреністю і азартом відчуттів, із заново знайденою радістю, більш наївною та водночас в сотні разів більш витонченою. Саме тому, що в стражданнях людина вдосконалюється. «Ми повинні пройти <...> через страждання на шляху становлення своєї суб'єктивності, щоб досягти вершин», – зазначає П. Козловський [115, с. 272].

Зазвичай те, що ми маємо, те, що ми можемо робити, вислизає зі сфери нашої свідомості, відтискується думками про те, чого нам бракує або що ми не можемо зробити, затьмарюється дріб'язковими турботами, загрозливими для підвалин нашої репутації або гордості.

Думаючи про смерть, людина стає вдячною, здатною цінувати незліченні даності свого існування. Саме це мали на увазі стоїки, коли говорили: «Розмірковуй про смерть, якщо хочеш навчитися жити». Імператив полягає не у хворобливій заглибленості думками про смерть, а в тому, щоб одночасно утримувати у фокусі сприйняття буття і небуття, завдяки чому життя стає багатшим.

4.4. Подолання екзистенційних криз людьми похилого віку

Літнім людям доводиться не лише миритися з віковими обмеженнями й зменшенням фізичних можливостей, – вони також мають емоційно

витримувати складні психологічні ситуації, пов'язані із самотністю й ізоляцією, горем і болем від втрати близьких, тривогами та страхами.

Сутність вікової (нормативної, пов'язаної з розвитком) кризи у людей похилого віку розкрита при розгляді теорій соціально-психологічного розвитку особистості у пізній зрілості. Екзистенційні кризи (ненормативні, випадкові, біографічні), що виникають внаслідок життєвих подій, окреслені при розгляді ситуації самотності у літніх. Найважче людиною переживаються екзистенційні кризи, пов'язані зі смертю. Тому дуже важливим є вивчення досвіду розв'язання екзистенційних криз та стратегій надання соціально-психологічної допомоги й емоційної підтримки літнім людям у важких життєвих ситуаціях.

Останнім часом у суспільній свідомості відбулися зміни, внаслідок яких підсилюється страх смерті, зросла частота емоційних розладів, збільшилася потреба в співпереживанні й допомозі перед лицем смерті.

Психологічно це пояснюється тим, що звикаючи до жорстокості сучасного світу, людині доводиться найрізноманітнішими способами захищати себе від страху смерті й неможливості уберегтися від загибелі. Новини про численні жертви війн та нещасних випадків лише зміцнюють переконаність людини у власному безсмерті, дозволяють потай сподіватися, що хтось наступний, але не я. Людина на підсвідомому рівні заперечує вірогідність власної смерті. Смерть у сучасної людини асоціюється зі злочинням, яке лякає несподіванкою, чимось таким, що саме по собі закликає до відплати й покарання. Смерть є страшаючою, відразливою подією для людини, а страх смерті – загальним явищем.

Протягом останніх декількох десятиліть смерть піддають докладному вивченню. Вивчаються людські міркування і страхи, пов'язані з завершенням життя, порушуються питання гуманної смерті та інші.

Деякі дослідники вважають, що сучасне високотехнологічне, орієнтоване на юність суспільство має тенденцію заперечувати та ігнорувати смерть. Заперечення – розповсюджений спосіб поведінки в умовах стресу.

Людина просто відмовляється бачити або приймати реальність. Якщо людина чітко оцінює реальність смерті, вона уникає можливих життєвих небезпек, здатна прийняти і життєві обмеження, і власну уразливість.

Унікальність людського існування обумовлена свободою людини самій вибудувати власне життя. Вона вільна розпоряджатися своїм життям і навіть піти з життя. Людина бере на себе відповідальність за своє життя.

Нав'язані суспільством ролі, сценарії життя формують у людини відчуття буденності, рутинності існування. Лише переглядаючи своє життя людина здатна оцінити цінність кожної миттєвості існування. Життя кожної людини унікальне, насичене як позитивними, так і негативними переживаннями. Стикаючись з важкими життєвими ситуаціями, проблемами, випробуваннями, людина робить вибір – протистояти загрозливим обставинам або ухилитися від важких переживань. Якщо людина уникає вирішення складних проблем шляхом жертвування духовними цінностями, вона опускається на більш низький рівень, що тяжіє до небуття, оскільки лише небуття повністю позбавляє людину загроз і страждань.

Кожній людині протягом життя доводиться робити багато екзистенціальних (які стосуються самої сутності існування) виборів. Основним життєвим вибором людини є вибір між життям або смертю. Психологи говорять про те, що бажання жити або повернутися у небуття формується у дитини від народження, майже соматично мати передає дитині переживання довіри або недовіри до світу. В процесі розвитку людина переходить від одного життєвого світу до наступного, кожного разу підтверджуючи свій життєвий вибір на користь життя.

Від літніх людей часто доводиться чути, що життя «промайнуло як один день». Відчуття швидкоплинності життя П. Жане пояснює особливостями людської пам'яті. Пригадуючи певні життєві періоди, людина не відтворює повністю всі події, а робить це вибірково, максимально звужуючи рамки життя. Відчуття швидкоплинності життя у літньої людини може підтримуватись і потребою в досягненні цілісності его – ego integrity

(Е. Еріксон). Інтеграція є узагальненням дуже високого рівня, таким, що гранично стискає, «скручує» прожите життя [16, с. 256].

Інтеграція всіх стадій особистого розвитку дозволяє зрозуміти сенс власного життя. Узагальнення життєвого досвіду вимагає осмислення, переоцінки та трактування своєї поведінки в різних ситуаціях, а також визнання нерозв'язаних проблем. Літні люди у своїх розповідях про минуле, намагаються переглянути своє життя, детально проаналізувати його значимі моменти, інтерпретувати цінність власних вчинків. При перегляді існуючих уявлень літня людина прагне доповнити їх частинами, яких не вистачає, – зазначає М. Шелер [305, с. 44]. При цьому виявляється, що деякі життєві завдання, ситуації вірного або невірного вибору тривожать людину до останніх днів.

У літньому віці, як ніколи, сильні спонукальні мотиви до самопізнання, що сприяє розвитку особистості. Людина розв'язує застарілі конфлікти, знаходить новий сенс у житті та навіть відкриває щось раніше невідоме в самій собі. Лише усвідомлення реальності наближення смерті може змусити людину прийняти ключові рішення щодо найважливіших моментів життя. Смерть створює необхідну перспективу. Таким чином, парадоксально, але смерть може послужити поштовхом повернення до життя. З'ясування змісту і мети життя вимагає активної перебудови філософських, духовних та практичних переконань, проходження через кілька стадій підготовки до смерті, щоб зустріти її смиренно й гідно.

У різноманітному життєвому досвіді найважчими для людини є трагічні зіткнення зі смертю. Смерть – кінцевий етап розвитку, смерть – природне явище, повна зупинка всіх життєвих функцій з погляду фізіології. З погляду філософії, смерть – це не кінець, а початок людського існування. «Смерть – це перезавантаження, перетворення людини, повернення в буття я-психіки з новою основою та в новому я-тілі», – зазначає О. Базалук [23, с. 113]. Смерть має дуже велику особисту значимість як для вмираючої людини, так і для її родини та друзів.

Людська смерть міцно уплетена в культурний контекст, пов'язана з особливими обрядами і ритуалами [20; 72]. Залежно від культурної приналежності, а також від особистих переконань і тлумачень смерті, людина може сприймати цю подію як таку, що вселяє страх, жах і відразу, або навпаки, як переміщення з одного стану в інший, вступ у нове, краще життя, перехід до більш високого рівня існування. В багатьох релігіях проповідується, що тіло смертне, а душа безсмертна і вона зустрічається з душами близьких людей в потойбічному світі. Віруюча людина сприймає смерть як позбавлення від земних страждань і перехід до ідеального царства Божого. Для деяких людей смерть може бути бажаним засобом звільнення від тяжких страждань і хвороб, що іноді супроводжують старіння. В інших випадках, наприклад, для людей, що чинять самогубства, вона може стати остаточним і розпачливим засобом відходу від реальності, наповненої болем і нещастями. Таким чином, смерть багатозмістовна.

Люди, що стурбовані наближенням смерті, по-різному справляються із цим почуттям. Віруючі в Бога й загробне життя перед смертю рідше впадають у депресію та відчувають менше занепокоєння. Вони знаходять сенс, ціль життя і вбудовують знання про те, що вони помруть, у свою життєву схему. Атеїсти, переконані у відсутності життя після смерті, можуть відчувати жах перед перспективою остаточного припинення свого існування. Однак вони можуть переживати і почуття іншого роду: люди, упевнені у відсутності загробного життя, нерідко упокорюються зі смертю, сприймаючи її як природний та навіть заспокійливий стан. Їхні міркування ґрунтуються на тому, що в небутті не може бути стресу і болю, а тому немає сенсу «хвилюватися» із приводу смерті. Проте вирішальне значення мають особисті почуття людини.

Уявлення більшості людей про смерть перебувають десь між цими двома полярними точками зору. Острах або надмірне занепокоєння із приводу власної смерті визначаються в основному тим, яке особисте або культурне значення має для людини смерть.

Незважаючи на те, що люди похилого віку часто думають про смерть, вони при цьому почувають себе напрочуд спокійно. Фізично і розумово здорова людина похилого віку, яка має чітку мету в житті, менше боїться смерті, ніж людина середнього віку.

Психоаналітик Е. Жак в есе «Смерть і криза середини життя» підкреслює, що думки про смерть особливо терзають людину в середині життя, її переслідує неусвідомлювана ідея про зупинку росту й початок старіння. У першу половину життя, «домагаючись незалежної зрілості», ми проходимо період розквіту лише для того, щоб гостро усвідомити наближення смерті [330, с. 194]. Загроза кар'єри або вихід на пенсію (насамперед для тих, хто вірить у життя як безупинно висхідну спіраль) може бути особливо потужним стимулом для посилення усвідомлення смерті. Іноді, приводом до росту екзистенціальної свідомості бувають повсякденні свідчення старіння: зовнішні зміни, внутрішні обмеження, отримання задоволення від «старечих» занять (прогулянки парком, відпочинку на самоті).

Існують виражені особистісні відмінності стурбованістю смертю. За Е. Еріксоном, люди, які добре психологічно адаптовані та досягли стадії особистісної цілісності, менше занепокоєні смертю.

Незадоволеність прожитим життям, усвідомлення того, що життя марно розтрачене і втрачений шанс плідного використання своїх здібностей, на думку Е. Фромма, може спричинити «страх смерті». Розвиток емоційних та інтелектуальних можливостей, закладених в людині, розвиток Я вимагає плідної діяльності протягом усього життя. Трагедія людської ситуації, в тому, що розвиток Я ніколи не буває повним, «людина завжди помирає раніше, ніж встигає повністю народитися [276, с. 92]».

Ще однією формою ірраціонального страху у людей похилого віку, Е. Фромм називає «страх несхвалення». Якщо людина незадоволена своїм життям, вона змушена шукати схвалення інших. Сучасна людина прагне до

широкого визнання не лише у своєму оточенні, тому боїться відступити від культурного зразка в мисленні, почуттях, поведінці [276, с. 151].

Найбільш розповсюдженим, за Е. Фроммом, є «страх старості», коли людина переконана, що спад фізичної сили веде до ослаблення всієї особистості, усіх емоційних та інтелектуальних сил. У суспільстві з ринковою орієнтацією формуванню подібних стереотипів сприяє акцентування на так званих юнацьких властивостях, на кшталт жвавості, пристосовуваності, фізичної бадьорості, необхідних у світі, в якому головними є ті якості, що забезпечують успіх у конкуренції, а не особистісний розвиток.

Людина яка веде плідотворне життя, як пише Е. Фромм, ніколи не стає «ветхим старим», навпаки, розумові та емоційні якості розвинуті нею в процесі життя, зберігаються, хоча фізична сила слабшає [276, с. 150]. Якщо людина марніє в похилому віці – це є доказом її неплодотворного життя, коли фізична сила була єдиним джерелом активності.

Стурбованість смертю може збільшуватись або зменшуватись, оскільки є однією з ознак процесу встановлення й прийняття значення смерті в контексті сенсу життя. У міру того, як люди старіють або занедужують, вони починають усвідомлювати, що смерть уже не є настільки віддаленою подією. Багато хто проходить через кілька стадій пристосування до вмирання і у підсумку приймає неминучість смерті.

Роберт Джей Ліфтон описав кілька шляхів, якими людина намагається досягти символічного безсмертя: 1) біологічний шлях – продовження власного життя через потомство, через нескінченний ланцюжок біологічних зв'язків; 2) теологічний шлях – життя на іншому, більш високому рівні існування; 3) творчий шлях – життя у своїх працях, творах; 4) шлях вічної природи – ми продовжуємо жити завдяки тому, що належимо круговороту життєвих енергій природи; 5) шлях піднесення – набуття внутрішнього трансцендентного досвіду, коли час і смерть зникають [330, с. 49].

На особливу увагу заслуговує питання соціальної допомоги людині у розв'язанні екзистенційної кризи, що пов'язана зі смертю власною, або близьких.

З розвитком сучасної медицини, коли боротьба за життя відбувається до останньої хвилини, умираюча людина найчастіше зустрічає смерть у лікарні. Процес смерті став набагато жахливішим, він пов'язаний із механічністю та нелюдськістю, коли життя людини підтримується лише завдяки апаратам штучного живлення. Смерть тісно пов'язана із самотністю і відособленістю, тому що хворого нерідко виривають зі звичного оточення та спішно переносять у реанімацію.

До важко хворої людини, часто ставляться так, начебто вона позбавлена права на особисту думку. Хтось інший приймає рішення щодо того, чи варто відправляти її в лікарню, як і коли це зробити. З нею поступово починають поводитись, як із неживою річчю. Вона уже не особистість, рішення приймаються без її участі. Близькі забувають про те, що у хворої людини теж є почуття, бажання, думки й, найважливіше, право на вибір, як завершувати власне життя. Очевидно, що хвора літня людина страждає здебільшого не фізично, а морально.

Елізабет Кюблер-Росс, провівши бесіди з більш ніж двома сотнями приречених хворих, виділила п'ять етапів, які проходить людина, котра опинилася перед лицем смерті, розглянула захисні механізми психіки індивіда, що спрацьовують в екстремально-важких ситуаціях.

Перший етап – «заперечення та ізоляція», коли людина відкидає думки про можливість смерті. Е. Кюблер-Росс вважає, що заперечення є здоровою спробою впоратися із хворобливими і болісними обставинами, у яких багатьом умираючим хворим призначено перебувати досить тривалий час. «Заперечення відіграє роль буфера, що пом'якшує несподіване потрясіння. Воно дозволяє пацієнтові зібратися з думками, а пізніше користуватися іншими, менш радикальними формами захисту. Це, однак, не означає, що пізніше той же пацієнт не відчує бажання, полегшення й навіть радості, якщо

отримає можливість спокійно поговорити з кимось про навислу над ним загрозу смерті. Якщо хворий хоче поговорити про смерть, то краще зробити це перш, ніж вона підступить до узголів'я. Чим більше сил залишається у людини, тим легше їй обговорювати ці питання [135, с. 50]».

Коли людина усвідомлює смертельну загрозу власному життю, її охоплює роздратування, обурення, злість оскільки її плани та мрії ніколи вже не здійсняться (II стадія – «гнів»). Людина почуває себе обманутою. Якщо до хворого ставляться з повагою і розумінням, приділяють йому час та увагу, тон його голосу незабаром стане нормальним, а роздратовані вимоги припиняться. Він буде знати, що залишається значимою людиною, що про нього піклуються, хочуть допомогти йому жити як можна довше.

Третій етап, коли пацієнт намагається домовитися із хворобою – «стадія торгу». Якщо на першому етапі людина не може відкрито визнати сумні факти, а на другому почуває образу на оточуючих і на Бога, то на даному етапі вона намагається, прийти до якоїсь угоди, що відстрочить неминуче. Людина шукає можливість виграти час, вона дає обіцянки та веде переговори зі своїм Богом, лікарями, медсестрами або іншими людьми із приводу відстрочки вироку, рятування від болю і страждань. Хворі обіцяють «присвятити себе Господу» або «все життя, що залишилося, служити церкві», якщо тільки Бог подарує їм ще небагато життя на землі. Чимало пацієнтів клянуться залишити свої органи або все тіло «науці», якщо лікарі скористаються своїми науковими пізнаннями.

Якщо торг не дає результатів, а час минає, і приречений пацієнт уже не може заперечувати свою хворобу, коли проявляються нові симптоми недуги, його охоплює безпорадність і безнадійність, найглибша депресія («стадія депресії»). Е. Кюблер-Росс розрізняє дві форми депресії – «реактивну», викликану жалем за минулими втратами та «підготовчу, що пов'язана з неминучими втратами у майбутньому (розставання зі світом, родиною, друзями).

Завершальний етап, коли людина приймає факт близькості смерті й спокійно очікує її – «смиренність». Для умираючого цей період майже позбавлений почуттів, начебто біль відійшов, боротьба закінчена і настає час «останнього перепочинку перед далекою дорогою». У цей час соціальна допомога, розуміння і підтримка більше потрібні родині хворого, ніж йому самому. Коли вмираючий знаходить спокій і покірність, коло його інтересів різко звужується. Він хоче залишатися на самоті – у всякому разі, уже не бажає вторгнення новин і проблем зовнішнього світу.

Слід розуміти, яку величезну роботу необхідно проробити вмираючій людині, щоб досягти стадії смиренності, коли починається поступова відмова від спілкування. Старі люди найчастіше приходять до смиренності з мінімальною допомогою ззовні або навіть без такої; вони потребують, здебільшого, вислуховування, співчуття, без якого-небудь втручання. Усвідомлюючи те, що власне життя підходить до закінчення, стара людина, оглядаючись на прожиті роки, оцінюючи свої досягнення, відчуває певне задоволення від того, що життєві випробування й труднощі витримала з честю, виховала дітей тощо. «Виявляється, ті, хто прожили важке трудове життя, сповнене стражданнями, хто виховали дітей і знайшли задоволення у своїй роботі, приймають смерть спокійно та з достоїнством, набагато легше, ніж ті, хто амбіційно управляли оточуючими, накопичували матеріальні блага і соціальні зв'язки [135, с. 305]».

Різні етапи, які проходить людина в екстремально-важких ситуаціях супроводжує постійний компонент – надія. Навіть люди, що упокорилися долі, завжди допускають якусь імовірність зцілення (відкриття нових ліків, методів лікування тощо), вони найбільше довіряють тим лікарям, які залишають їм надію – не важливо, обґрунтовану чи ні.

Родина відіграє значну роль у підтримці хворої людини. Реакція членів родини істотно впливає на те, як хворий справляється зі своїм лихом. Проблеми вмираючого закінчуються з його смертю, але на цьому не закінчуються проблеми родини, багато з яких можна вирішити ще за життя.

Тобто соціальною роботою мають бути охоплені як літні люди, що стоять на порозі смерті, так і їхні родини.

Адаптація членів родини умираючого, за Е. Кюблер-Росс, проходить за подібними стадіями. Спочатку багато хто з них не вірять, заперечують сам факт, що в їхній родині можлива смертельна хвороба, або сподіваються, що діагноз виявиться помилковим. Так само як умираючий переживає стадію гніву, вся його родина проходить через цей емоційний етап. Їхній гнів поперемінно направляється то на лікаря, то на обслуговуючий персонал. Велику роль відіграє почуття провини, бажання виправити або надолужити упущені раніше можливості порятунку. Коли гнів і почуття провини переборені, настає стадія підготовчої скорботи, так само як й у самого вмираючого. Чим краще вдається виразити цю скорботу до смерті, тим легше буде винести її згодом. На жаль, існує тенденція приховувати свої почуття від хворого, не висловлювати щирі емоції горя та жалю, зображувати посмішки і бадьорий настрій, якому, однак, рано або пізно приходить кінець. Хвора людина, відчуваючи нещирість, обман, лицемірство з боку найдорожчих людей, може перейматись образами на оточуючий світ.

Найбільш важким для родини є етап, коли старий або хворий повільно віддаляється від усього світу, включаючи і рідних. Стара людина набуває спокою, приймаючи свою смерть, крок за кроком відокремлює себе від оточуючих, навіть найближчих. Стару людину, що підійшла до заключної стадії, або важкохвору, яку більше приваблює смерть, ніж життя, рідні не завжди готові «відпустити». На думку Е. Кюблер-Росс: «Слід залишати пацієнтові право приймати остаточне рішення щодо подальшого лікування або хірургічного втручання [135, с. 205]».

Літні люди мають свої потреби й право на їхнє задоволення, право на власне життя. Старі пережили, говорячи сучасною економічною мовою, століття своєї рентабельності, але, з іншого боку, вони заробили право доживати свої дні в спокої та з достоїнством. Поки вони здорові тілом і душею, все це виглядає цілком нормально. Ми бачимо, однак, безліч старих

людей, що перетворилися у фізичних або емоційних інвалідів, на гідне утримання яких потрібні величезні суми грошей. Родина стикається з важким завданням: необхідно мобілізувати всі грошові запаси, включаючи позики та заощадження інших членів родини, заради того, щоб забезпечити належне лікування і догляд. Трагедія в тому, що ніякі фінансові жертви не можуть поліпшити стан хворого й у найкращому разі дозволяють підтримувати лише якийсь мінімальний рівень існування. У випадку ж ускладнень витрати стають непомірними, і родина часто бажає хворому якнайшвидшої та безболісної смерті, але рідко висловлює це бажання вголос. Такі думки стають згодом джерелом почуття провини.

Члени родини, які відчують почуття провини перед своїми батьками за те, що відправили їх доживати у будинок престарілих, після їхньої смерті можуть продовжувати відвідувати і опікувати кого-небудь зі старих у тому ж будинку престарілих. Якоюсь мірою тут може діяти механізм заперечення, а можливо, вони просто хочуть зробити людям добро як компенсацію за упущені можливості відносно рідної людини.

Розглянуті стадії «відходу» людини з цього світу не універсальні, не всі їх проходять. На реакцію людини впливає безліч факторів: культурна приналежність, властивості особистості, релігія, особиста філософія, стан здоров'я. Кожна людина іде до смерті своїм шляхом, тому їй не слід нав'язувати певний набір стадій пристосування.

Якщо смерть, навіть у літньому віці, настає раптово, у людини залишається мало часу, щоб проаналізувати своє життя та підготуватися до розлуки з ним. Коли людина довго хворіє й кінець вирішений, вона і члени її родини пристосовуються та адаптуються до можливого «часу життя», який залишився.

Багато хто на цьому кінцевому відрізку шляху намагається зберігати контроль над ситуацією і достоїнство, але всі хочуть, щоб їхня смерть була гуманною.

Раніше за медичною етикою, людині, що знаходиться на грані смерті, діагноз не повідомлявся. Зараз вважається, що вмираючому пацієнтові варто надати деякий ступінь автономії, можливість контролювати своє життя. Люди, які довгий час знаходяться в будинках престарілих або лікарнях, втрачають контроль над своїм існуванням і припиняють боротися за власне життя. Ті, хто все життя активно контролював навколишню життєву обстановку, як правило, живуть довше.

Люди похилого віку часто бояться не самої смерті, а тривалого, болісного кінця, залежності від оточуючих, втрати розуму, достоїнства і деградації. Страшним уявляється процес умирання через супутні йому почуття безнадійності, беспорядності та ізоляції.

Уявлення про те, що вмираючі люди повинні зберігати деякий контроль над власним життям і смертю, привело до створення на Заході системи хосписів. Типова хосписна програма містить у собі стаціонар, програми домашнього догляду, медичну та психологічну консультації, різні лікарські й сестрині послуги, що допомагають пацієнтам полегшити біль і контролювати симптоми захворювання. На відміну від системи лікарень, які призначені для збереження та підтримки життя, в яких смерть вважається поразкою лікарів, хосписи мають іншу філософію. Тут смерть розглядають як нормальну і природну стадію життя, яку потрібно пройти з достоїнством. Найважливіша мета хосписа – допомогти людині впоратися з будь-яким болем: фізичним, психологічним, духовним.

Останнім часом в західній пресі активно обговорюються питання права людини на смерть, що відбувається або природним шляхом, або за допомогою евтаназії.

Приклади евтаназії, або вмертвіння з милосердя, були поширені в Давній Греції. Розрізняють активну евтаназію (введення смертельної дози ліків) або пасивну, пов'язану з відмовою від використання (або відключенням) спеціального устаткування, що підтримує життя пацієнта.

Застосування евтаназії вимагає розв'язання багатьох моральних, етичних та юридичних питань.

У різноманітному життєвому досвіді найважчими для людини є трагічні зіткнення зі смертю близьких. Е. Кюблер-Росс зауважує: «Можливо, найтрагічнішою (крім загибелі зовсім молодих людей) є смерть старих – якщо дивитися на це з погляду родини [135, с. 197]».

Відхід з життя близьких людей звужує, збіднює, обмежує життя людини. Коли трагедія несумісна з людським існуванням, вмикається психологічний механізм захисту, відбувається деформація знання та його емоційної складової.

Горе має багато компонентів: втрата, амбівалентність і почуття провини, катастрофа життєвого плану. Смерть іншого наближує людину до зустрічі з власною смертю. Деякі люди в результаті трагедії з близькими проходять через грандіозне особистісне зростання. В скорботних ситуаціях людина, часом не усвідомлено, намагається зрозуміти або знайти сенс власного подальшого життя. Один із способів вистояти перед горем – усвідомити своє життя як продовження духовного життя дорогої людини.

Реакції на смерть близької людини пов'язані з культурними традиціями. Сучасні західні уявлення про горе вимагають, щоб люди після втрати близьких якнайшвидше відновлювались від втрати та повертались до нормального життя. Проте багато інших народів, що не належать до західної культури, акцентують увагу на збереженні зв'язку з померлою людиною. Таким чином, горе втрати може мати свої відмінні риси у різних людей та різних культурах. Не існує універсального або «правильного» вираження горя, хоча соціальні очікування досить сильно впливають на людину, змушуючи її поводитись певним чином.

Найважче літня людина переносить смерть власної дитини, найглибше відбувається процес переоцінки її цінностей, переконань, релігійних вірувань. Ті, кому вдається якимось чином розв'язати ці питання, часто говорять про те, що їм вдалося знайти особливо глибоке почуття змісту

власного життя. Однак люди, яким не вдається цього зробити, можуть на все життя поринути в безодню розпачу.

Пристосування до смерті близької людини чи друзів, що пішли з життя, поділяють на два види: короткочасні та довгострокові. Короткочасні пристосування пов'язані з первинними емоційними реакціями на втрату близької людини і практичними аспектами організації похорону, урегулюванням фінансових і юридичних питань. Початковою реакцією на смерть можуть бути шок, заціпеніння, заперечення, гнів, бажання обвинуватити кого-небудь або якісь обставини.

Довгострокові пристосування, що зачіпають особливо вдів і вдівців, полягають у зміні способу життя, звичок, ролей та характеру діяльності. Втрата близьких вимагає від людини виконання певної соціально-психологічної роботи. Їй необхідно прийняти реальність втрати й пов'язаний з нею біль, перенаправляти в інше русло емоційну енергію, що раніше вкладалася у відносини з померлою людиною. На цьому етапі близькі померлої людини можуть відчувати гострий сум, почуття спустошеності, перебувати у депресії. З часом більшість людей пристосовуються до нових життєвих обставин, присвячують свій час і енергію новим взаєминам, видозмінюють свою ідентичність, відокремлюючи її від зв'язків з життям померлої людини. Емоційний біль, пов'язаний з думками про померлого, поступово слабшає.

Існують фактори, що допомагають швидше оговтатися після втрати. Велику роль у переживанні горя грає соціальна підтримка. Полегшити індивідуальні переживання допомагає прийом соціального порівняння з трагічними подіями, пережитими іншими людьми. Тому, наприклад, смерть близьких під час Другої світової війни, коли мільйони людей зазнали втрат, переносилась легше, ніж в мирні часи.

Кожний трагічний випадок є унікальним і вимагає індивідуального підходу у соціальній роботі з літніми людьми, що зазнали втрати близької

людини. Головне – переконати людину в складній ситуації зробити вибір на користь життя.

Життєвий цикл кожної людини проходить у певному культурно-історичному контексті. Від народження до набуття мудрості та власної моралі людина реалізує завдання розвитку на тлі великої розмаїтості індивідуальних біологічних, психологічних і культурних особливостей.

Звичаї, прийняті в деяких культурах, чітко виявляють зв'язки між смертю, народженням і життєвим циклом. Так, наприклад, у традиційній китайській культурі після смерті діда або бабусі в своїх сім'ях онук або онука повинні народити дитину. В іудейській культурі існує звичай називати новонароджену дитину ім'ям найближчого померлого родича. Відновлення і наступність, таким чином, відзначають появою на світ нової людини. Саме тому дві, здавалося б, протилежні події – народження й смерть – виявляються взаємозв'язаними і створюють нескінченний ланцюг поколінь родини.

Незалежно від культурного тла смерть і супутні їй явища найчастіше надають новий сенс життя окремій людині та громаді в цілому. Коли ми намагаємося осмислити життя і смерть конкретної людини, ми по-новому оцінюємо наші власні пріоритети та цінності. Усвідомлення смерті може служити фундаментом здорової та ефективної життєвої стратегії. У людини, що пережила загрозу смерті, відбуваються різкі зміни у поглядах і життєвих пріоритетах. Підтвердженням тому служать свідчення людей, що пережили особисту зустріч зі смертю.

Реймонд Моуді, доктор філософії у книзі «Життя після життя» [164] виклав результати опитування 150 осіб, що повернулися до життя після того, як лікарі визнали їх померлими або які вижили після катастрофи та смертельної хвороби. Подібне паралельне дослідження провів психіатр Рассел Нойс. Опитуванням було охоплено 114 осіб, що пережили близькість смерті (вижили після падіння з високого поверху будівлі, повітряної катастрофи та ін.). За свідченнями багатьох інтерв'юєрів (23%), навіть через багато років у них зберігається гостре почуття швидкоплинності життя і його

цінності; великий життєвий ентузіазм; підвищена сприйнятливість та чуйність до безпосереднього оточення; здатність жити й насолоджуватися кожною миттю; глибоке усвідомлення сенсу життя; прагнення радіти життю, поки ще не пізно [175].

Смерть вносить позитивний вклад у життя. Коли смерть заперечується, життя звужується. З. Фрейд говорив, що швидкоплинність життя збільшує нашу радість від нього. «Обмеження можливості насолоджуватися підвищує цінність насолоди». Під час першої світової війни З. Фрейд писав про притягальну силу війни, смерті, що загострює відчуття життя: «Життя й справді знову стало цікавим; воно знову набуло своєї повноти [270, с. 17-24]».

Заперечення смерті на будь-якому рівні є запереченням власної природи, що веде до звуження поля свідомості та досвіду. Інтеграція ідеї смерті рятує людину: вона діє не як вирок, що прирікає на довічний жах або на похмурий песимізм, а скоріше як стимул до переходу в більш справжній модус існування. Вона збільшує наше задоволення від проживання свого життя.

Отже, зростання чисельності літніх людей у суспільстві, обумовлює розширення кола тих, хто потребує як медичної допомоги і догляду в зв'язку зі збільшенням хронічних захворювань з віком, так і соціально-психологічної підтримки. Більшість літніх не звертаються зі своїми психологічними проблемами до лікарів, тому їхні потреби повинні зрозуміти й задовольнити інші фахівці, наприклад, соціальні працівники. У своїй роботі соціальні працівники повинні враховувати, якщо людина недавно перенесла горе, навіть незначна життєва неприємність може сприйматися нею як катастрофа і викликати афективну реакцію, депресивний стан. Тобто соціальний працівник повинен знати рівень «біографічного стресу».

Концепція смерті грає критично важливу роль у соціальній роботі з літніми людьми, оскільки вона торкається життєвого досвіду кожного з них.

Знання про смерть важливі для соціальної роботи з погляду культурної традиції, клінічного досвіду та емпіричних досліджень. Інкорпорація смерті в життя збагачує життя, надає можливість жити більш осмисленим і справжнім життям. Повне усвідомлення смерті може дати поштовх до кардинальних особистісних змін. У той же час смерть – базисне джерело тривоги, нею наповнений внутрішній досвід людини.

Однак, незважаючи на ці більш ніж достатні підстави, соціальні працівники рідко звертаються до теми смерті у теорії, фундаментальних дослідженнях. Єдине виключення становить сфера, де смерть неможливо ігнорувати: турбота про умираючих. Сьогодні до програм підготовки соціальних працівників доцільно включати спеціальні семінари, присвячені смерті, що навчатимуть майбутніх фахівців підтримувати контакт із умираючим клієнтом і поважати його право на інформацію, надавати йому можливість вмерти з достоїнством, висловивши свої почуття родині та друзям і зустріти смерть відповідно до властивого йому стилю життя.

Навчати студентів, майбутніх соціальних працівників, необхідно не лише теоріям смерті, а і технологіям роботи з літніми людьми, мистецтву людських взаємин, турботи про людину взагалі й про хворого зокрема. Для соціальних працівників досвід роботи з умираючими – це справжня школа для тих, кого цікавить людська поведінка, форми пристосування та захисні механізми, до яких доводиться вдаватися, щоб упоратися з найтяжчими переживаннями. Достатньо лише вислухати хворого. У спілкуванні з умираючим формується і власне ставлення до смерті. Поки смерть залишається найбільшою трагедією власного життя, поки людина вважає її жахливою та заборонною темою, їй не вдасться зберігати спокій і надати належну допомогу хворому.

Висновки до четвертого розділу

У четвертому розділі «Соціально-антропологічний аспект філософії похилого віку» розкрито сутність соціального конструювання стереотипів похилого віку, окреслено зміст екзистенціальних переживань та зазначено шляхи розв'язання екзистенціальних криз.

Соціальні установки, що визначають проект поведінки людей третього віку та ставлення до них у суспільстві, втілюються у стереотипах, які у спрощеній формі подають ознаки феномену похилого віку. На формуванні стереотипів відбиваються міжпоколінні взаємини, офіційна та науково обґрунтована думка, реальне становище, виконувані функції, культурні традиції, рівень розвитку суспільної свідомості тощо.

Стереотипи завжди ґрунтуються на реальній позиції людей у суспільстві, зумовлюються володінням ними матеріальними благами, культурним та соціальним авторитетом. Економічна неспроможність, соціальна залежність, низький соціальний статус людей похилого віку в українському суспільстві закріплюють у суспільній свідомості щодо них негативні стереотипи (бідних, незабезпечених, злиденних), змінює ієрархію життєво важливих потреб літніх людей (більш значимими стають вітальні та потреби безпеки). Сучасне важке становище літніх людей стає маркером соціальної дезінтеграції і фіксує на шкалі соціокультурних цінностей неадекватну оцінку похилого віку (негативна оцінка кваліфікується як аутсайдерська, або як репресивно-звинувачувальна). Підкорення літніх людей негативній суспільній думці, загострює проблеми адекватного самосприйняття та самоідентифікації; протистояти суспільному тиску, зберегти самостійність, незалежність від шаблонів, літній людині допомагає діяльне життя, яке є умовою подальшого розвитку особистості в пізні роки.

Зазначені причини самотності, подано класифікацію теоретичних підходів до аналізу самотності, визначено типології й ступені самотності;

досліджено вплив самотності на потребнісно-мотиваційну сферу літньої людини. Зауважено на відмінностях самотності та самотності (фінансово забезпечені, здорові, освічені літні, усе більше віддають перевагу самотності, що надає їм можливість бути самостійними, незалежними, творчо і плідно використовувати час на самоті, підтримувати тісні контакти з близькими та друзями).

Встановлено типи самотності за часовою перспективою: миттєва (короткочасна й епізодична), ситуативна (результат стресових подій, таких як смерть близької людини, що зникає з адаптацією літньої людини до втрати) та хронічна (тривала відсутність соціальних зв'язків, що задовольняють людину). Остання, як стійка соціально-психологічна проблема, виснажує душевні сили літньої людини, формує почуття безнадійності, знедоленості.

Охарактеризовано типи самотності в похилому віці: внутрішня позитивна (екзистенційна) самотність, в розумінні внутрішньої свободи, продуктивної творчої сили, умови комунікативної взаємодії; внутрішня негативна самотність, як відчуженість Я від інших; зовнішнє позитивне усамітнення, тотожне самозаглибленню, що сприяє гармонізації духовного світу, саморозвитку літньої людини; зовнішня негативна ізоляція (вимушена самотність), пов'язана з хворобами або смертю близьких, супроводжувана психоемоційними розладами, стражданнями, почуттям безвиході, послабленням зв'язків зі світом, аж до драматичного розриву з ним в результаті суїциду. Зазначено вплив самотності на мотиваційну сферу літньої людини, яка ускладнює задоволення потреб вітальних та у безпеці й захищеності, викликає заміщення психологічних потреб (в любові – владою, у визнанні, повазі, приналежності – можливістю служити іншим людям своїм професійним і життєвим досвідом, збереженими здатностями, що у найвищому ступені прояву є потребою в самореалізації).

Відзначаємо, що самотність протікає на трьох рівнях: когнітивному, емоційному та мотиваційному, тому почуттєве забарвлення самотності

(порожнеча, туга, гіркота), залежить від розумових процесів, які опосередковують її переживання й самодіагноз, а реальні порушення взаємодії з оточуючим світом відбиваються на потребах і мотиваціях. Людина похилого віку у стані негативної самотності (внутрішньої відчуженості або зовнішньої ізольованості) не прагнучиме до реалізації найвищих потреб, в той час як екзистенційно самотня літня людина прагне до творчості, самоактуалізації, підтримання широких комунікацій.

Зауважується, що в пограничних ситуаціях (на межі між буттям і небуттям), перед лицем смерті, в стражданнях, що супроводжуються переживаннями відчуженості, самотності, тривоги, страху тощо, людина переосмислюючи сенс і зміст свого життя, переоцінюючи власні цінності переходить від повсякденного існування, який характеризується зануренням у світ речей, до усвідомленого існування.

На основі аналізу досліджень екзистенціалістів показано, що усвідомлення смерті, яка розкриває несуттєвість повсякденного клопоту, змушує людину задуматись про вічне, більше цінити життя. Думки про смерть стають початком мудрості, оскільки пройшовши через екзистенціальну ситуацію, людина по іншому оцінює себе та своє призначення в світі, намагається удосконалити оточуюче середовище, встановити кращі взаємини, плідотворніше використовувати відведений їй час для саморозвитку. В стражданнях людина вдосконалюється, після зустрічі з власною смертю чи близьких, вона починає більше цінувати власне життя та життя інших, радіти кожній його миті, намагатись встигнути зробити щось корисне не лише для власного блага, а і для людей, і всесвіту.

Аналізуючи страхи у похилому віці такі як, страх старості, страх несхвалення, страх смерті, висновуємо, що великий вплив на їх формування має задоволеність людини плідотворністю власного життя.

Літня людина, що опинилась в екзистенційній ситуації, потребує співчуття, соціально-психологічної підтримки у вирішенні складних

проблем, прийнятті рішення на користь життя, а перед загрозою смерті – допомоги впоратися з фізичним, психологічним, духовним болем. Смерть іншого наближує людину до зустрічі з власною смертю, один із способів вистояти перед горем – усвідомити своє життя як продовження духовного життя близької людини.

РОЗДІЛ 5

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ ПОХИЛОГО ВІКУ: СУТНІСТЬ, СТРАТЕГІЇ ТА МОДЕЛЬ GERONТОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

5.1. Морально-етичні детермінанти соціальної роботи з людьми похилого віку

Моральну основу геронтосоціальної роботи, яка у філософському розумінні є гуманістично-орієнтованим на благо людини видом діяльності, утворює система загальнолюдських цінностей, що сформувалася в процесі історико-культурного розвитку.

У вітчизняній культурі домінуючою основою є духовність. Пізнавальна, моральна та естетична її складові утворюють екзистенціальне поле духовного життя людей. Відповідно, екзистенціальні константи – істина, добро та краса допомагають у духовних шуканнях людей віднайти вищий сенс життя, набути гармонії та злагоди зі світом і самим собою.

Орієнтація на західну культуру, вихідними цінностями якої є раціоналізм, економічність, інтелектуалізм, призвело до знецінення духовних констант. В той час як формування цінностей у країнах Заходу відбувалося поступово, протягом останніх декількох століть, та відповідно вибудовувались політика та системи соціального захисту, наше суспільство виявилось морально та юридично неготовим до сприйняття нових суспільних норм.

Утилітаризація моральних основ в економіці призвела до знищення промислових та сільськогосподарських виробництв. В гонитві за швидкими прибутками безжалісно знищуються природні ресурси (виснажуються землі, винищуються ліси), що спричинює екологічну кризу в Україні. Втрата духовного базису у людських відносинах призвела до особливої жорстокості

та байдужості до ближнього, сформувала відчуття самотності, викликала міжпоколінну та міжособистісну відчуженість. При тому, що недосконалість системи соціального захисту, недостатність соціального забезпечення не дозволяють людині, особливо літній, вижити в сучасних умовах без допомоги, моральної підтримки та співчуття оточуючих. Нівельовані ті елементарні правила та норми поведінки, що ще недавно виховувались в дітях: допомагати старшим людям, поступатися місцем у транспорті або переходити через дорогу, які були першими проявами поваги та формували загальне товариське ставлення до літніх людей, сприяли наступності поколінь. А. Швейцер зауважує: «Суспільство служить інтересам етики, коли воно санкціонує законом її елементарні правила і передає із покоління в покоління етичні ідеї <...>. Але це ж суспільство увесь час затримує розвиток етики, беручи на себе роль етичного вихователя <...>. Етичним вихователем є тільки етично мисляча людина <...>. Загибель культури відбувається внаслідок того, що створення етики передоручається державі. Відновлення культури буде можливе тільки тоді, коли етика знову стане справою мислячої людини, а люди будуть прагнути затвердити себе в суспільстві як моральні особистості [299, с. 326]».

Перспективи технологічної цивілізації вимагають звернення до духовності, яка завжди вище за егоїстичні інтереси, особисту корисливість, її цілі й екзистенціальні орієнтири вкорінені у систему надіндивідуальних цінностей особистості. Сутність процесу переходу до духовності полягатиме не у простому поверненні до минулих суспільних норм, а у формуванні нової системи відносин людини, суспільства й природи, що передбачатиме визнання суверенності й цінності «Іншого» – іншої людини, іншої культури, природної реальності. У цьому контексті по відношенню до них стають неможливими такі засоби взаємодії – тиск, гноблення, споживацькі підходи.

Індивідуалізація та відокремленість проживання сучасної людини, що викликають почуття самотності, покинутості, неприкаяності, можуть бути переборені лише в таких соціальних формах буття й дії, як любов, дружба,

творчість, релігійне єднання, коли особистість визнається й приймається іншими людьми. Об'єднаність з іншими на основі моральності формує потреби у турботі, милосерді, альтруїзмі. Нова система міжособистісних відносин членів суспільства має будуватися на засадах прагнення до пізнання, духовного розвитку та самовдосконалення кожної окремої особистості, її відмови від споживацької позиції, очікувань співчуття і допомоги інших та держави, нічого не даючи взамін.

Систему цінностей, що орієнтують людину на ідеал єднання, який виражається в примиреності, солідарності, милосердній любові, визначають як мораль [17, с. 43]. Зміст моралі розкривають біблійні істини «усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм ви [98, с. 1074]».

Моральність – умова екзистенціально осмислених буття, соціальної діяльності й, зокрема, соціальної роботи. Духовність, оздоблена високою моральністю, проявляється у відновленні та розвитку системи вищих, надособистісних гуманістичних цінностей, що визначають цілі, ідеали і зміст суспільного та індивідуального буття; в усвідомленні цінності людської особистості, її совісті, честі та достоїнства, самого людського життя. Духовність не допускає цинізму, нігілізму і знуцання над тим, що є антропологічними цінностями людського життя (святістю народження, материнства, батьківства, дитинства, таємницею смерті). Духовна людина – високо моральна, культурна, вільна.

А. Швейцер вищою цінністю вважає саме життя, а основним принципом морального називає «благоговіння перед життям» як власним, так і чужим. Він пише: «Добром є те, що служить збереженню й розвитку життя, злом є те, що знищує життя або перешкоджає йому <...>. Воістину моральна людина тільки тоді, коли у неї є внутрішнє спонукання допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і втримується від того, щоб заподіяти живому якої-небудь шкоди. Вона не запитує, наскільки те або інше життя заслуговує її зусиль, вона не запитує також, чи може воно й у якому ступені відчувати її доброту. Для неї священне життя як таке. Великого

значення вона надає любові, яка «одночасно вміщує в себе співчуття та радість і взаємне прагнення [299, с. 307]».

Піднесення життя до рівня найвищої цінності спонукує людей відчутти велику відповідальність у їхніх взаємовідносинах з іншими. Якщо суб'єктивна воля одного індивіда діє на благо життя іншого, то ця воля переживає єднання з нескінченним, у якому всяке життя єдине та являє собою вищий ціннісний вимір й інстанцію. Це сприяє нейтралізації екзистенціального вакууму й знаходженню повноти буття у світі, що представляє собою драму роздвоєння волі до життя в результаті самоствердження однієї волі до життя за рахунок іншої.

Таким чином, моральні вчинки людини спонукані надособистісною відповідальністю. Вони не диктуються колективістськими поглядами, а є внутрішньою потребою особистості діяти згідно етичних норм, дотримуючись принципів гуманності (захисту інтересів життя, щастя та прав людини). Боротьбу проти зла, закладеного в самій собі, людина веде не за допомогою суду інших, а за допомогою власного суду над собою. Коли більшість людей у своїх думках і вчинках будуть керуватися гуманними потребами, вони стануть основою суспільства. Лише у тій мірі, у якій етичні принципи та ідеали вводяться у діючий моральний кодекс суспільства, він може бути істинно і доцільно використаний.

Гуманність – одна з онтологічних форм людського буття, яка охоплює людське життя до самого базису й істотно визначає буттєвий склад людини та її спосіб розуміння буття. Природа гуманності диференційована. По-перше, вона припускає наявність «когось», хто є об'єктом людяності, людинолюбства; по-друге, являє собою такий феномен, який є визначальним у взаємовідношеннях інших духовно-практичних форм самовизначення людини й людства – освіти, науки, культури, влади тощо. Остання може бути більш або менш гуманною, а нерідко й антигуманною.

Гуманність як система поглядів людини є формою «самопокладання» індивіда у світі та разом з тим формою співвіднесеності, об'єднання зі світом.

Гуманізм як мислення виражає віру в творчий потенціал особистості, готовність до подолання не лише перешкод, що заважають власним діям, але і умов, що викликають біль та страждання інших людей. Гноблення будь-якої людини сприймається як власне приниження, страждання іншої людини викликає співчуття і прагнення допомогти їй у подоланні труднощів. У життєвій практиці гуманізм має вираження у таких орієнтаціях і установах, як «людяність», «турбота», «любов», «повага», «розуміння», «відповідальність», «добра воля», «свобода» «моральний закон», «обов'язок» тощо.

У сучасному світі, відповідно до гуманістичних поглядів, людинолюбство не має основи, якщо в суспільстві відсутні умови для нормального соціального функціонування, реалізації розумового та чуттєвого потенціалу людини. Для реалізації гуманістичного ідеалу на практиці, державі необхідно мати матеріальні, духовні й соціальні ресурси, на базі яких можливе надання людині соціальних гарантій, створення найкращих умов для її розвитку.

Як зазначають В. Андрущенко та М. Михальченко, сучасне українське суспільство «наблизилось до усвідомлення необхідності системного, комплексного розвитку всіх сфер суспільного життя, центральним, опорним принципом якого має стати активна гуманітарна політика, важливою частиною якої є соціальна робота [239, с. 336]». Проведення гуманітарної політики забезпечує реалізацію державою людських пріоритетів і цінностей у різних сферах.

Конституцією України затверджено, що найвищою цінністю є людина, забезпечення життя й здоров'я якої, недоторканості й безпеки, честі й гідності, гарантій прав і свобод є орієнтирами соціальної діяльності держави. Реалізацію основних положень Конституції забезпечує соціальна робота на всіх рівнях. Базуючись на принципі гуманізму, соціальна робота є засобом самореалізації людини і системою підтримки її життєдіяльності. Отже, соціальна робота спирається на практичний гуманізм як на здійснення

гуманістичних цінностей у конкретному суспільстві в інтересах кожного індивіду.

«Соціальна робота виходить із різних гуманістичних, релігійних та демократичних ідеалів та філософських теорій і є універсальною можливістю задоволення людських потреб, які виникають унаслідок взаємодії особи й суспільства, а також розвитку потенціалу людини [93, с. 67]». Це вихідне положення Міжнародних етичних стандартів соціальних працівників затверджує цілісний погляд на людину як особистість, з її соціально обумовленими якостями, і як індивід, унікальний представник людського роду, що має певні індивідуальні біологічні та психічні потреби.

Антропологічна парадигма соціальної роботи тримає в центрі уваги людину в якості визначальної цінності. Людина в життєвому світі, в історичній, соціальній, психологічній, екзистенціальній ситуації – такий вихідний пункт гуманістичного філософствування. Помістивши людину як визначальну цінність у центр соціального буття, гуманізм мислить все проєктоване на сьогодні та на майбутнє від людини і для людини. Немає нічого ціннішого за людину й жодний індивідуум не вищий за Іншого. Будь-яка спроба поставити вище людини інші цінності розцінюється як гноблення і насильство.

Проблема людини, одна з найважливіших у філософії, набуває особливої актуальності сьогодні, у переломний період розвитку історії, коли на часі питання про сенс і цілі існування не лише окремого індивіда, але і всього людства. Соціальна робота, розгортаючись в загальнолюдському контексті соціальних відносин, спирається на загальнолюдські цінності.

Проблема людини, її моральності вперше порушується у філософії Стародавнього Сходу. У давньоіндійських текстах «Упанішадах», наприклад, людина вважається тим досконалішою і моральнішою, чим більшого успіху вона досягає у справі звільнення від світу речей та пристрастей. Останнє досягається шляхом розчинення індивідуальної душі (атмана) у світовій душі, в універсальному принципі світу (брахмані). Ідея реінкарнації, закон

карми, який визначає майбутнє народження людини, на основі всіх діянь попередніх втілень, говорить, що лише той, хто в минулому здійснював достойні вчинки і благі дії народиться людиною та буде займати високе суспільне положення.

Мислитель та філософ Давнього Китаю Конфуцій центральне місце серед ряду етичних принципів відводив концепції «жень» (людяність, людинолюбство, гуманність, любов до людей, милосердя), що є виразом закону ідеальних стосунків між людьми у відповідності до правила «не чинити людям зла». Це правило в якості морального імперативу зустрічається і в багатьох пізніших філософських вченнях. Особливу увагу Конфуцій приділяє принципу «сяо» або синівської шанобливості та поваги до батьків і старших. Він пропонує на основі розуміння сутності всіх чеснот будувати свою поведінку стосовно старших за віком й соціальною ієрархією. Турбота про престарілих, поважне і милосердне ставлення до них, терпимість до їх недоліків, уміння використовувати цінне із життєвого досвіду старших – ось далеко не повний перелік тієї благорозумної та шанобливої поведінки, яку Конфуцій пропонує людям [120, с. 139-151]».

Антропологічною проблематикою відрізняються твори давньогрецьких філософів, що розглядали такі етичні феномени, як благо, чеснота, справедливість; ввели людину у буття як головну діючу особу; вперше процес пізнання наповнили екзистенціальним змістом і обґрунтували екзистенціальний характер істини. Сократ, наприклад, розглядаючи внутрішній світ людини, його душу і чесноти, обґрунтовує принцип етичного раціоналізму, стверджуючи, що чеснотою є знання; людина, що пізнала цінність добра і справедливості, ніколи не буде чинити погано та несправедливо; завдання людини – прагнення до морального вдосконалення та самореалізації на основі пізнання істини, і перш за все пізнання самої себе, своєї моральної сутності. Платон багато уваги приділяє етичній тематиці, наприклад, в «Діалогах», він дає визначення понять долі, старості, чесноти,

розумності, справедливості, терплячості, свободи, порядності, блага, віри та ін.

Яскравим антропоцентризмом та гуманізмом, зверненістю до людини, визнанням її особистісної цінності, права на самовдосконалення, саморозвиток і прояв усіх здібностей вирізняється філософія епохи Відродження.

Згідно поглядів П. Мирандоле, людина займає центральне місце в світобудові, як особа причетна до всього земного та небесного; свобода вибору і творчі здібності обумовлюють те, що кожний сам є творцем свого щастя або нещастя й здатний опуститися як до тваринного стану, так і піднятися до богоподібної істоти.

Філософська антропологія Л. Валла, яка відрізняється мотивами індивідуалізму і утилітаризму, що зумовлені впливом зароджуваних капіталістичних суспільних відносин, затверджує найвищою цінністю людське життя. «Висока моральність (*honestas*) є благо, зміст якого полягає в чеснотах [і яке] бажане заради нього самого», – пише філософ, тобто схвалюється як таке, незалежно від користі, нагород, результатів [39, с. 94]. Але «саме поняття високої моралі є порожнім, безглуздим і достатньо небезпечним», якщо воно заперечує закон природи, дотримання якого передбачає перевагу прагнення до задоволень над безцільним стражданням, радості над муками, життя над смертю. На думку Л. Валла, не можна вважати благом те, що не сприяє збереженню життя, наприклад, чесноту мужність, якщо її сутність зводиться до того, щоб «не уникати труднощів, не запобігати жертвам, небезпекам, не уникати смерті [39, с. 128]». В розмислах філософа спостерігаються мотиви егоїзму: «на першому місці повинні бути наші (власні) інтереси, на найближчому – батьків, на останньому – батьківщини, тобто інших [людей] [39, с. 131]»; «любов до батьківщини повинна прийматися не за любов до чесноти і до римської свободи, але за любов до власного спасіння та пошани на вільній батьківщині [39, с. 156]». В той же час, на його думку, людині властиво радіти чужому благові, самій бути

причиною радості іншого, «наприклад, у випадку врятування когось від нестатку, пожежі, корабельної аварії, полону, проявляти милосердя та «від самого факту допомоги отримувати насолоду [39, с. 160]».

Класична німецька філософія зробила значний внесок у розробку проблем гуманізму, антропоцентризму і осмислення людської життєдіяльності.

Згідно антропологічного дуалізму І. Канта, людина належить як природній необхідності, так і моральній свободі та абсолютним цінностям; як істота чуттєвого світу явищ вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності – вона вільна; як моральна істота людина підкорюється лише моральному обов'язку: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням і благоговінням, чим частіше та триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені [105, с. 499]».

Вихідним принципом поведінки людини, за І. Кантом, повинен бути моральний категоричний імператив (обов'язковий для виконання за всіх умов) – формальне внутрішнє повеління, вимога, заснована на тому, що особистість є самоціллю, вона самодостатня і тому ні в якому разі не повинна розглядатись як засіб здійснення яких би то не було, навіть дуже благих намірів. Вчинок людини буде моральним, за умови, що здійснюється із поваги до морального закону. До першочергових обов'язкових моральних імперативів людини І. Кант відносить турботу про власне здоров'я і збереження власного життя. Далі він називає чесноти правдивості, чесності, щирості, сумлінності, власного достоїнства. Двома головними обов'язками людських взаємовідносин І. Кант вважав любов і повагу. Любов – «задоволення від щастя інших», співчутливість – співчуття іншим людям в їхніх нещастях і розділення їхніх радощів. Людинолюбство він вважав головною чеснотою, засуджував всі пороки, в яких виражається людиноненависництво: недобррозичливість, невдячність, зловтіха. Завдання морального виховання, на думку І. Канта, полягають у тому, щоб добрі

здатки людини змогли отримати верх над закладеною схильністю людини до зла. Велику роль І. Кант відводив діяльності у людському житті, вважаючи, що людина прожила тим більше, чим більше вона зробила, і отримала тим більше задоволення в житті, чим більше її життя було заповнено діяльністю.

Г. Гегель розглядав людину суб'єктом духовної діяльності й носієм загально значимого духу і розуму, зазначаючи, що особистість, на відміну від індивіду, характеризується самоусвідомленням, що вона істота «безкінечна, вільна [59, с. 97]». Г. Гегель надає важливого значення індивідуальній свідомості та активному самоусвідомленню. Самосвідомість індивіда взаємодіючи з зовнішніми середовищем та іншими самосвідомостями утворює суспільну свідомість. Під громадянським суспільством Г. Гегель розуміє сферу реалізації приватних цілей та інтересів кожної окремої особистості [59, с. 233].

Поворот від раціоналізму класичної німецької філософії до ірраціоналізму був здійснений неоідеалістами А. Шопенгауером, С. К'єркегором, Ф. Ніцше.

Заперечуючи деякі положення Кантівського категоричного імперативу, А. Шопенгауер відводить головуючу роль волі над розумом. Розум, на його думку, дає лише зовнішнє знання про світ, а воля дозволяє досягнути світ зсередини, усвідомити космічну першооснову світу. Філософ вважав, що існують три головні мотиви людських вчинків: егоїзм, який хоче власного блага (він безмежний); злоба, яка хоче чужого горя (доходить до самої крайньої жорстокості); співчуття, яке хоче чужого блага (доходить до благородства і великодушності).

Морально цінні вчинки мають джерело в співчутті, вони здійснюються заради іншого, його блага, а повна відсутність співчуття веде до безчестя.

А. Шопенгауер, акцентуючи увагу на проблемах свободи та моральності, їх безпосередньому індивідуально значимому змісті для людини, дає настанови для щасливого існування у світі. Життєвий світ

людина, перш за все залежить від того, яким вона його собі уявляє: він набуває різного вигляду у відповідності до індивідуальних особливостей психіки. Для одних людей він виявляється багатим, повним змісту та інтересу, для інших – бідним, порожнім, вульгарним. Все, що для людини існує і трапляється, безпосередньо існує лише в її свідомості. Особистість керується, в основному, власною мораллю, а не зовнішніми регуляторами, так само як життя людини обумовлено її внутрішнім світом (що вона «має в самій собі»). Звідси витікає, що негативні соціальні явища, а також зло або добро визначаються людиною «зсередини». Це стосується й людського щастя. Все залежить від людської індивідуальності. Навіть якщо зовнішні умови несуть людині біди, зауважує А. Шопенгауер, то природа людини здатна їх корегувати своєю «твердістю», «здібною головою», «здоровим тілом», «щасливою вдачею». А тому шлях до щастя – веселий настрій. В людині важливим є і здоров'я тіла, і здоров'я духу. Здоров'ю споріднені й бадьорий, урівноважений стан духу, і краса та розсудливість. «Тому величезною дурістю, – пише філософ, – є жертвування своїм здоров'ям заради чого б то не було: наживи, чинів, ученості, слави, не говорячи вже про сластолюбство і скороминущі насолоди [314, с. 260-284]».

Антропоцентризмом і гуманізмом вирізняються концепції філософів напряму «руського космізму». На думку Н. Федорова, щоб перемогти всю недосконалість і зло людських стосунків, треба перш за все перемогти смерть як найбільш аморальну силу. Він утверджував культ предків як основу справжньої релігії та виступав за загальний порятунок, а християнську ідею особистого порятунку вважав аморальною. Н. Федоров говорив про необхідність воскресення предків і набуття безсмертя на основі наукових досягнень, що приведе до загального братства людей у космічному масштабі. Основою його моралі є взаємна відповідальність поколінь – «дітей» і «батьків», предків і нащадків, бо людина в цьому світі та в усьому космосі не зникає та впливає на все життя в її цілісності [260, с. 237].

Під впливом ідей Н. Федорова, Вл. Соловйов також опорою моральності вважає зв'язок поколінь. Основою морального прогресу, поведінки людини, її виховання й усієї педагогіки є «нерозривний зв'язок поколінь, які підтримують одне одного у прогресивному виконанні однієї загальної справи – приготування до явного Царства божого і до воскресіння всіх [236, с. 124]», – зазначає філософ. Релігійна ідея «воскресіння всіх» набуває у розмислах Вл. Соловйова реальної взаємної відповідальності та моральної солідарності всіх перед усіма, живих перед мертвими і мертвих перед живими. І якщо у людей, які живуть сьогодні, не буде обов'язку перед предками, то звідки візьметься такий обов'язок по відношенню до них у їхніх нащадків?

Концепція моральності Вл. Соловйова, що підводить до розуміння вищого закону, визначає «моральність» як засадничу цінність, з якої виводяться поняття Бога із поняття добра. Моральність починається з права; найвищим проявом моральності є любов. У своїй праці «Сенс любові» він пише: «Сенс людської любові взагалі є виправданням і спасінням індивідуальності через жертву егоїзму [236, с. 505]». Егоїзм є запереченням любові та запереченням індивідуальності. Любов – є справжньою самопожертвою. Лише любов потребує безсмертя індивідуальності та лише істинна любов наповнює наше життя абсолютним змістом. Сенс і значення людського життя – в прагненні до вищої, божественної любові, яка є істинною, безумовною любов'ю і має абсолютне значення для людської індивідуальності. Поєднання себе із Богом – крок до всеєдності. Оскільки Бог є вічним і неподільним, існує в усьому та завжди, то через божественну любов здійснюється перш за все утвердження окремої індивідуальності, єдиного в цілісності, тобто досягається всеєдність. Ідея всеєдності є підставою для моральної поведінки людини, що включена в єдиний і універсальний порядок, який охоплює космічний, історичний та індивідуальний процеси. На думку філософа, розвиток і рух усього у світі відбувається за визначеним планом, але при цьому не заперечує активності

особистості, яка постійно повинна прагнути до самоствердження і розкриття своєї індивідуальності, до єдності моралі та моральності.

У філософській традиції значна роль відведена любові – любові до людини, людинолюбству, тобто любові як формі гуманістичної співвіднесеності людей між собою та світом у цілому. У давньогрецькій думці любов розглядалася як будівна, рушійна енергія світобудови (Емпедокл, Аристотель, Посидоній). Інша лінія античної філософії любові йде від Платона. Глибинний зміст Платонівського еросу – «народження в красі». «Своїм гуманістичним еросом Платон хотів перебороти перешкоди між окремими душами [146, с. 202]». Християнство вбачає в любові сутність Бога й одночасно головну заповідь людині: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю, і всім своїм розумом, і свого ближнього як самого себе [99, с. 1155]». Той напрямок західної філософії, джерела якого кореняться у Відродженні, уживає ряд спроб відновити розуміння любові як шляху до глибинної істини й самої цієї істини (Л. Фейєрбах, М. Шелер, Г. Марсель, М. Бубер).

Любов вважає одним з фундаментальних гуманістичних екзистенціалів Е. Фромм: «Любов – це об'єднання з іншою людиною або предметом <...> за умови збереження відособленості й цілісності самої себе [277, с. 452]». Любов є одним з моментів того, що Е. Фромм назвав продуктивною орієнтацією – діяльне і творче ставлення людини до Іншого, а також до самої себе й природи; це досвід ділення й спільності, що дозволяє розвинути власну внутрішню активність. Досвід любові робить зайвими ілюзії – людині більше не потрібно звеличувати образ іншого або покращувати уявлення про саму себе, оскільки реальність любові дозволяє індивідові переборювати власне ізольоване існування й одночасно переживати себе в якості суб'єкта тих сил, які складають гуманістичний акт любові. Любов, згідно Е. Фромму, проявляється в солідарності з оточуючими нас людьми, в еротичній любові між чоловіком і жінкою, у любові матері до дитини й у себелюбстві як

людини. Діяльна любов включає такі орієнтації: турбота, відповідальність, повага й розуміння.

Таким чином, соціокультурні феномени сучасної України, на які спирається соціальна робота, містять ідеї та імперативи багатьох світових філософсько-світоглядних парадигм, релігійних конфесій, цінності минулого колективістського і сучасного раціонально-індивідуального буття. У сучасному суспільстві, що характеризується нестабільністю, різкими соціальними зрушеннями, дезідентифікацією особистості проблема цінностей та їх переоцінки є дуже актуальною.

Широке коло традиційних і нових духовно-моральних детермінант і ціннісних орієнтирів соціальної роботи стосується трьох аспектів: залежність її ціннісної бази від місії, цілей і завдань; впровадження етичних стандартів професії; етичні дилеми, з якими зіштовхуються фахівці соціальної роботи в процесі виконання професійних обов'язків.

На основі цінностей складаються принципи геронтосоціальної роботи, що втілюють основні правила й норми цієї діяльності. Базовими в геронтосоціальній роботі є принципи законності та прав людини, незалежності, гуманізму й ін. Права людини законодавчо закріплені в таких документах, як Всезагальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про цивільні й політичні права людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966), Принципи ООН. В них визнається людська гідність всіх членів суспільства, їх рівність і невід'ємність прав, що є запорукою свободи, справедливості та всезагального миру.

Для геронтосоціальної роботи можна виділити як засадничі такі принципи. Принцип незалежності, оснований на визнанні невід'ємних прав людини, у тому числі права на достойне, повноцінне життя, незалежно від віку; рівний захист від дискримінації, жорстокого, нелюдського, принижуюче людську гідність поводження. Принцип захищеності, за якого, як члена суспільства, має забезпечуватись право літньої людини на соціальний захист

по старості, інвалідності, хворобі й соціальне обслуговування на такому рівні, який необхідний для підтримання життєздатного рівня, здоров'я і матеріального забезпечення її самої та її родини.

Принцип гуманізму, що спирається на визнання людини найвищою цінністю, передбачає здійснення соціальної діяльності на засадах альтруїзму, емпатії, людяності, поваги її гідності. Поняття про абсолютну цінність людини, переходячи із розряду філософського розуміння в категорію базисного переконання соціального працівника, визначає сутнісну характеристику соціальної роботи.

Поважання гідності літньої людини, бажання надати високоякісну допомогу вимагає розв'язання фахівцем геронтосоціальної роботи правових, економічних, соціально-психологічних питань на найвищому професійному рівні. Гуманістичне ставлення, співчуття, намагання полегшити страждання літньої людини вимагає підвищеної уважності, терпимості, кваліфікованості спеціалістів.

Соціальна робота, по суті, є соціогуманістичною діяльністю, вона в цілому служить цілям розвитку людства, оскільки спрямована на вдосконалювання людських взаємовідносин. В її основі – розвиток особистості, підтримка її життєзабезпечення та соціального функціонування. Турбота про благо особистості при цьому є першочерговим завданням суспільної й державної допомоги, стратегією соціальної політики.

У кризових суспільствах гуманізм набуває специфічної форми й проявляється, у першу чергу, на рівні повсякденного людинолюбства. Особистісна спрямованість, що виражає гуманістичний ідеал на індивідуальному рівні є втіленням альтруїзму. Цей принцип життєвої орієнтації людини заснований на безкорисливій допомозі, визнанні пріоритетності блага інших людей перед власним благом є одним із засадничих принципів в соціальній роботі. Альтруїстичні якості носять двоїстий характер: соціобіологічну складову (якості засновані на вродженій передумові необхідності виживання людського роду) та соціокультурну

складову (якості виховуються, представляючи собою результат тривалого культурно-історичного, суспільного та індивідуального розвитку).

На базових цінностях засновані інструментальні цінності соціальної роботи: демократичність, справедливість, відповідальність, повага до своєрідності кожної особистості, конфіденційність тощо. Орієнтуючись на професійні цінності як на інструментальні, фахівець ставить цілі, вибирає засоби, виробляє стратегію й тактику діяльності, оцінює її результати. На якість діяльності впливає як дієвість базових цінностей соціальної роботи, затверджених у суспільстві, так і їх прийняття на особистісному рівні самим фахівцем.

У соціальній роботі загальнофілософська концепція відповідальності знаходить відображення у повсякденній дії соціального працівника. Етична відповідальність соціальних працівників перед клієнтами передбачає дотримання принципів гуманізму, клієнтоцентризму, демократизму, толерантності, конфіденційності, незалежності та ін. Відповідальність перед колегами передбачає співробітництво, коректність, партнерство, безконфліктність. Етична відповідальність соціальних працівників перед професією базується на чесному виконанні своїх професійних обов'язків, підвищенні кваліфікації, саморозвитку; затвердженні достоїнства й честі своєї професії; внесенні вкладу в розвиток професійних знань, форм та методів. Людина високоморальна, з почуттям достоїнства, бере на себе зобов'язання, відповідальність, оскільки вона є діючою і відносно вільною особистістю. Будучи розумною, здатною пізнавати взаємозв'язки буття і управляти ними, людина бере на себе відповідальність за пізнану сферу буття, таким чином стаючи морально зрілою. Концепція відповідальності за результат діяльності розширюється до попереджуючої відповідальності.

В сучасних умовах складних кумулятивних впливів, концепція відповідальності окремої особистості має доповнюватись колективною відповідальністю співтовариств, колективів, груп, цілями якої є запобігання цих небезпечних або небажаних наслідків. Колективна відповідальність, що

поділяється усіма членами суспільства, створює нову моральну відповідальність як особистого, так і надособистого характеру.

Міжнародна федерація соціальних працівників ухвалила міжнародні стандарти надання соціальної допомоги, що спираються на принципи, в тому числі етичні, згідно яких соціальними працівниками повинна надаватись найкраща допомога або порада усім, хто її потребує, заперечуючи будь-які вікові обмеження [93, с. 67-75].

В практиці геронтосоціальної роботи частою є потреба вирішення питань, що супроводжуються етичними дилемами. Аналізуючи різні умови, керуючись мотивами відповідальності, соціальному працівникові доводиться приймати рішення стосовно долі літньої людини, часто самому визначаючи пріоритетність задоволення одних її особистісних потреб перед іншими. Психологічно напружена ситуація вибору та конфліктність потреб може мати негативні наслідки.

Наприклад, діти, які проживають за кордоном, вирішують перевезти самотньо проживаючу літню людину в іншу країну та поселити її, задля надання кваліфікованого догляду, в хоспіс. Спираючись на визначене Декларацією право людини вільно вибирати місце проживання в будь-якій країні та можливість повернення до своєї, соціальний працівник може рекомендувати такий переїзд літній людині. Проте, як спеціаліст геронтосоціальної роботи він знає, що зміна зовнішнього середовища (помешкання, клімат), а також соціального середовища (мова, культура, рівень та якість спілкування, наявність друзів, знайомих) – негативно відбивається на емоційній, мотиваційній та когнітивній сфері літньої людини. Спираючись на принцип свободи самовизначення, беручи до уваги небажання переїзду самої літньої людини, соціальний працівник має зробити єдиний вірний вибір. Будь-який вибір може зашкодити повноцінному життю людини похилого віку: зміна оточуючого середовища – викликати деривацію та погіршення психологічного стану літньої особи; проживання далеко від близьких родичів – проблеми, пов'язані із самотністю.

Часто соціальному працівникові доводиться розв'язувати етичні питання, що пов'язані зі застосуванням у клінічній практиці евтаназії, штучного запліднення, пересадження життєво важливих органів тощо. Проблемність моральної ситуації постає в тому, що лікарі та учені почали маніпулювати процесами народження і умирання. Наприклад, нещодавно у м. Чернігові, жінка 66 років народила дитину. Безвідповідальний підхід до пацієнта лікарів, які зробили штучне запліднення жінці похилого віку, що заплатила значну суму за відповідну процедуру, поставив соціальних працівників перед вибором: чи гуманно позбавити батьківських прав самотню літню жінку, яка все життя мріяла про дитину? Чи гуманно залишити дитину проживати в умовах жахливої бідності з матір'ю, яка не здатна задовольнити навіть її біологічні потреби? Пошук виходів із подібних ситуацій – це щось більше, ніж моральний вибір конкретного соціального працівника, це – моральний вибір людства в цілому, відкритість самого ідеалу гуманності. Широке обговорення «проблемних випадків» у суспільстві стало маніфестацією ідеології захисту прав людини в медицині, спробою виявити можливості діалогу та солідарності людей у захисті добра і протистоянні злу в ситуаціях, які породжені сучасною наукою.

Конфлікт відповідальності, що пов'язаний з вибором пріоритетності цінностей часто стає причинами професійного стресу соціальних працівників. Відповідальність, що є категорією етики і права, відбиває особливе правове й моральне ставлення до клієнта та його близьких, колег, власного професійного рівня виконуваних функцій. Надаючи соціальну допомогу, фахівець виходить зі свого розуміння благ, цінностей, бачення розв'язання проблеми. Соціальний працівник може відчувати провину емоційний та психологічний дискомфорт у випадку неправильного вирішення питання, що стало поштовхом для розвитку хвороби або смерті клієнта.

Самовизначення людини є однією з вищих цінностей. У соціальній роботі застосування принципу права на самовизначення полягає в створенні

умов для людини вільно розпоряджатися власним життям та своїми здібностями, допомога в задоволенні її потреб і бажань, ненав'язування способів вирішення проблем, незастосування примусових дій. Але часто вирішення проблеми клієнта неможливе без зміни його ціннісних орієнтирів, способу життя, що певною мірою є маніпулятивною дією соціального працівника. До того ж, соціальний працівник не може бути впевненим, що його втручання обов'язково поліпшить проблемну ситуацію. Наприклад, переконуючи літню людину з обмеженими можливостями не миритися з обставинами, соціальний працівник не може бути впевненим, що ситуація покращиться від його втручання, а буття стане досконалішим завдяки лише зусиллям клієнта.

Таким чином, дотримання етичних принципів в соціальній роботі вимагає не сліпого їхнього виконання, а розумного диференційованого застосування у соціальній дії. В соціальній взаємодії соціальний працівник має розвивати здатності клієнта робити самостійний усвідомлений і цілеспрямований вибір власних цінностей та відповідати за цей вибір.

Дотримання професійних стандартів є обов'язковим елементом соціальної практики, але остаточне рішення фахівця соціальної роботи буде залежати від багатьох умов та обставин. Принцип конфіденційності, нерозголошення інформації про клієнта в особливих випадках може бути порушеним, якщо є загроза здоров'ю або життю інших членів суспільства. В умовах сучасної масштабної комп'ютеризації дотримання цього принципу ускладнюється.

Отже, сучасна соціальна робота вільна від строгих ідеологічно-ціннісних настанов, що збільшує важливість морально-етичного аспекту діяльності.

В геронтосоціальній роботі можна вирізнити два рівні цінностей. Перший складають метацінності, які визначаються в контексті глобалізованих цілей як певні ідеали, що реалізуються у мультикультурному просторі. До них належать совість, честь, доброта, справедливість,

достоїнство та інші екзистенціальні орієнтири особистості. До другого – належать цінності-засоби, що забезпечують досягнення метацінностей. В геронтосоціалній роботі їх можна назвати професійними (етичними) цінностями, вони являють собою фахові вимоги до соціальної взаємодії з клієнтом, корпоративні принципи і норми взаємодії з колегами, соціальними службами та ін. Особистими цінностями соціального працівника є власні переконання, які виражають і зумовлюють його світоорієнтацію, слугують основою для прийняття певних рішень. Серед найважливіших з них – особистісна цінність клієнта, повага до його індивідуальної своєрідності, визнання права кожної людини на самовизначення, відповідальність за власні дії, утримання від критичних суджень, наснаження, тощо.

На практиці фахівець геронтосоціалній роботи втілює гуманні та альтруїстичні ідеали, визнаючи людину найвищою цінністю, захищаючи її гідність та права, укріплюючи здатність людини переборювати перешкоди на шляху до повноцінного життя.

Кожне суспільство має свої культурно-історичні традиції, соціокультурні цінності, що є важливим чинником детермінації ціннісно-орієнтованої поведінки спільноти та особистості, є визначальними у способах її соціалізації. Наприклад, для східної традиції характерно утвердження єдності суспільства і людини, панування таких норм і правил поведінки особистості, як справедливість, гуманність, щирість, людяність, повага до батьків і старших. Особливе місце в процесі соціалізації відводиться сім'ї, головна установка робиться не на зміну світу, а на самовдосконалення. Для західної традиції характерним є протиставлення особистості суспільству, надання пріоритету індивідуальним цінностям над суспільними. У відповідності до цього соціалізація особистості пов'язується перш за все зі змінами соціального середовища і світу. У східному типі культури на перших сходинках ієрархічної структури знаходяться колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм. У західному типі культури в якості первинних виступають такі цінності, як

індивідуалізм, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молодості, гендерна рівність. Значні відмінності у цінностях різних культур обумовлені історично закладеними традиціями.

В період трансформації соціально-економічних укладу суспільного життя складно визначити місце України в розмаїтті світових культур. Застосування в Україні західних чи східних економічних та соціальних моделей розвинутих країн не передбачає автоматичного перенесення на гуманітарну сферу й системи цінностей. Гуманітарна політика орієнтується на загально цивілізаційні цінності, що є надбанням історично-культурної діяльності багатьох поколінь та обумовлена особливостями власної культури і ментальністю народу.

На думку західних дослідників, сучасна система соціального захисту є європейським винаходом так само, як національна держава, загальна демократія – промисловим капіталізмом. Перебудовуючи на капіталістичний лад соціальну політику в Україні, слід розуміти, що кожна країна і навіть регіон відрізняється специфічними культурними рисами. В галузі надання соціальної допомоги проявляються різні національні традиції, різними мають бути правові, етичні, організаційні та методологічні підходи до розбудови системи соціальної роботи. У. Лоренц говорить: «Розрив з традицією може виникнути, якщо ринкові відносини вводяться як для економічної діяльності, так і для функціонування соціальної служби, з очікуванням, нажаль, що одних цих принципів буде достатньо для забезпечення регулятивних процесів соціального розвитку. За такого диктату соціальній роботі знову буде відведена другорядна, допоміжна роль виправлення перегибів, компенсування нестатку прав, розподілу пільг, якщо при цьому політична система не буде націлена на комплексне та одночасне забезпечення громадянських, політичних та соціальних прав [145, с. 39]».

К. Поппер, критикуючи «закриті суспільства» (тоталітарні режими), вважає суспільним ідеалом до якого треба прагнути, якщо «хочемо залишитись людьми» – «відкрите суспільство», засноване на демократії,

владі розуму, справедливості та свободи. У «Відкритому суспільстві» люди «навчилися критично ставитися до табу і засновувати свої рішення на спільному обговоренні та можливостях власного інтелекту [197, с. 251]». Оскільки процес накопичення людського знання непередбачуваний, теорії ідеального державного управління принципово не існує – суспільство повинно мати ознаки плюралізму та мультикультуралізму.

Безсумнівно, західні системи соціального захисту літніх мають виступати певними орієнтирами при розробці національної стратегії геронтосоціальної роботи, що базуються на загальнолюдських цінностях.

Але С. Кримський застерігає, що інтерпретація пріоритету загальнолюдських цінностей як диктату авторитету зовнішнього інтересу світового співтовариства над внутрішніми проблемами народів обтяжена негативними наслідками. «Загальнолюдське насправді є парадигмацією стандартів науково-технічного прогресу і пов'язаних з ним соціокультурних цінностей, що сформовані європейською цивілізацією. Ці цінності, прийняті усім людством як умови історичної конкурентоздатності народів в нашу епоху, проте не визначають архетипи їх національної самовизначеності та буттєвої укоріненості [126, с. 65]».

Кожній цивілізації (етносу) притаманний внутрішній тип архетипів, що визначають її світогляд. «Етнічне різноманіття та плюралістичність є невід'ємними від тих аспектів суспільного життя (чи локальних цивілізацій), які стосуються особистісних моделей освоєння світу. Це не означає відсутності в культурі загальнолюдських цінностей. Але вони існують в монадному режимі репрезентування інтеграційних елементів, а не їх соборному підсумуванню, як це вважалося раніше [126, с. 66]».

Отже, становлення національної концепції геронтосоціальної роботи потребує ціннісного засвоєння усього того, що зберігається у часі, відродження сталих цінностей українського народу.

5.2. Стратегії соціальної допомоги людям похилого віку, укорінені в українській ментальності

Соціальна допомога спрямована на реалізацію потреб, цілей, бажань, намірів, інтересів особистості або суспільства. Потреби є базовою одиницею у створенні мотиву, що скеровує поведінку людини на досягнення цілей. Потреба – стан нужди, дефіциту, нестачі чогось, що необхідно для існування організму, розвитку особистості або групи, функціонування суспільства. Коли потреба усвідомлюється – виникає мотив, який є внутрішньою спонукою активності. Мотивація характеризує організовану, стійку дію, щодо досягнення конкретної мети, реалізацію потреби. За функціональною роллю виділяємо потреби природні (органічні) та соціальні, культурно обмовлені. До останніх відносимо потреби в безпеці та захищеності; потреби в любові та приналежності до спільноти (прийнятті, визнанні групою, взаєморозумінні, повазі, досягненні успіхів, схваленні, авторитеті); потреби в розвитку (особистісному, когнітивному, естетичному, духовному). В загальному вигляді потреби й створені на їхній основі мотиви і мотивації можна представити як такі, що підтримують гомеостаз (саморегуляцію, здібність відкритої системи, якою є і людина, зберігати внутрішню рівновагу) та врегульовують взаємодію з зовнішнім середовищем. Реалізація потреб залежить не лише від мотивації, активності щодо їх задоволення, а і від соціальних умов, пов'язаних з історичним періодом, рівнем розвитку суспільства, моралі тощо. Неможливість задовольнити потреби призводить як до деформації особистості, так і до викривлення суспільних відносин. Якщо внутрішніх ресурсів для реалізації потреби недостатньо, виникає необхідність залучення зовнішніх ресурсів, якими виступає соціальна допомога, що може бути матеріальною, соціальною, моральною тощо.

Соціальні потреби, що необхідні для існування як окремої особистості, так і спільноти, мають різну силу прояву, пріоритетність окремих потреб в конкретній національній спільноті, визначають приналежність народу до

певного культурного циклу, вирізняють його від інших. Соціальні потреби українців як сукупність суспільно необхідних життєвих потреб та інтересів громадян, об'єднаних за територіальними ознаками, визначають цільовий напрям дії, зумовлюють соціальне життя української спільноти.

З'ясуємо світоглядно-моральні основи формування потреби у наданні допомоги в українській ментальності та визначимо її місце у ієрархії соціальних потреб українців. Розглянемо традиційні форми суспільної підтримки, що сформувалися в різні історичні періоди, закарбувалися в нормах, правилах і звичаях, передаються поколіннями та відтворюють поведінкові шаблони надання допомоги.

В основі процесу надання допомоги лежить протиріччя між об'єктивно існуючими потребами і реальними можливостями для їхнього задоволення на певному етапі суспільного розвитку. Незадоволеність життєво важливих потреб призводить до виникнення соціальної напруги, що поглиблюючись спричинює кризові стани, соціальні конфлікти, соціальні вибухи. Зростання соціальної напруги характеризується підвищенням невдоволення існуючим режимом, владою; загостренням конфліктності, агресивності, тривожності, психологічних девіацій членів спільноти. Підтримку стабільності у суспільстві, задоволення екзистенційних потреб, зниження соціальної напруги здійснює соціальна допомога. Багаторазове надання допомоги в реалізації потреб породжує певний набір соціальних очікувань, що вимагають її інституціалізації (визначення, закріплення соціальних норм, правил, статусно-рольових функцій, приведення їх в систему, здатну діяти у напрямі задоволення деякої суспільної потреби) та стає передумовою професійної соціальної роботи.

Потреба несення допомоги виникає на несвідомому рівні, вона спирається на колективне безсвідоме, притаманна роду, передається генетично наступним поколінням, створює підґрунтя для формування відповідних паттернів поведінки на рівні індивідуальної психіки.

«Коллективне безсвідоме» є своєрідним когнітивним зразком, в свідомості воно знаходить вираження у схильності індивіда до певного розуміння речей. Вроджений спосіб дії, який завжди є колективним, тобто однаково властивим принаймні цілим народам або епохам, К. Юнг назвав архетипом (початковим образом, відвічним). Архетипи акумулюють досвід людства, забезпечують доцільне сприймання нової інформації, є системою реакцій та дій, що визначають індивідуальне життя.

Психоповедінкові архетипи, хоча й зазнають впливу історичного процесу, зберігають певну константу, «генетичний код», що обумовлює особливості національного характеру, специфіку ментальної свідомості.

Ментальність (лат. *mens* – розум, мислення, душевний склад) – це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості; усталена і водночас динамічна сукупність настанов особистості та демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо. Ментальність – «спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення», – за визначенням В. Храмової [291, с. 4].

Характерними ознаками української ментальності, на одностайну думку дослідників «української душі» О. Кульчицького, І. Мірчука, Є. Онацького, В. Липинського, Дм. Чижевського, М. Шлемкевича, Б. Цимбалістого, Я. Яреми, В. Яніва та ін., є інтровертованість, кордоцентричність, почуттєвість та емоційність.

«Інтроверсією називається звернення лібідо (психічної енергії – О.Т.) усередину [322, с. 524]» – термін введений К. Юнгом. За інтровертної установки, людина думає, відчуває і поступає в такий спосіб, який явно виявляє, що мотивуюча сила належить перш за все суб'єктові, тоді як об'єкт має вторинне значення.

Тип особистісної установки на екстраверсію чи інтроверсію характеризує схильність до певного реагування і тим самим визначає образ дії і вид суб'єктивного досвіду, а також характер несвідомої компенсації.

Інтровертована психіка в крайньому прояві характеризується свідомою недооцінкою об'єктивного фактору та перебільшенням значення Его. У психіці як системі, що намагається зберегти рівновагу, на безсвідомому рівні в якості компенсації виникає посилення впливу об'єкта. «Чим більше Его намагається забезпечити за собою всілякі свободи, незалежність, відсутність зобов'язань і усіяке переважання, тим більше воно потрапляє в рабську залежність від об'єктивно даного. Свобода духу заковується в ланцюги принизливої фінансової залежності; незалежний образ дій раз по раз поступається, зломлений громадською думкою, моральна перевага потрапляє в болото малоцінних стосунків, владолюбство завершується жалісною тугою – жаданням бути любимим», – зазначає К. Юнг [322, с. 460].

Інтровертованість, зосередженість на внутрішньому, особистісно-індивідуальному світі вирізняє людину суб'єктивізмом та ідеалізацією; може виражатися в замкненості, ізольованості, відлюдькуватості, утечі від зовнішнього світу, що характеризує сковородинський ідеал: «Світ ловив мене, та не спіймав».

За інтровертної установки, внаслідок відволікання від зовнішнього об'єкта, перевага надається внутрішньому, думці, ідеї, що є похідними від початкового образу. Інтелектуально усвідомлена ідея прагне впливати на життя за допомогою почуття.

Психолог О. Кульчицький, слідуючи за ходом думок К. Ясперса, розрізняє два типи «світосприймальних настанов» (психічних чинників, що характеризують як і яким людина сприймає світ, яке у неї зображення світу, який її світогляд, тобто цілісність поглядів на світ, цілісність пізнання і оцінок світу): «предметові» та «рефлексивні», котрі, в свою чергу, можуть бути компліятивними, тобто споглядальними і активними, діючими. «Предметові» світосприймальні настанови характеризують сприймання, скероване на зовнішній світ, на предмети. «Рефлексивні» світосприймальні настанови, віддзеркалюючись, рефлектуючись від «назверхньої дійсності»,

«повертаються назад до сприймаючого, скупчуються передовсім на ньому і на його переживанні та сприйманні [132, с. 50]».

О. Кульчицький, досліджуючи «світовідчуження українця», доводить перевагу «увнутрішнених» психічних явищ, «рефлексивних» світосприймальних настанов над «предметовими» на основі аналізу чинників, що формують українську ментальність: расового, географічного, історичного, соціологічного, культуроморфічного, доглибинно-психічного.

Вслід за О. Кульчицьким багато дослідників підтверджують вплив означених факторів на ментальність і вдачу народу, висловлюючи лише заперечення проти расового чинника, за яким автор на основі інтерпретації форми тіла, міміки припускає наявність «расових психічних компонентів української душі» та висновує перевагу почуття над пізнанням та волею в характері українців.

Географічний чинник враховує природно-географічне середовище, природні умови, що є визначальними для певного типу господарської діяльності та традиційної культури. Зазначимо, що майже всю лісостепову (за винятком західних частин) і степову смуги займають в Україні родючі чорноземи (44% території), що складає понад 1/4 чорноземів світу. Родюча земля, щедра українська природа, безсумнівно, значно впливають на формування психіки та культури українського народу.

Серед геопсихічних характеристик, обумовлених підсвідомим впливом краєвиду, природи, дослідники виділяють: м'якість і лагідність української вдачі у відповідності до ландшафту лісостепу (луг змінюється дібровою та річкою – «хвиляста м'якість»); споглядальність настанов, чому сприяє «безкрая далечінь степу»; таємничість, спокій, надійність, сумовитість, чуйність, уважність, обережність, що формує північний український ліс; життєрадісність та імпульсивність, спричинені сприйняттям різнобарвності, різноманітності гірського ландшафту. За даними сучасних досліджень, найвища тривалість життя спостерігається в Західних областях України, що в геопсихічному плані пов'язуємо з меншою схильністю до апатії та депресії,

навіяних осінньо-зимовою степовою порожнечою або самотності та тривожності, провокованих невидимою небезпекою лісу.

Геополітичне розташування України поміж Заходом і Сходом в історичному аспекті створювало «межові ситуації», ситуації постійної загрози існуванню народу, нації, культури; формувало два роди поведінкової реакції: «*vita maxima et heroica*» авантюрно-козачого життєвого стилю», і «*vita minima*» поведінка «анабіотичного», стилю притаємного існування [132, с. 53]. Друга поведінка як реакція на тиск історичної дійсності звужувала життєві контакти зі світом.

Пограничне розташування, яке приховує постійну небезпеку, що вимагає постійної готовності до оборони, протягом кількох поколінь формує в українській психіці елементи чуйності, напруженості, суворості. На ментальному рівні це підвищує цінність потреби у захисті.

«Межове положення» визначає і «культуроморфічний» аспект формування української психіки як периферійної щодо Західної Європи. Ідеї «європейського духу»: ідея «ордо» (порядку життя і мислі), відродження людської особи (персоналізм), культ науки (сцієнтизм) – докотилися до України значно послабленими та зміненими. Наприклад, персоналізм звівся до інтенсифікації особистого, внутрішнього життя; сцієнтизм – до знання, що формує людину, яке спирається на ідеї Волі, Правди (в розумінні згідності з дійсністю та етикою) і Долі (що має «людську зумовленість») [132, с. 54-55].

Соціологічний чинник враховує специфіку взаємодії, домінування, підпорядкування певних класів, соціальних груп, культурних кіл у структурі суспільства. Перевага селянства обумовлює в соціопсихічному аспекті схильність українців до творення малих, інтимних груп, «спільнот», взаємини в яких характеризуються симпатією, близькістю, товариськістю, взаєморозумінням (на відміну від великих груп, «спілок», об'єднаних спільною метою).

Доглибинно-психічний рівень складають персональне українське несвідоме (наявність комплексів мрійності, меншовартості, месіанства тощо)

та колективне підсвідоме (архетипи). В українському колективному несвідомому найхарактернішим архетипом, на думку О. Кульчицького, є «Магна Матер» – тип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі українського чорнозему [132, с. 55]. Архетип доброї «Неньки-Землі», «Матері природи» (І. Франко) позбавляє світосприймальні настанови українця агресивної активності та формує їх у збіжному напрямку ентузіастично забарвленої м'якої споглядальності. Рефлексивна настанова виявляється в наданні великого значення психічному несвідомому.

Проаналізувавши та об'єднавши окремі особливості української ментальності, О. Кульчицький висновує, що українська психічна структура відзначається емоційно-почуттєвим характером та кордоцентричністю (зосередженістю довкола «серця»).

Ідею першості серця перед розумом в українській національній філософії відстоювали: Г. Сковорода, П. Юркевич М. Гоголь, П. Куліш та ін.

Г. Сковороду називають «філософом серця». «Серце» в Г. Сковороди, як зазначав Д. Чижевський, є «корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до «дійсної людини» веде через «переображення душі в духа, а духа – в серце [296, с. 137]». В творах Г. Сковороди «слово «серце» зринає 1146 разів [232, с. 26]» у значеннях, що можуть трактувати його як внутрішню природу людини, характеризувати її думку, підсвідоме або надсвідоме: «Бог есть сердцем [232, с. 83]»; «Царствіє Божіє внутрь нас, Щастіє в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго [232, с. 213]»; «Сердце твое есть Голова Внѣшностей твоих. А когда Голова, то Сам ты еси твое Сердце [232, с. 242]». П. Юркевич зазначав, що «серце є основа душевного життя. Розум – тільки світло, яке цю основу освітлює». Він є «вершина, а не корінь душевного життя [328, с. 95]». Звертаються до проблеми філософії серця і сучасні філософи (І. Бичко, А. Бичко та ін.).

Сердечність, почуттєвість як риси національного характеру українців відзначали також В. Липинський («надмірна, часто пристрасна чутливість»),

Дм. Чижевський («емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм»), Є. Онацький («українська емоційність – запорука великої життєздатності й талановитості»), М. Шлемкевич («найкращий вираз емоціонально-настроєвої сфери – в ліричній пісні») та ін.

Висока українська емоційність та чутливість є основою людяності. Зверненість до власного внутрішнього світу, дар інтроспекції, споглядальна настанова сприяють розвитку емпатії та розуміння іншої людини. «Коли називаємо когось «нелюдом», себто особою, що втратила «людський образ», маємо на увазі не дурня, а людину, позбавлену вищих емоцій любові, жалю, співчуття, милосердя, приязні [179, с. 55]» (Є. Онацький).

Доповнюючи нарис О. Кульчицького про характерологію українського народу, Б. Цимбалістий як метод дослідження української ментальності пропонує метод соціально-культурної антропології. При вивченні індивідуальних особливостей людини біологічно-спадковий фактор відіграє головну роль, але коли йдеться про національний характер, тобто про певні спільні цілі нації, риси поведінки і ментальності, що продуковані культурою, слід використовувати культурно-антропологічний підхід.

Б. Цимбалістий великого значення надає структурі родинного життя: «Риси, типові для даної нації, є зумовленими духом родини, який сам є зумовлений усією соціальною структурою і культурою суспільності. Національний характер впливає прямо із способу і роду виховання, яке отримує людина з перших своїх років [293, с. 80]».

Родина – перший інститут соціалізації, основне середовище, що формує характер людини від народження, виробляє настанови до світу і оточуючих. В ранньому дитинстві закладаються основи моральних та вольових якостей, таких як оптимізм або песимізм, довіра до себе і до оточуючих та ін., формуються норми й зразки майбутньої поведінки на основі взаємостосунків з близькими, які є носіями певних норм та культурних традицій. На свідомому та здебільшого несвідомому рівнях

засвоюються паттерни поведінки та система цінностей, репрезентовані батьками.

Особливе значення має в ментальності українців образ Жінки-матері, під символом якого виступає «Україна-мати», «Ненька-Україна»; в релігійному житті культ Богоматері перевищує культ Христа-Богочоловіка; вихованням дітей в українській родині здебільшого займається жінка. Зважаючи на це, «норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанова до життя в українця є підпорядковані нормам і гієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості [293, с. 87]», – писав Б. Цимбалістий. В цьому він вбачав генезу «кордоцентричності української вдачі» та «переваги функцій почувань» (О. Кульчицький). Звідси висока оцінка таких рис характеру, як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність як «ідеальних рис», тобто як прикмет ідеальної людини; сильного «інстинкту несення допомоги» (В. Янів); прагнення втечі до життя в малому гурті та брак «мужесько-здобувчої настанови» до зовнішнього світу.

В матріархальній родині формується образ батька двох типів: грізний, недоступний, караючий або надмірно лагідний, добрий, материнський. Український батько-отаман також має «материнські риси» – він усіма опікується, дбає за всіх, ставиться з розумінням до кожного, спільно нараджується перед прийняттям рішення.

Структура української родини має також вплив на ставлення українця до влади, авторитету, рівності. Не відчуваючи близькості з батьком, його опіки та любові, не визнаючи його авторитету, дорослішаючи, дитина намагається якнайшвидше відлучитися від батьківського дому, вирватися з-під влади батька, в той же час зберігаючи глибоку любов і повагу до рідної землі та «демонструючи перед світом свою закохану прив'язаність до батьківського дому [310, с. 109]» (М. Шлемкевич). В українській родині після смерті батька його влада не переходить до найстаршого сина, як це відбувається у патріархальних народів – всі діти мають рівні права,

спадщина, головним чином земля, порівну ділиться між усіма синами та доньками.

Розподіл виконуваних ролей в українській сім'ї, який має гендерні відмінності, впливає на духовну поставу особистості. В молодому та середньому віці у жінок, основними функціями яких є народження та виховання дітей, перевагу має «тілесне» над «духовним». В похилому та старому віці більшого значення для жінок набуває духовне, тому на церковних богослужіннях серед представників літнього віку більшість складають жінки. У чоловіків спостерігаються протилежні тенденції в розвитку духовності. У молодому та середньому віці морально-духовні потреби в ієрархії цінностей займають вище положення, ніж в літньому.

Отже, українським менталітетом означається спрямованість особистості, яка характеризується сукупністю світоглядних та ціннісних установок, потреб, мотивів, поглядів, переконань та прагнень, що скеровують людину на певну поведінку і діяльність.

Розрізняють три основні види спрямованості: «на спільні дії», «на себе» та «на інших».

Спрямованість «на спільні дії» визначається зверненістю до об'єкту, ототожненням з ним та залежністю від нього. Світоглядні установки, за такої спрямованості, мають колективістську природу, характеризуються потребою у взаємодії та приналежності до групи.

Установка «на спільні дії» у наданні допомоги виникає ще на стадії раннього первісного суспільства, яке було колективістським. Сутність первісної суспільної організації в тому, що кожний мав право на частку продукту (насамперед їжі), добутого членами його родової громади, не зважаючи на долю участі у колективній праці. На відміну від суспільства з державною організацією, в якому вольові відносини власності є правовими (юридичними), у первісному суспільстві вони моральні. Розподіл продукту в масштабах громади усвідомлювався, насамперед, як вимога і норма моралі, а не як економічна необхідність, якою він був у реальності. Громада

виконувала функції взаємодопомоги та захисту на засадах взаємної відповідальності.

Общинні принципи життєдіяльності, трудомісткість хліборобських та інших виконуваних робіт, тісні родинні зв'язки, потреба у спільному захисті від зовнішніх ворогів, формувало світоглядні традиції допомоги у стародавніх слов'ян в рамках філософії холізму – пріоритетності цілого, загального над індивідуальним.

Відповідно, форми допомоги носили колективістський характер. До найдавніших (архаїчних) колективістських форм допомоги належать культові, общинно-родові та господарські, які склалися до X століття.

Культові форми допомоги характеризувалися редистрибуцією (перерозподілом) та реципрокацією (взаємним обміном), які супроводжувалися ритуалами, іграми, змаганнями, влаштуванням свят, трапезами тощо. Наприклад, до суспільних форм допомоги, пов'язаних з культом смерті, належали громадська милостиня, «страва», подання натуральними харчовими продуктами та громадська тризна. М. Грушевський зазначає, що слово «тризна» означає боротьбу, битву, ігри, що на похоронах уряджувались на честь небіжчика. «Такі воєнні церемонії при трупі чи могилі небіжчика, звісні у різних народів, насамперед мали на меті настрашити неприяні духи і відогнати їх від небіжчика, далі переходять у різні воєнні гри на честь його, і саме отсі воєнної гри звали ся «тризною»...Вже потім назву тризни перенесено на поминки після похорон [73, с. 335]».

Общинно-родова допомога виконувала функції індивідуального захисту (наприклад, старих людей) та колективного захисту (родини, громади, роду). Типологія допомоги старим могла визначатися за ознакою «сирітства». За словником В. Даля, сирітство характеризується як стан людини, що залишилась без батька чи матері або обох батьків («круглий» сирота) та близьких родичів («безродний» сирота), наводиться такий вислів: «Сиротинушка наш дедушка; ни отца, ни матери!». У разі відсутності родини у старої людини обов'язки з піклування брала на себе громада. Вона могла

прийняти рішення про спеціальне відведення престарілим земель, які оброблялися спільно; догляді та визначенні на постій (харчування, проживання) на деякий час до різних членів громади.

Господарська допомога, що заснована на принципах взаємовиручки, мала форми «помочі» (допомоги в сезонних аграрних роботах та кризових ситуаціях); розподілу праці (наприклад, чоловіки – орали, жінки – боронували, старі – сіяли); толоки (спільного виконання робіт, як то, будівництва хати); складчини (спільної годівлі худоби, заготівлі корму); супряги (спільного використання робочої худоби) тощо.

Спрямованість «на себе» визначається відчуженістю від об'єкта, самоствердженням по відношенню до нього, не підпорядкуванням та уникненням його влади. Світоглядні установки за такої спрямованості характеризуються пріоритетністю індивідуального над загальним.

В суспільному житті індивідуалістична постава індивідууму щодо колективу відзначається збереженням його самостійності, неповторності, індивідуальності, а колективістична постава – розчиненням в спільноті. Індивідуалістична постава характерна для Європи, колективістична – для Азії та Росії.

М. Костомаров у своїй студії «Двѣ русскія народности», відзначаючи відмінності української «громади» та російського «миру», пише: «Громада по южнорусскому понятію совѣтъ не то, что міръ по великорусскому. Громада есть добровольная сходка людей <...> каждый членъ громады есть самъ по себѣ независимая личность, самобытный собственникъ; обязанность его къ громадѣ только въ сферѣ тѣхъ отношеній, которыя устанавливають связь мажду ея членами для взаимной безопасности и выгодъ каждого, – тогда какъ, по великорусскому понятію, міръ есть какъ бы отвлеченное выраженіе общей воли, поглощающей личную самобытность каждого [122, с. 73]». Виснуємо, українська громада – товариство незалежних, рівноправних, свободолобних індивідуумів об'єднаних загальною ідеєю або власними

інтересами. Т. Семигіна дає визначення «громади» не лише як системи владних стосунків, а як символу форми суспільного буття [222, с.13].

М. Костомаров вважає «перевагу особистого над загальним» однією з ключових для українців особливостей, що має вираз у потребі особистої свободи, незалежності, індивідуальної власності (своєї хати, своєї землі), індивідуалістичної (малої) родини. «В своїй хаті своя правда, і сила і воля» (Т. Шевченко).

Характерним для української родини є те, що коли діти виростають й у них з'являється потреба у самостійному житті – сім'ї діляться. Опіка батьків над дорослими дітьми вважається «несноснимъ деспотизмомъ». Підтримка близьких ґрунтується на «свободномъ соглашеніи», а не на родинному обов'язку; стосунки між кровними родичами тим кращі, чим менше є точок перетину їхніх інтересів. «Южноруссь тогда почтительный сынъ, когда родители оставляють ему полную свободу и сами на старости лѣтъ подчиняются его волѣ; тогда добрый братъ, когда съ братомъ живетъ какъ сосѣдь, какъ товарищъ, не имѣя ничего общаго, нераздѣльнаго», – зазначає М. Костомаров [122, с. 73].

Тенденції переваги колективу перед одиницею на Сході відповідає об'єднання на основі загальних цілей та завдань окремих одиниць в колектив у Європі. В Україні спостерігається тенденція до необмеженого індивідуалізму, що виявляється в небажанні визнавати провідну роль одиниці, групи чи інституції, що слушно віддзеркалює поговорка: «Де два українці, там три гетьмани».

Розглянемо психологічні основи «індивідуального» та «колективного». Колективне, за К. Юнгом – це психічні змісти, які властиві одночасно багатьом індивідам, відтак суспільству, народу або людству. Автор відзначає, якщо суб'єктивна свідомість ідентифікує себе з колективною свідомістю, відбувається руйнування «єго», воно втрачає свою значимість та цілісність, в результаті чого з'являється «людина маси». Колективна свідомість виробляє «масову психе». Суб'єктивна свідомість повинна для порятунку від цієї

загигелі уникати ототожнення з колективною свідомістю шляхом визнання своєї тіні (безсвідомого – О.Т.) так само, як й існування та важливість архетипів. Останні представляють ефективний захист від тваринних сил колективної свідомості», – пише автор [325, с. 69]. К. Юнг під архетипом розуміє «початковий образ (відвічний), завжди колективний, тобто однаково властивий принаймні цілим народам або епохам [325, с. 332]».

Оскільки індивід – не лише одинична істота, але передбачає і колективне ставлення до свого існування, то процес індивідуації (розвитку індивідуальності шляхом відокремлення від загального) веде не до роз'єднання, а до більш інтенсивної та загальної колективної зв'язаності. Індивідуація потребує орієнтування на загальноприйнятні норми для вироблення ставлення індивіду до суспільства і встановлення життєво-необхідних зв'язків з іншими членами спільноти. Тому індивідуація веде до природного усвідомлення й прийняття колективних норм, тоді як при виключно колективному орієнтуванні, суспільні норми стають все менш потрібними, від чого справжня моральність знецінюється та гине. Чим сильніше колективне нормування людини, тим більша його індивідуальна аморальність.

Дійсний конфлікт з колективною нормою виникає лише тоді, коли який-небудь індивідуальний шлях оголошується нормою, що є проявом крайнього індивідуалізму. Але цей задум, звичайно, є патологічним і не життєвим, – як відмічає К. Юнг [322, с. 522].

Крайній індивідуалізм українців, прагнення здобути особисту славу, самопіднести над іншими спричинювали розбрат, міжособні війни, дрібнення князівств та розпад княжої держави. В. Янів зазначає: «В основному причину наших історичних невдач, як вони впливали з українського вибуялого індивідуалізму, можна б схарактеризувати парадоксом, що в неволі опинилися ми тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності й братерства ми боялися свого власного деспота, і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи

одночасно досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці [332, с. 283]».

Спрямованість «на себе» в негативному обрисі характеризує український егоцентризм – «моя хата з краю». В позитивному – заглибленість у свій внутрішній світ спонукає до морально-духовного вдосконалення. Духовне зростання підкріплюється бажанням досягти внутрішнього вдоволення з відчуття наданої допомоги ближньому, прояві гуманності та емпатії, яка тим сильніша, чим людина слабша. Емпатія як співчуття іншому, відмінному від тебе, здатність прийняти інший народ, іншу людину такою, якою вона є, визнати її цінність, зрозуміти, що у кожного «своя доля і свій шлях широкий» (Т. Шевченко) пов'язані з толерантністю української вдачі.

У Повчанні Володимир Мономах заповідає юнакам: «Треба мати душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу в гору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим допомогти – од бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він пораює [50, с. 456]».

Г. Ващенко відзначає толерантне ставлення до полонених, яким надавалась можливість вибору – за викуп повернутися до своїх або залишитись жити як вільні й приятелі [41, с. 104-105]. «Вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, чи простий, чи знатний, чи посол – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом [141, с. 457]».

Високий індивідуалізм поєднується в українському характері з глибокою релігійністю. В уяві українців, Господь – це насамперед опікун, який допомагає, оберігає, боронить. В народній поезії Господь – це «добрий

Господар, що має відкрите серце для горя ближніх» (Г. Ващенко), «чоловіколюбець» (Мономах).

Християнська філософія любові (любити Бога і любити ближнього, як самого себе) формувала світоглядно-моральні погляди на суспільну допомогу як піклування, прояв милосердя й благодійності, що знайшло практичне втілення в таких її видах: «княже піклування» (X-XII ст.) та «церковно-монастирська опіка» (XII-XIII ст.). Основними формами княжої благодійності були: роздавання милостині, продуктів для злидарів, надання матеріальних засобів існування, влаштування бенкетів при княжих дворах, розвезення продуктів містом для убогих, немічних і старих тощо.

Подавання милостині як вияв благодійності зберігається до наших днів та підтримується християнською ідеологією. Засновуючись на релігійних ідеалах, дії з подавання милостині були сумірними спасінню душі. «Найперш задля бога і душі своєї, страх майте божий у серці своїм і милостиню чиніть щедрю, бо се єсть початок всякому добру [141, с. 454]».

Соціальна благодійність відповідала потребам морального здоров'я, духовного вдосконалення осіб, які її здійснювали. Але княже піклування не могло повною мірою задовольнити запити у допомозі тих, хто її дійсно потребував. Оскільки допомога зумовлювалась суб'єктивними емоційними відчуттями та мала ситуативний, безсистемний, непостійний, вибірковий характер. Подавання милостині здійснювались усім, хто просив, без вивчення реальної потреби злидарів, оскільки це було заборонене вченням святих отців. У літописах також практично не зафіксовано проявів піклування в екстремальних ситуаціях: під час голоду, епідемії, повеней тощо.

Настанови Мономаха втілюють моральні аспекти соціальної допомоги бідним та страждальцям: «Убогих не забувайте, але наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської [141, с. 457]».

У цей період з'являються спеціальні державні заклади й установи соціального спрямування: лікарні, притулки для одиноких, шпиталі, опікування та нагляд за якими доручались духовно-церковним структурам. Наприклад, Києво-Печерський монастир (1051 р. заснування) мав богадільню, в якій піклувалися про немічних, хворих, старих. Чернігівський князь Святослав (Микола Святоша) та ченці Агапій та Аліпій влаштували в Києві у XII ст. лікарню, допомога в якій надавалась безкоштовно, багато з її відвідувачів були «безмедниками». Окремі джерела стверджують, що ще раніше княгиня Ольга заснувала першу лікарню у Києві, в якій доглядати хворих було доручено жінкам; Єфрем Переяславський, єпископ, продовжив традицію будівництва лікувальних закладів та інші.

Загалом, церкви і монастирі виконували такі функції: забезпечення неімущих (переважно одноразова милостиня у вигляді натуральних продуктів), навчання ремеслам, лікування і контроль поведінки в соціальному оточенні. При цьому відзначається різноманітність видів надання допомоги на відміну спеціалізованості, притаманної західній церкві.

Практика парафіяльної допомоги і захисту була більш відкритою, зосереджуючи в собі як церковне, так і суспільне, громадське життя. Діяльність парафій не обмежувалась тільки піклуванням про старих, хворих, немічних, жебраків, сиріт, вдів, калік, а виконувала також функції навчально-виховні. Парафіяльна благодійність була громадською, а відтак переслідувала цілі громадського благоустрою. Парафіяльна благодійність більше задовольняла потреби тих, кому надавалась допомога, ніж милостиня, оскільки їй передували вивчення й оцінка ситуації кожного прохача. На відміну від милостині, яка мала індивідуальний характер, парафіяльна благодійність відрізнялась елементами колективної форми допомоги і стала основою для виникнення «суспільної опіки».

Суспільна опіка характеризується як організацією системи закладів з надання допомоги (лікарні, притулки тощо), так і системи закладів, що таку допомогу надають (громадські об'єднання, державні, недержавні установи

тощо). Суспільна опіка формувалась виходячи зі світоглядних орієнтирів на солідарність. З усвідомлення того, що маргінальність деяких членів спільноти є об'єктивним явищем, а надання допомоги – громадським обов'язком, що забезпечує стабільність суспільства.

Спрямованість «на інших» визначається зверненістю, інтересом і увагою до зовнішнього об'єкту, його підвищеним значенням для суб'єкта. Світоглядні установки характеризуються потребами у наданні допомоги.

За даної спрямованості моральність та релігійні переконання особистості здебільшого керуються суспільною думкою. Найбільшої концентрації спрямованість «на інших» набуває в альтруїстичних потребах. Альтруїзм (лат. *alter* – інший) – безкорисливі дії заради загального блага та в інтересах інших.

Загалом, допомога може надаватися в трьох площинах: знизу вгору, згори вниз та рівний рівному.

Перший вид «знизу вгору» – допомога людям, які вище за статусним або матеріальним положенням, спирається на визнання їхнього авторитету. Українська історія зберігає чисельні свідчення того, що в українців невисоко розвинене вшанування високопоставлених осіб. Князі в Київській Русі не мали належного авторитету, наприклад, осуду населення була піддана завойовницька політика Святослава. Народна воля була вища за князівське право. Як зазначає М. Костомаров: «Князь избирался и могъ быть изгнанъ, если не удовлетворялъ тѣмъ потребностямъ народа, для которыхъ былъ нуженъ, или же злоупотреблялъ своєю властью и значеніе (...) вѣче считало за собою право судить ихъ, прогонять и казнить установленныя ими второстепенныя власти, а иногда и ихъ самихъ [122, с.45-46]».

Тенденція непошанування авторитету просліджується і в козацькі часи, коли кошових та гетьманів могли вибирати, скидати, карати смертю. Свідченням непокори та непідпорядкування владі були часті стихійні соціальні рухи. В українській ментальності більше розвинений посмертний

культ особи та пошанування ідеї, яка набирала сили закону. Так, наприклад, широкої підтримки набув закон Володимира Мономаха.

Характерне для українців поважне ставлення до літніх в українській родині сформовано пошаною до старших, а не беззаперечним підкоренням їхньому авторитетові. Голова родини, при цьому не має нахилу до деспотичного використання свого авторитету, приклади чого є в інших культурах.

Нерадо спричинюючись до успіху сильнішого, не визнаючи їхнього авторитету, в українців більшого розвитку набула допомога рівному або слабшому, не лише тому, що вони цієї допомоги більше потребують, а і завдяки альтруїстичності національної вдачі.

Допомога в одній площині, «рівний рівному» – будувалась на засадах солідарності та рівності. В літописі багато згадок про те, що князі в походах та в мирському житті поводити себе як рівні зі своїми підлеглими, не перекладали на них ніякої роботи. Наприклад, Володимир Мономах описує: «Що належало робити отроку моєму (молодшому княжому дружиннику – О.Т.) – сам я робив: діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі спокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба...[141, с. 461]».

За часів втрати княжої державності, привілейована аристократія та духівництво переслідуваної православної церкви, втрачаючи панівне положення, зближується з соціальними низами; в суспільстві укріплюється розуміння соціальної солідарності. Церква виконувала функції не лише духовно-культурного просвітництва, а і благочинності й соціальної опіки. Розділяючи людське страждання, горе й втрати, церква надихала на відродження та визвольну боротьбу. Брак державної опіки формує потребу у внутрішній взаємодопомозі, заснованій на засадах соціальної рівності, альтруїзмі.

Взаємодопомога, заснована на ідеях рівності, яскраво проявилася в традиціях козацтва. М. Костомаров зазначає: «Духъ терпимости, отсутствіе

національного високомґрія, перешель въ послґдствїи въ характеръ козачества и остался въ народѣ до сихъ поръ. Въ козацкое общество могъ приходитъ всякій; не спрашивали: кто онъ, какой вґры, какой націи. Когда Поляки роптали, что козаки приймають къ себѣ разныхъ бродягъ и, въ томъ числѣ, еретиковъ, убѣгавшихъ отъ преслґдованїи духовнаго суда, козаки отвѣчала, что у нихъ издавна такъ ведеться, что каждый свободно можетъ прїйти и уйти [122, с. 61]».

Ідеї справедливості, свободи, громадянського обов'язку були основоположними в братствах (національно-самобутніх формах самоорганізації населення), відігравали значну роль у формуванні соціальної допомоги на засадах громадянського гуманізму. Братства фінансували шпиталі, де перебували бідні, старі, немічні братчики; надавали допомогу бідним ремісникам, зубожілим міщанам; сплачували навчання бідним дітям різних станів, опікувались хворими, сиротами та ін. Солідарність проявляється у братствах, де заможне міщанство дбало про тих, хто опинився в нужді. У братських школах навчались як діти багатих, так і сироти й убогі. Групова солідарність та допомога пізніше мали місце і у чумаків, і у гайдамаків. Розповсюдженими були такі форми суспільної допомоги як толока, чумацькі валки, артіль, кооперативи.

Найбільш розвинений та укорінений в українській ментальності вид допомоги «згори вниз» – немічним, бідним, калікам, старим – тим, кому гірше за тебе.

Надання допомоги ближньому починається з української родини, в якій уособленням любові, сердечності, ніжності, турботливості є мати. Любов до матері сполучається в українському характері з любов'ю до землі. Землі-годувальниці надаються риси матері, її називають «великою матір'ю». Культ жіночого начала у хліборобських народів обумовлений тим, що для виживання сім'ї слід виростити, зібрати та зберегти плоди землі, аналогічно як для збереження роду – народити, виростити потомство, захистити його. Тобто основними функціями, що сприяють виживанню та продовженню

роду, є опіка, захист, підтримка. Культ матері, що піклується про всіх членів родини від дітей до найстарших, формує підсвідомий зразок поведінки надання допомоги ближньому.

Потреба у наданні допомоги слабому має витoki у «лагідності вдачі» українців, особливості переважання духовного начала над матеріальним. М. Костомаров зазначає: «Съ присущностью поэзии въ душѣ, съ чувствомъ красоты и способностью – уразумѣть ее, тѣсно соединено сознание нравственности, добра». Матеріалісти, які все вимірюють за шкалою отримання користі, у наданні допомоги керуються силлогізмом: «Если другому буду дѣлать добро, то и мнѣ станутъ его дѣлать [122, с. 72]». Ідеалісти, до яких за характерологічними особливостями належать українці, надають допомогу, творять добро безвідносно до користі: «Онъ творить по внушенію чувства и разумнаго созерцанія красоты добра, дѣйствующей неотразимо на его волю [122, с. 73]».

Краса безмежної доброти сполучається з гуманністю. «Милосердними треба вам бути задля всього живого! Бо життя – се клейнод, хіба ж є що дорожче над нього?», – пише І. Франко. Милосердя до ближнього, допомога слабшому, біднішому, співчуття невдачам іншого, народжують в людині відчуття, що вона сильніша, щасливіша, багатша. І саме цей чинник формує схильність до надавання допомоги «згори вниз».

Негативний бік такого спрямування допомоги, поряд з невизнанням авторитетів, в тому, що закріплює такі характерологічні риси українців, як зверхність над слабшим, підвищення власної вартості за рахунок зменшення вартості іншого; заздрісність до успіхів іншого, здібнішого чи щасливішого; фальшивого розуміння рівності не як старту, а як рівності досягнень, а особисте невдоволення має прояви критиканства та злоби.

У повсякденному житті це проявляється в поведінкових паттернах та висловах наступним чином. У країнах, де більше значення має матеріальна дія, на запитання: «Як справи? Як ти себе почуваєш?» прийнято відповідати оптимістично – чудово, добре, буде добре. Вважається «поганим тоном»

говорити про проблеми віку або здоров'я, очікуючи співчуття. В Україні ж, навпаки, прийнято жалітися, розповідати як все погано, скаржитися на важке життя, погане здоров'я тощо, щоб не викликати роздратування та заздрощів у оточуючих. Жаліти самого себе, розчулюватись над самим собою, плекати свої невдачі, розбиті ілюзії нам легше, якщо оточуючим людям ще гірше за нас. Тому українській ментальності підтримуються песимістичні настрої, постійні образи та скарження на долю. Життєві негаразди, поразки та невдачі здебільшого пояснюються впливом зовнішніх чинників, а оптимізм та весела вдача українців є проявом архетипічної віри перемоги добра над злом, правди над кривдою.

Отже, національний менталітет означає певну притаманну більшості членів спільноти спрямованість (світоглядні установки, ціннісні орієнтації, потреби, мотиви, інтереси тощо); впливає на формування характерологічних рис та якостей. Характер народу, «національна душа» – це не сума характерів окремих індивідуумів, а фіксація типових, особливо виражених рис, які в різному ступені проявляються у значної кількості представників певного етносу, що обумовлено впливом однакових історичних, культурних, соціальних, природних, географічних та інших умов.

Домінантними рисами «української душі» є інтровертованість, почуттєвість, емоційність, кордоцентризм (грецьк. *cardia* – серце та лат. *centrum* – осереддя), антеїзм (любов, емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи), індивідуалізм, поєднаний з ідеями рівності та волі. Почуттєвість, лагідність, добродушність, ніжність, м'якість, сердечність, що типові для жіночої національної свідомості, детермінують в українській ментальності потребу несення допомоги, опіки та підтримки.

Отже, ознаки українського менталітету як системи світовідчуття та світосприймання, відбиваються на сукупності настанов щодо видів допомоги, індивідуальної поведінки та соціальної діяльності у цілому. Тому система соціальної роботи ефективна лише за урахування особливостей національного менталітету.

5.3. Модель соціальної роботи з людьми похилого віку

Соціальна група людей літнього віку як об'єкт геронтосоціальної роботи є дуже неоднорідною. За віковою ознакою до неї належать й 60-річні й 100-річні люди, які характеризуються своїм набором можливостей, належать до різних поколінь і мають різний соціально-історичний досвід. До того ж, існують гендерні відмінності літніх людей (процес старіння організму відбувається у жінок і чоловіків неоднаково). Літні люди відрізняються рівнем освіченості, когнітивними здібностями, особистісними характеристиками, матеріальним та соціальним положенням. Дані відмінності в середині соціальної групи літніх людей є основою для диференційованого підходу в геронтосоціальній роботі.

Важливим для нашого дослідження є зазначення критеріїв стратифікації літніх людей, до яких ми відносимо: вік, трудову зайнятість, матеріальне положення, здоров'я, сімейний стан, освіченість, спосіб життя.

Визначимо вікові межі похилого віку, розглянувши деякі класифікації.

Б. Ананьєв видатний вчений, засновник Ленінградської школи психології, зазначав, що перехідний період до старості, похилий вік у широкому діапазоні варіюється в різних періодизаціях: «від 55 років (В. Бунак, В. Гинзбург, Д. Бромлей, Д. Векслер), 60 років (Г. Гримм та більшість демографів) до 75 років (Д. Биррен) [10, с. 236]».

Член-кореспондент РАО А. Мудрик, виокремлює похилий вік в період з 55 до 65 років, 65-70 років – старість, а з 70 - довголіття [165, с. 6]. Багато дослідників пов'язують початок похилого віку з періодом виходу на пенсію – 55 років для жінок та 60 років для чоловіків (О. Хухлаєва, Г. Міннігалєєва та ін.).

Англійський демограф Д. Бромлей запропонував розрізнити п'ять вікових циклів розвитку людини, кожний з яких поділяється на стадії. Четвертий цикл (21-65 рр.) – «дорослість» має такі стадії: 21-25 рр. – рання дорослість; 25-40 рр. – середня дорослість; 40-55 рр. – пізня дорослість; 55-

65 рр. – передпенсійний вік. П'ятий цикл (65-70 рр. і старші) – «старіння» має такі стадії: 65-70 рр. «віддалення від справ» або «відставка»; 70 р. і старші – «старість»; остання стадія – «старезність, хвороблива старість і смерть [124, с. 32-33]». Така класифікація підкреслює, що літній вік обов'язково супроводжується звуженням можливостей, втратою сил та погіршенням здоров'я.

В соціології та демографії похилий вік позначається терміном «третій вік» (люди 60-79 років), старий – «четвертий вік» (люди 80 років і старші). В соціальній роботі, тих, хто перетнув позначку 60 років називають літніми людьми [241, с. 179].

Американські дослідники Г. Крайг і Д. Бокум. віковий період розвитку людини після 60 років називають пізньою зрілістю та наводять наступну класифікацію літніх людей: 60-69 років – «молоді літні», 70-79 років – «літні середнього віку», 80-90 років – «старі літні», 90 років і старші – «дуже старі літні» [123, с. 724-729]. «Молоді літні» характеризуються як активні, енергійні, працездатні. «Літні середнього віку» – менш активні та хворобливі. «Старі літні» – важко адаптуються до взаємодії з оточуючими, потребують допомоги для підтримки соціальних і культурних зв'язків (на період 80-90 років припадає найбільша кількість смертей та захворювань). Ця вікова група є об'єктом першочергової підтримки держави, вона потребує матеріальної допомоги та догляду. Більшість «дуже старих літніх» (старше 90 років) – здорові, рухливі, зберігають ясний розум до самої смерті (у довгожителів майже не зустрічається хвороби Альцгеймера). За даними досліджень, серед 100-річних жінок, значну частку складають ті, хто народив дітей після 40 років (можна припустити, що пізнє материнство затримує процес старіння жіночого організму, або народжують дітей в пізньому віці жінки, які впевнені у міцності свого здоров'я).

В нашому дослідженні будемо виходити з вікової класифікації запропонованої Всесвітньою організацією охорони здоров'я, згідно якої до

вікової групи людей похилого віку віднесено осіб 60-74 років, до старих – 75-89 років, до довгожителів – 90 років і старших.

В Україні ще зберігається великий розрив між «пенсійним віком» для категорій працівників, які у випадку вислуги або особливих умов праці виходять на пенсію раніше, для жінок (старше 55 років) та «похилим віком» (60 років). Тому соціальною роботою повинна бути охоплена й дана вікова група.

У геріатрії й геронтології стало аксіомою, що фізичні й психологічні характеристики людей істотно розрізняються по 5-літніх періодах. Отже, в моделі соціальної роботи з людьми похилого віку доцільно виділити наступні умовні групи у відповідності до вікових періодів: 55-64 рр. (жінки) та 60-64 рр.(чоловіки), 65-69 рр., 70-74 рр.

До першої умовної групи (55-64 роки) належать літні, які в своїй більшості, повні сил та енергії, сексуально активні, добре освічені. В цей період людина зберігає певний рівень соціальної активності та адаптується до нового соціального статусу й нового способу життя, що нерідко супроводжується кризовими проявами.

Існують певні відмінності у діяльності людей цих вікових груп, пов'язані з терміном виходу на пенсію. В Україні, на сьогодні, «молоді пенсіонери» часто продовжують працювати після виходу на пенсію в силу обмеженості охоплення пенсійних програм і порівняно невеликими розмірами пенсійних виплат. Також часто продовжують працювати ті, хто займаються інтелектуальною діяльністю (вчені, науковці). З виходом на пенсію «молоді пенсіонери» шукають для себе нові види діяльності. Вони можуть займатися політичною, громадською та волонтерською діяльністю; спортом та самооздоровленням; вихованням онуків тощо.

До другої умовної групи (65-69 років) належать менш активні літні люди, коло спілкування яких звужується та зменшується їхня трудова зайнятість. Вони мають відносно стійку вироблену стратегію життя на пенсії та зосереджуються на визначених видах діяльності.

До третьої умовної групи (70-74 роки) належать літні, стан здоров'я яких помітно погіршується, багато з них мають хронічні захворювання, пережили інсульти, інфаркти, онкологію. В цьому віці люди часто бувають роздратованими, страждають від втрати близьких і друзів. Процес переходу до наступного етапу відбувається з того періоду, коли людина починає жити своїми спогадами.

Трудова зайнятість як критерій диференціації людей похилого віку визначає їхній соціальний статус, є найважливішим фактором, що запобігає соціальному виключенню.

Питання про розвиток зайнятості літніх є пріоритетним в останні роки майже в усіх країнах. У цілому в країнах високого рівня доходу, вік виходу на пенсію поступово підвищується. До 2035 р., згідно прийнятих законів, в 15 з 23 країн, членів Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), середній вік виходу на пенсію з одержанням соціального забезпечення буде відповідати 65 рокам і більше для чоловіків, а в 14 країнах вік виходу на пенсію жінок буде відповідати 65 рокам і більше [182].

В деяких розвинених країнах з ринковою економікою, таких як Австралія, Нова Зеландія й Сполучені Штати, скасовано обов'язковий вік виходу на пенсію, тим самим надавши можливість трудящим продовжувати працювати доти, доки вони готові й здатні працювати. Канада розглядає питання про вживання аналогічних заходів. Роботодавці починають визнавати цінність і важливість утримання працездатних трудящих літнього віку. В ряді країн, зокрема у Данії й Фінляндії, впроваджені гнучкі механізми забезпечення зайнятості трудящих літнього віку та запропоновані програми професійної перепідготовки. Літні трудящі мають широкі можливості для участі в програмах освіти, підвищення й перекваліфікації, які дозволяють забезпечити відповідність їхніх професійних навичок новітнім технологічним досягненням. Наприклад, в Західній Німеччині діє Федеральне професійне товариство підвищення кваліфікації людей похилого віку (BAG_WiWA), яке

тісно співпрацює з університетами для «сеньорів». (В Європі «сеньорами» називають людей старше 65 років [30, с. 15]).

В Україні, вік для похилих людей часто стає основним фактором, що обмежує професійну зайнятість та породжує дискримінацію на робочому місці. По досягненню пенсійного віку, багатьом доводиться змінювати місце роботи, займати менш престижні посади, працевлаштовуватися на низькооплачувані, нестабільні робочі місця. В той же час літні люди, чия кваліфікація вимагала довгих років освіти та набуття досвіду, часто зберігають професійний статус і високу заробітну плату, що часто визначається наявністю звань. Відзнаки заслуг: звання, нагороди – зберігають свою значимість, хоча самі досягнення літнього віку: знання, досвід – знецінюються. Але, якщо раніше вік був гарантією справжності статусних відзнак, то сьогодні, вони масово фальсифікуються.

Гендерні відмінності у трудовій зайнятості спричиняють певну дискримінацію чоловіків. Зважаючи на те, що вік виходу на пенсію чоловіків та їхня заробітна плата вищі, а тривалість дожиття менша, ніж у жінок, фактично чоловіки фінансують виплату пенсій жінкам похилого віку.

Таким чином, соціальна робота з людьми похилого віку, особливо у першій віковій групі повинна включати профорієнтаційні заходи, професійну перепідготовку й пошук роботи за спеціальністю, що сприятиме уповільненню темпів старіння й збереженню трудового потенціалу.

За критерієм матеріального становища людей третього віку можна диференціювати в соціальні групи з високим, середнім та низьким рівнем життя. До першої групи належать літні особи, які мають високі доходи: пенсії, зарплати або знаходяться на утриманні високо матеріально забезпечених родичів. До другої групи належать літні особи, які мають середні доходи та спроможні забезпечити необхідний соціальний і фізіологічний рівень життя. До третьої групи належать літні особи, чий дохід нижчий за встановлений прожитковий мінімум і є недостатнім для забезпечення елементарних потреб.

Стан здоров'я – важливий критерій диференціації людей похилого віку, який обумовлює здатність до адаптації та самозабезпечення. До першої групи відносять літніх людей, які за станом здоров'я здатні до самообслуговування, самостійного проживання, утримування житла та ін. До другої групи належать літні люди, які потребують періодичної допомоги, а до третьої – постійної допомоги й повсякденного догляду з боку сторонніх осіб. Для цих груп важливим є те, хто надає таку допомогу – близькі, чи соціальні служби.

Сімейний стан є безперечним критерієм для надання соціальної допомоги. Розрізняють групи одиноких людей похилого віку, сімейні пари без дітей, літніх, проживаючих в родині з дітьми або батьками й т.д.

Спосіб життя характеризує включеність людини третього віку в певні сфери життєдіяльності: трудову, суспільну, соціально-культурну, сімейно-побутову. Основним показником способу життя є активність літньої людини. Людина похилого віку, яка працює або займається волонтерською діяльністю; бере участь у художній самодіяльності або займається образотворчим мистецтвом; зайнята вихованням онуків або утримує домогосподарство – за своїм способом життя різко відрізняється від незайнятої діяльністю літньої людини, яка у найбільшому ступені є соціально ізольованою.

Активність характеризується наявністю внутрішньої мотивації до виконання певної діяльності. Показниками активності є внутрішня потреба індивіда займатись даною справою, інтерес до діяльності, задоволеність її результатами, тощо.

Зовнішньою мотивацією може бути матеріальна зацікавленість або вимушена зайнятість, що не приносить емоційного задоволення. Наприклад, людина похилого віку вимушена доглядати за хворими родичами. Вимушена діяльність сприяє накопиченню негативних емоцій і погіршенню соціального самопочуття, у такому випадку людина похилого віку потребує прояву власної активності в інших формах та корекції взаємовідносин з оточуючими.

Внутрішня мотивація на зайнятість, інтерес до змісту праці корелюють з освіченістю літньої людини, обумовлюється їхньою спрямованістю, що включає інтереси, прагнення, потреби, цінності та ін.

За даними американських дослідників, працівники третього віку, що зайняті розумовою працею, хоча й відстають від молодих в швидкості виконання роботи, але суттєво перевершують їх в точності, ретельності, обґрунтованості висновків (особливо лікарі та вчені).

Серед українських вчених світового рівня багато людей поважного віку: видатний науковець Б.Є. Патон, д. тех. н., проф., академік НАН України, який плідно працює й у 93 роки, очолює НАН України; О.О. Шалімов, д. мед. н., проф., академік АМН України, один з засновників української хірургічної школи, який до смерті (у 88 років) був Почесним директором Інституту клінічної й експериментальної хірургії НАН України; К.М. Ситник (1926 р.н.) фітобіолог, організатор науки, громадський діяч, почесний директор Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, академік НАН України (1973) та інші.

Об'єднавши ЛПВ за віком в одну групу не можна говорити про однорідність такого об'єднання. В групі є люди різного рівня здоров'я; умов проживання (міські, сільські жителі, проживаючих в родині або окремо); рівнем домагань та задоволеності виходом на пенсію й життям; різного потенціалу активності й працездатності, різних характерів (життєрадісні, оптимістично настроєні та зневірені у житті), різного способу життя (віддаються вихованню онуків, займаються оздоровленням, працюють на присадибних ділянках тощо). Тому в соціальній роботі з людьми похилого віку важливим є цілий ряд факторів фізіологічного, психологічного й соціального характеру, обумовлених способом, рівнем життя літніх, їхнім станом здоров'я, можливостями й бажаннями.

Надамо фізичні характеристики старіння. Процес старіння організму неминучий природний біологічний процес, але темпи фізичних змін у всіх людей неоднакові, вони залежать від генетичних та зовнішніх умов (способу

та умов життя, фізичної форми, перенесених хвороб, подій яких довелося пережити) а також від «виживаності» організму.

В літньому віці знижується ефективність роботи сенсорних систем, погіршується слух, зір, збільшується час на сприйняття подій за допомогою органів відчуття та на обробку інформації. Смакові відчуття в літньому віці практично не змінюються. Зменшується м'язова маса, знижуючи силу і витривалість, змінюється структура і склад кісток, які стають слабкими, пористими та ламкими. Відбуваються зміни у вестибулярній системі, погіршується координація та швидкість реакції. Втрачають свою еластичність кровоносні судини; погіршення роботи легенів може зменшити постачання м'язів та мозку киснем.

Резервні можливості серця, легенів та інших органів з віком зменшуються, що дає про себе знати під час фізичних навантажень. Скорочення резервної ємкості має особливе значення, коли організму доводиться пристосовуватись до високих або низьких температур. Літні люди повільніше, ніж молоді, пристосовуються до холодних умов, легше переохолоджуються, важче переносять спеку. В період пізньої зрілості зменшується імунітет організму, що робить його уразливим до інфекційних хвороб та ускладнень. Збільшення захворюваності в літньому віці відображає зниження здатності організму витримувати різного роду стрес, у тому числі викликаний хворобою, соціально-економічними факторами та ін. У літніх зменшується потреба в калоріях, здатність засвоювати різноманітні види жирів, відзначається дефіцит заліза, кальцію, вітамінів А і С, що вимагає змін у раціоні харчування. Дослідження свідчать про те, що наслідки всіх перерахованих фізіологічних змін можна зменшити за допомогою фізичних вправ, правильного режиму життя, та сучасних медичних препаратів.

Багато вчених намагаються визначити «біологічну межу» тривалості життя, називаючи 100-115 років. Підтверджений рекорд довголіття – 120 років. Дослідники Л.А. Гаврилов та Н.С. Гаврилова, розглядаючи варіабельність тривалості життя, говорять, що «величини, яка б

характеризувала тривалість життя людини, єдиної для всіх часів, рас і цивілізацій не існує [54, с. 114]». Видової межі тривалості людського життя не існує, як і не існує запрограмованості життя. Людський організм – це система з високою, але не нескінченною надійністю. Тому завжди існує ймовірність того, що перешкоди в роботі окремих елементів організму можуть «викликати цілий каскад залежних відмов інших систем в організмі [54, с. 97]». Організм може перейти в стан неспецифічної уразливості, що одержав назву «нежиттєздатний». В такому стані організм швидко гине від будь-якої, першої причини.

Охарактеризуємо когнітивну сферу старіючої людини. Процеси старіння майже не торкаються більшої частини інтелектуальних навиків. Сповільнення протікання когнітивних процесів у цілому (збільшення часу на сприймання і обробку інформації) викликані загальним зниженням швидкості як розумової, так і фізичної діяльності.

В похилому віці люди здатні сприймати й утримувати меншу кількість сенсорних сигналів, ніж в молодості, але змістовну інформацію, корисну і важливу на їх погляд, запам'ятовують добре. Погіршується короткочасна пам'ять, але третинна пам'ять, що відповідає за спогади, в старості практично не змінюється. «Кристалізований інтелект», що включає загальну поінформованість й обсяг знань, накопичених протягом тривалого часу, набутий досвід розв'язання завдань, словарний запас з роками залишається без змін або підвищується.

Погіршення когнітивної діяльності в похилому віці можуть бути викликані хворобами мозку (наприклад, хворобою Альцгеймера або інсультами та інфарктами, що викликають деменцію), поганою фізичною формою, неправильним харчуванням, зловживанням алкоголем, побічними діями від лікарських засобів, самотійною відмовою від розумової діяльності. Негативно впливати на когнітивну сферу можуть не лише порушення у фізичному плані а й у психологічному (зниження самооцінки, депресії, погані очікування).

Важливою характеристикою літнього віку є мудрість, в основі якої – кристалізований інтелект. П. Балтес відзначає, що мудрість має п'ять основних рис. По-перше, вона спрямована на вирішення важливих для конкретної людини питань, найчастіше пов'язаних із сенсом життя. По-друге, мудрість – це зосередження знань, суджень і порад найвищого рівня. По-третє, знання, пов'язані з мудрістю, надзвичайно широкі, глибокі, можуть бути застосовані до специфічних ситуацій. По-четверте, мудрість сполучає в собі розум і чесноту й використовується як в ім'я особистого благополуччя, так і на благо всього людства. По-п'яте, незважаючи на те, що мудрим стати важко, більшість людей бачить цю якість у людині одразу [337, с. 580-594].

Особистісні характеристики людини літнього віку. Індивідуальність та унікальність кожної людини, що має свої власні переконання, цінності, досвід, уявлення про саму себе і про старість не залежить від віку. Успішність старіння визначається тим, як людина справляється зі змінами (соціальних ролей, здібностей і т.п.), що викликані старінням. Для літньої людини важливим є пристосування до нових умов при збереженні сталої ідентичності, узгодженої з тим, ким вона була раніше.

Зміна соціально-рольового статусу людини, в похилому віці може проявлятися як позитивно, так і негативно, що залежатиме від того якого значення їм надає сама людина. Наприклад, вихід на пенсію може сприйматися людиною як втрата власної корисності або набуття свободи від важкої роботи та нових можливостей для занять улюбленими справами. Вдівство може стати великим горем втрати найближчої людини або принести звільнення від обов'язків догляду за хронічно важкохворим.

Пристосування до старіння супроводжується психологічною потребою згадувати минуле, переосмислювати деякі події, міркувати про те, яку спадщину людина залишає після себе, який її внесок в історію, що будуть пам'ятати про неї. Багато хто розглядають своїх дітей й онуків як спадкоємців, в яких продовжаться їхня особистість і життєві цінності.

З віком особистість людини особливо не змінюється, такі особистісні характеристики, як нейротизм, екстраверсія, інтроверсія й відкритість досвіду залишаються сталими. Коли люди досягають старості, їхня реакція на старіння й нові ситуації виявляється суцільно індивідуальною й обумовлюється ідентичністю й рисами особистості, виробленими ними в попередній період життя. Таким чином, розвиток особистості в літньому віці складається з особистісної інтерпретації подій і реакції на них, тісно пов'язаних з поведінкою людини в минулому.

Літній вік – один з етапів продовження емоційного росту. Усвідомлюючи крихкість людського життя літня людина починає більше цінувати тривалі відносини із членами своєї родини й друзями і прагне зробити ці відносини більш емоційно тисними. Усвідомлення швидкоплинності часу загострює відчуття суму, щастя і радості. Людина вчиться радіти кожному новому дню. Позитивні емоції сильніші за негативні в цьому віці. Літні люди краще, ніж молоді контролюють свої емоції, рідко спостерігаються миттєві перепади настрою. Все це дає літнім людям більш сильне відчуття власного благополуччя.

Задоволення від життя й пристосування до літнього віку залежить від таких факторів: здоров'я людини, матеріального і соціального стану, подружнього статусу, адекватності умов проживання, кількості соціальних взаємодій і навіть можливості вільно переїжджати з місця на місце. Задоволення, що людина одержувала від життя раніше, впливає на почуття задоволеності своїм станом у літньому віці. Соціальне порівняння, що полягає в оцінці себе й власної ситуації стосовно інших людей, відіграє вирішальну роль у сприйнятті літніми особами перспектив на майбутнє.

З віком змінюється ієрархія цінностей. Літні люди менше уваги приділяють своїй зовнішності, проте більше – внутрішньому й фізичному стану. Змінюється часова перспектива у людей похилого віку: проектування найближчого майбутнього починає превалювати над віддаленим; зменшуються життєві особистісні перспективи; прискорюється

швидкоплинність часу зі зменшенням наповненості життя значимими подіями; усвідомленню минулого надається більше уваги й значення; майбутнє сприймається менш оптимістично, ніж минуле.

Похилий вік є переломним на шляху до старості, що спричинює перегляд усталених життєвих планів, зміну матеріальної ситуації, статусно-рольової функції, комунікативного кола та супроводжується погіршенням фізичного стану організму і важкими душевними хвилюваннями. Людей похилого віку жахає перспектива соціального аутсайдерства, збідніння соціокультурного життя, відходу з нього позитивних емоцій, виникнення почуття самотності й непотрібності.

Закономірним є той факт, що з віком у людей зменшуються функціональні можливості організму, старіння якого прискорюється при недостатній медичній допомозі, відсутності програм соціального захисту та психологічної підтримки. На проблемах підвищення рівня та якості життя людей третього й четвертого віків у наш час зосереджується увага багатьох державних соціальних інститутів. спонукаючи до розробки наукових досліджень та впровадження нових соціальних програм. Збільшення тривалості періоду доживання літніх посилює потребу в організації обслуговуючої допомоги хронічно та психічно хворих, функціонально обмежених людей.

За таких умов зростає значення соціальної роботи з людьми похилого віку як спеціалізованого виду профдіяльності, спрямованого на підтримку літніх, сприяння їхній соціокультурній адаптації та матеріальному життєзабезпеченню, запобігання порушенню прав, свобод та соціальному виключенню, надання допомоги у розв'язанні соціально-психологічних та побутових труднощів. Відповідно зміст соціальної роботи з людьми похилого віку розкривається у процесі соціальної адаптації, профілактики, реабілітації, ресоціалізації та соцобслуговування літніх людей.

Соціальна робота з людьми третього та четвертого віку, у тій формі, у якій вона проводиться в економічно розвинених країнах, в Україні стала

розвиватися лише останні двадцять років, коли наше суспільство впритул зіштовхнулося із проблемами становлення нових соціально-економічних відносин. І хоча, в Україні накопичений певний досвід соціальної взаємодії з деякими групами літніх людей (незаможними й соціально неблагополучними), не можна говорити про системність такої роботи.

Характерною особливістю є потрійність природи соціальної роботи як професійності, наукової й навчальної дисципліни. Професійна соціальна робота (англ. *social work as a type of activity*) спрямована на забезпечення соцгарантованих та особистісних потреб і інтересів населення, сприяння відновленню або покращенню здатності людей до соціального функціонування. Навчальна соціальна робота (англ. *social work as teaching*) – формує розуміння сутності соціальної роботи та озброює інструментарієм й технологіями практичної діяльності. Соціальна робота як наукова дисципліна (англ. *social work as a science*) полягає у виробленні та теоретичній систематизації знань про соціальну сферу [194, с. 2-4]. Всі означені аспекти соціальної роботи взаємопов'язані та знаходяться на етапі становлення в Україні.

На основі аналізу понятійних визначень «соціальної роботи», поданих у науковій вітчизняній та зарубіжній літературі, висновуємо, що не існує єдиного узагальненого її тлумачення.

Виділяємо підходи до її трактування. Перший – розглядає соціальну роботу як соціальний інститут, що діє у системі суспільних, економічних, політичних, ідеологічних відносин, який реалізує державну політику зі створення необхідних умов для успішної соціалізації людини. Соціальну роботу визначають як діяльність соцінститутів, професійних й громадських діячів, «спрямовану на гармонізацію особистісних і суспільних відносин [240, с. 422]», створення сприятливих умов: «для розвитку різних категорій населення (захист конституційних прав, свобод, інтересів, задоволення культурних та духовних потреб) [101, с. 12]» (І. Зверева); «для життєдіяльності кожної людини та її сім'ї [253, с. 7]» (А. Капська). Соціальна

робота допомагає кожному: «усвідомити себе суб'єктом свого власного життя, з притаманною йому гідністю [265, с. 40]» (М. Фірсов); «адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, добитися повноцінного життя в суспільстві [159, с. 8]» (І. Мигович). Вона є системою теоретичних знань й заснованою на них практикою, яка переслідує цілі «забезпечення соціальної справедливості шляхом наснаження і підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії факторам соціального виключення [242, с. 5]».

Більшість теоретиків виходять з другого підходу, що подає наукове розуміння соціальної роботи як «допомоги у тій чи іншій сфері [264, с. 7]». Соціальну роботу визначають як допомогу: «індивідам, сім'ям, групам в реалізації їх соціальних прав, компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню [251, с. 24]» (Є. Холостова), соціально незахищеним чи недостатньо захищеним групам населення або особам, які не в змозі самотійно розв'язати свої проблемні ситуації, а в «багатьох випадках і жити [183, с. 16]». Соціальна робота може бути професійною або волонтерською діяльністю державних або недержавних закладів, приватних, громадських, змішаних організацій, їхніх служб, фахівців і громадських активістів з метою: «розв'язання соціальних проблем окремих членів суспільства і соціальних груп [303, с. 205]» (П. Шевчук); «здійснення, посилення та відродження соціальних функцій індивіда чи групи [149, с. 8]» (М. Лукашевич); «надання людині допомоги у самовиявленні [114, с. 12]» (Л. Коваль); «сприяння реалізації індивідуальних потреб людини [195, с. 24]» (Г. Попович); здійснення змін на індивідуальному чи громадському рівнях [76, с. 36] (Л. Гуслякова); відновлення здатності до нормального соціального функціонування, покращення соціального здоров'я різних категорій населення, зі специфічними проблемами [42, с. 15] (Р. Вебер). Надання допомоги здійснюється через «захист, підтримку, корекцію і реабілітацію, а також

шляхом зміни чи реформування окремих елементів соціальної системи [237, с. 188]».

Таким чином, у фаховому середовищі існують різновекторні думки щодо змісту соціальної роботи, яка здебільшого трактується як специфічна професійність щодо належного життєвого, соціокультурного та матеріального забезпечення членів спільноти. Як наукова дисципліна, соціальна робота належить до кола гуманітарних наук, має інтегративний, міждисциплінарний характер та широкий діапазон різномірних пізнавальних зацікавлень в царині філософії, соціології, психології, педагогіки, права, медицини, етики. Соціальна робота виступає як відносно самостійна система теоретико-методологічних знань, що має свій предмет, об'єкт, понятійну, категоріальну та методологічну систему наукових досліджень. Соціальна робота міждисциплінарна, вона вбирає біологічні та соціопсихологічні напрацювання, що вивчають особливості й закономірності інстинктивної, морально, соціально й психологічно обумовленої поведінки індивіда, котрий є носієм специфічних потреб, особистісних поглядів, переконань, статусно-рольових позицій в мінливому соціальному просторі під впливом цілої системи факторів.

Соціальна робота як наукова дисципліна вивчає: «закономірності та принципи функціонування і розвитку соціальних процесів, їх динаміку під впливом психолого-педагогічних та управлінських факторів при захисті громадянських прав і свобод особистості в суспільстві [252, с. 61]» (С. Тетерський); «механізми реалізації життєвих сил і соціальної суб'єктності індивіда і групи, а також характер спряженості життєвих сил індивіда, групи і засобів забезпечення їхньої реалізації в різних соціальних ситуаціях [29, с. 8]» (В. Бех, М. Лукашевич, М. Туленков).

Соціальною роботою мають бути охоплені всі шари населення, життєдіяльність яких залежить від стану соціально-екологічного середовища, рівня суспільного розвитку. Кризовий стан економіки, аномія українського суспільства – призводять до того, що чисельність потребуючих

соціальної допомоги, зростає. Соціальної допомоги потребують всі літні індивіди, але одні потребують її потенційно, а інші – актуально. Маючи соціальні проблеми, громадяни потребують захисту держави, яка може проводити соціальну політику самостійно або залучаючи до неї приватні, суспільні й благодійні структури та організації. Поступово зменшується значення патерналістської моделі соціального забезпечення, що була основною в Україні за радянських часів, в якій держава виступала єдиним суб'єктом, що конструює модель соцзахисту та реалізує її шляхом власного визначення пріоритетності соціальних проблем. Клієнтами державних установ соцзабезпечення при цьому були в основному інваліди, недієздатні особи, що оцінювалися лише як об'єкти та споживачі послуг.

В основі змісту соціальної роботи лежить її суб'єкт-об'єктна взаємодія, при цьому в сучасному суспільстві, що змінюється, ця діяльнісна взаємодія набуває нового значення.

Об'єктом соціальної роботи є особи, сім'ї, спільноти, що знаходяться у проблемній життєвій ситуації, яка «порушує або загрожує порушити можливість нормального соціального функціонування даних об'єктів [251, с. 27]». Проблемна ситуація, конкретна проблема клієнта соціальних служб є предметом соціальної роботи, яка спрямовується на покращення соціальної ситуації, превенцію її погіршення або полегшення суб'єктивного переживання клієнтом свого положення. В залежності від ситуації, клієнт потребує моральної підтримки, соціально-психологічної реабілітації або корекції, допомоги в інтеграції у різні сфери соціокультурного життя, налагодження нормальних соціально-побутових умов, отримання медичного обслуговування тощо.

Об'єкт соціальної роботи, беручи участь у розв'язанні власних проблем, виступає одночасно її суб'єктом. З точки зору суб'єкт-об'єктної єдності, людина розглядається як цілісна особистість, що перебуває в постійній соціовзаємодії, яка представлена в гуманістичному підході у філософії, соціології й психології. У руслі цілісного осмислення, людина є

творчою особистістю, здатною до інновацій і переборення перешкод на шляху свого розвитку. Суспільство при цьому розглядається як поле для вільної активності особистості, для якої повинні бути створені відповідні соціальні умови.

У практиці соціальної роботи, виходячи з гуманістичного підходу, формується особистісно-орієнтована, або клієнтоцентрована (Р. Мей) модель взаємодії з об'єктом надання допомоги. У центрі теоретичної й практичної уваги перебуває активність людини, її самоактуалізація. Клієнт є суб'єктом дії в міру здатності самостійно вибирати адекватні форми своєї поведінки, керувати життєвою ситуацією. Поряд з особистісним підходом в соціальній роботі застосовується «сферний» підхід, за якого об'єктами визначаються сфери життєдіяльності людини (виробнича, культурно-дозвільна, побутова, освітня, охорони здоров'я, природоохоронна), а також середовище (демографічне, конфесіональне, соціально-етнічне).

Особистісний і сферний підходи до об'єктів соціальної роботи взаємозалежні – так, у кожній із життєвих сфер, відповідно до її специфіки, виникають і розв'язуються проблеми соцзахисту й допомоги особам чи групам, тому до об'єктів соціальної роботи відносять також систему її взаємозв'язків. Відповідно, головним суб'єктом і об'єктом соціальної роботи при будь-якому підході виступає людина, вона є найважливішим компонентом процесу надання та одержання соціальної підтримки.

Суб'єктами професійної соціальної роботи є: діячі різних рівнів адміністративного соціального управління, спеціалісти соціальної роботи, соціальні працівники, педагоги, психологи, реабілітологи, медичні працівники, соціальні робітники, волонтери та ін. Фахівці соціальної роботи виконують різнорівневі функції: управлінсько-організаційні, прогностично-методичні, діагностичні, корекційно-реабілітаційні, профілактичні, правозахисні, соціально-побутові та інші. Але всі види соціальної роботи характеризується альтруїстичною, гуманістичною спрямованістю, моральною мотивацією.

Центральною у соціальній роботі є незахищена, маргінальна особа та її складне ризиковане екзистенційне й суспільно-практичне становище. Тому фахівець соціальної роботи виступає як суб'єкт милосердний, що підтримує вразливі групи або окремого індивіда, полегшує його страждання, допомагає, а часом, рятує, надаючи йому можливість відчувати себе повноправним членом спільноти. Соціальний працівник проявляє емпатію, намагаючись зрозуміти, яким бачить світ людина, що страждає, відчувати її біль та відчай. В цьому сенсі суб'єкт соціальної взаємодії проповідує філософію любові, хоча об'єкт милосердя далеко не завжди відповідає ідеалу вищих цінностей, а, навпаки, часто є порушником соціальних норм.

Суб'єктами навчальної соціальної роботи виступають викладачі, педагоги, керівники практик, консультанти а також студенти, слухачі курсів, які опановують фахові знання та набувають професійної компетенції, практичних навичок професійної діяльності. Суб'єктами соціальної роботи як наукової галузі є дослідники, до функцій яких належать: спостереження, аналіз і фіксація тенденцій стану і розвитку соціальної роботи; систематизація, узагальнення накопичуваного матеріалу і прогнозування подальшого розвитку. Діяльність дослідників дозволяє ефективно використовувати існуючі технології соціальної роботи, розробляти інноваційні моделі організації та діяльності соціальних служб.

Наукова соціальної роботи складається з розділів: теоретико-методологічного, фундаментального (методологія, закони, категоріальний апарат науки) й прикладного (сфера соціально-практичного, управлінського застосування теоретичного та емпіричного знання, наукове забезпечення вирішення практичних завдань соціальної допомоги). Соціальна робота, накопичуючи теоретико-емпіричні знання, узагальнюючи практичний досвід, науково осмислює цю діяльність і створює її загальні, універсальні концепції, доводить ефективність наявних технологій, розробляє нові технології.

У нашому дослідженні ми акцентуємо увагу на соціальній роботі з людьми похилого віку як на певній спеціалізації наукового знання, що

ґрунтується на концептуально-парадигмальній базі (теоріях, принципів та закономірностях), розробляє моделі соціальної роботи, аналізує ефективність наявних і здійснює пошук інноваційних технологій соціальної роботи з людьми похилого віку.

Соціальна робота з людьми похилого віку – комплекс економіко-правових, соціально-психологічних, освітньо-виховних, медико-реабілітаційних заходів щодо соціальної групи чи окремих літніх людей. З підтримки життєдіяльності, адаптованості, ресоціалізації літніх осіб у проблемних ситуаціях (інвалідність, функціональні обмеження, хвороба, відсутність житла, насильство, малозабезпеченість тощо) потрібна стороння допомога в обслуговуванні.

Відповідно до Закону «Про соціальні послуги», їх надають вдома; в установах інтернатного типу; у реабілітаційних центрах; на денних стаціонарах; в територіальних центрах та інших. Вони надаються на платній чи безоплатній основі суб'єктами державного, комунального та недержавного секторів у формі матеріальної допомоги та соціального обслуговування.

Об'єктивне погіршення здоров'я літніх осіб з віком, що обумовлює потреби в наданні стабільних медичних послуг та у побуті, актуалізує такий вид соціальної роботи з людьми похилого віку, як допомога з догляду. Формами організації такої діяльності є наступні: послуги медичного характеру в стаціонарних установах (геріатричні центри, будинки престарілих); амбулаторного характеру й послуги вдома у випадку довготривалих хвороб; послуги в побуті немедичного характеру (соціальна робота за місцем проживання).

Соціальна робота з людьми похилого віку не обмежується лише соціальним обслуговуванням, при якому літні особи розглядаються як об'єкти зовнішньої, в основному державної, допомоги та опіки. Ставлення до літніх осіб, як таких, за якими закріплене право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу, викликає їх стигматизацію як слабких і незаможних.

Інтерпретації патологічних проблем старіння, підкреслює їх та поглиблює конфлікти, оскільки «дискурс соціальних проблем часто стає їх джерелом [238]».

Важливим є профілактика проблемних ситуацій та створення умов для самостійного вирішення життєвих негараздів літніми людьми. Такі види соціальної роботи, при яких люди похилого віку несуть відповідальність за вирішення власних проблем, беруть активну участь у розв'язанні більш загальних соціальних та політичних питань, дозволяє їм залишатися інтегрованими в загальний соціальний простір.

Модель соціальної роботи з людьми похилого віку має базуватися на вікових особливостях літніх осіб, бути спрямованою на досягнення ними адаптованості, самореалізації та задоволеності. Під адаптованістю розуміється успішна взаємодія з оточуючим світом; самореалізація досягається в результаті діяльності; задоволеність є стійким психологічним утворенням, що формується в результаті досягнення перших двох умов та є життєвою стратегією, яка орієнтована на успіх й вміщує внутрішній локус-контроль.

Модель соціальної роботи з людьми похилого віку охоплює наступні сфери функціонування літньої людини: трудову, освітню, культурну, побутову та ін.

Модель соціальної роботи з людьми похилого віку містить три основні компоненти: діяльнісний, освітній, здоров'язберігаючий (фізичного й психічного здоров'я) та якісні характеристики цих компонентів.

Діяльнісний компонент. Трудова діяльність літніх людей може бути професійною та суспільною. З професійною діяльністю, що вимагає виконання певних фахових завдань і обов'язків, пов'язані такі види соціальної роботи, як підвищення кваліфікації й перекваліфікація, створення гнучких графіків роботи та спеціальних умов праці, тощо. Пенсіонери, з метою отримання додаткових доходів, часто вирощують городину на

присадибних, дачних ділянках або виготовляють щось своїми руками для подальшого продажу.

Суспільна діяльність може включати всі види добровільної діяльності в суспільних організаціях, спрямовані на інтереси суспільства, інших людей. Це може бути участь у роботі ради ветеранів, організації якихось суспільно-корисних заходів тощо.

В усьому світі значне місце у суспільній діяльності людей похилого віку посідає волонтерська робота. Волонтерська (добровільна, неприбуткова) діяльність є видом соціальної роботи, спрямованої на надання допомоги членам громади, в той же час, вона сприяє самореалізації волонтера. Дуже часто люди похилого віку надають благодійну допомогу літнім особам, чії проблеми їм близькі й знайомі.

Культурна діяльність людей похилого віку сприяє реалізації їхніх інтересів та захоплень, розвиткові творчих здібностей, підвищенню активності, життєвого тону, збільшенню міжособистісних контактів та збереженню приятельських й дружніх відносин з оточуючими, дозволяє бути цікавими, відчувати свою корисність й причетність до групи. Соціальна робота з людьми похилого віку може реалізовуватись за допомогою наступних форм: організація секцій за інтересами (садівництво, медицина, колекціонування, кулінарія, спорт та ігри тощо); надання юридичних, медичних і психологічних консультацій; проведення різноманітних культурних заходів (лекції, бесіди, зустрічі, виставки, концерти); художня творчість (образотворча, музична, пісенна, поетична, танцювальна, ремісно-прикладна); робота з книжковим фондом і періодичними виданнями; екскурсійно-туристичні походи та ін.

Освітній компонент. Підвищення освітнього рівня людей літнього віку сприяє їхньому розвиткові та адаптованості до сучасних умов, є засобом інтеграції в комунікативний і культурний простір інформаційного суспільства. Організація пізнавальної діяльності у літньому віці є необхідною для тренування когнітивних та мнемічних процесів. Соціальна активність

людей похилого віку, достатній рівень знань й досвіду а також здатність до навчання свідчать про те, що система освіти для літніх людей має широкі перспективи. Як вид соціальної роботи з людьми похилого віку це можуть бути освітні програми з вивчення окремих дисциплін таких як право, історія, культура, охорона здоров'я, комп'ютерні технології, соціально-психологічні рольові та особистісні тренінги, спрямовані на подолання кризових ситуацій та ін.

У пенсійному віці досить часто виникає проблема з організацією дозвільної діяльності, яка нерідко обмежується переглядом телевізійних передач. Опиняючись в полоні гострих сюжетів (кримінальних подробиць, катастроф, політичних суперечок...) літня людина може втратити почуття благополучної реальності. Тому заповнення вільного часу людей похилого віку пізнавальними заняттями або практичною діяльністю, яка формує нові уміння, сприяють набуттю позитивного сенсу життя й оптимістичного настрою.

Компонент здоров'язберігаючий (фізичного та психічного здоров'я). Похилий вік є самоцінним й самозначимим періодом розвитку людини, на якому особистість робить вибір між цілісністю та відчаєм (за Еріксоном). Соціальна робота з людьми похилого віку має здійснюватись за наступними напрямками: допомога в подоланні кризи віку; допомога в позитивному осмисленні й прийнятті життєвого шляху. За змістом – це можуть бути заняття спрямовані на підвищення самооцінки, підвищення рівня самоприйняття й покращення загального емоційного настрою.

Однією з тем, що викликає зацікавленість у людей літнього віку є здоров'я, тому доцільно в зміст освітніх програм вводити лекції, з усіх аспектів медицини, ознайомлення з поняттям психосоматичного здоров'я, навчання прийомам нетрадиційної, народної медицини та навичкам психосоматичної регуляції. Підтримувати психічне здоров'я у літньому віці допомагають вправи з тренування мимленнєвих та мнемічних процесів. А такі методи як аутогенне тренування або йогівські практики навчають літніх

людей знаходитись в стані рівноваги, спокійно реагувати на життєві негаразди.

Оскільки комунікативний елемент є достатньо складним, має значний вплив на емоційну сферу особистості та відбивається на загальному самопочутті літньої людини, відносимо його до блоку здоров'я. Блок здоров'я повинен включати навчання літніх людей навичкам ефективного, безконфліктного спілкування: підтримання хороших стосунків у сім'ї, коли структура її змінюється (наприклад, дорослі діти живуть окремо або разом з престарілими батьками); спілкування з друзями або колишніми колегами. Позитивним є сам процес навчання в групі однолітків, які мають приблизно однаковий соціальний досвід, культурно-естетичні смаки, а отже, скоріше можуть зрозуміти один одного, психологічно підтримати.

Інновації в соціальній роботі з людьми похилого віку базуються, в першу чергу, на зміні старої патронажної позиції соціальних служб та переході до стратегії партнерства з клієнтом, що спирається на його особистісні ресурси, спонукає до активних соціальних дій, з поліпшення життя. Інноваційною формою соціальної роботи з людьми похилого віку є освітні центри, «школи третього віку» або «університети третього віку».

Слід підкреслити, що освітні програми сприяють активній позиції, активному способу життя, формуванню позитивних емоцій у старіючих людей. Завдяки активній участі людей похилого віку в освітніх заходах, змінюється їхній світогляд, ступінь участі у суспільному житті.

Закріплюється уявлення про похилий вік, як «час пізнання життя, пізнання радості, пізнання взагалі [30, с. 14]». Андрагогіка (галузь педагогіки, що займається проблемами освіти, навчання і виховання дорослих) розглядає освіту в контексті життєвого шляху людини, апелює до розвитку в особистості здібності до самоорганізації й саморегуляції [103]. Освітній процес не зводиться до передачі знань від викладача до учня, а стимулює набуття нових змістів, через осмислення власного досвіду, підвищуючи відповідальність кожного за результати власних дій.

Освіта в літньому віці сприяє задоволенню основних емоційних, пізнавальних, соціальних потреб, дозволяє відчувати свою корисність суспільству, причетність до групи, повагу з боку оточуючих та самоповагу за взяття на себе відповідальності. Об'єднання людей похилого віку близьких за своїми культурними цінностями в навчальні групи покращує їх соціалізацію та адаптацію до нових умов.

Технології освітньої діяльності серед людей третього віку різноманітні – від створення клубів за інтересами до навчальних інтерактивних комп'ютерних програм за різною тематикою. Вони дають можливість літнім людям з різним освітнім рівнем, різними інтересами знайти прийнятні для себе варіанти.

Перші центри культурно-масової роботи, дозвілля та розвитку творчих здібностей літніх людей почали формуватися при територіальних організаціях ветеранів. У таких структурах люди похилого віку можуть отримати різного роду консультації медико-соціального і юридичного характеру, рекомендації з вирішення своїх проблем, реалізувати творчий потенціал. Центри є місцем, де самотні люди можуть спілкуватися, займатися улюбленою справою, а також опановувати нові навички, такі як, наприклад, фотосправа та користування ПК. У центрах літнім людям також надають послуги побутового характеру та медичні консультації. В центрах почали свою роботу різноманітні гуртки, прес-клуби, група здоров'я.

У 2008 році Мінпраці та соцполітики України спільно з Фондом народонаселення представництва ООН (ФН ООН) в Україні долучилося до втілення проекту «Університети третього віку». Такі університети спочатку були відкриті в Ковелі, Кременчуці, Києві, Львові, Умані. «Університети третього віку» діють на принципах взаємодопомоги і призначені для людей, які вже не працюють. Слухачі добровільно обирають навчальні курси будь-якої тематичної спрямованості, навчання – безкоштовне. У м. Харкові в 2009 р., відкрилася школа для літніх за соціальним проектом «Школа 50+». Її

організатори – німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» та Всеукраїнський БФ «Турбота про літніх в Україні».

У Київському університеті третього віку, наприклад, здійснюється навчання на таких факультетах: здорового способу життя, психології, юридичному, літературно-художньому, декоративно-прикладного мистецтва, філологічному (англійської мови), комп'ютерних технологій, краєзнавства, хорового співу, бального танцю. В 2010-2011 н.р. в університеті навчалось 3 тисячі студентів, до викладання було залучено 215 викладачів-волонтерів. Форми навчання в університеті: лекційні, практичні, гурткові та фізично-оздоровчі заняття; екскурсії; концерти тощо. Методи навчання: лекції, дискусії, мозковий штурм, вивчення випадків, показ, демонстрація, рольові ігри та інші інтерактивні форми.

Наказом Мінсоцполітики України від 25.08.2011 р. №326 впроваджено надання соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку» у територіальних центрах соцобслуговування з 1.11.2011 р., що визначено інноваційним проектом, метою якого є реалізація принципу неперервного навчання протягом життя, що забезпечує всебічний розвиток соціально-психологічних та фізичних здатностей літніх людей, їхню суспільну реінтеграцію, адаптацію до сучасного життя, доступ до сучасних технологій та умінь їх використовувати, створює умови комунікативної діяльності.

Таким чином, участь в освітніх програмах літніх сприяє їхній відмові від пасивної споживацької поведінки й стимулює активність, діяльність, творчість, громадянську відповідальність.

Великий мислитель-гуманіст, видатний громадський діяч, філософ, засновник педагогіки нового часу Я.А. Коменський (1592-1670), який вперше запропонував цілісну систему виховання та навчання, говорив про необхідність неперервної освіти протягом усього життя. Він зазначає: «Ми бажаємо мати школу мудрості, й притому загальної мудрості, пансофічну школу, тобто майстерню, де до освіти допускаються всі, де навчаються всім

предметам, потрібним для теперішнього і майбутнього життя, і притому в досконалій повноті (omnino) [117, с. 45]».

Під пансофією розуміється загальна премудрість, заснована на самій людській природі, правильне пізнання і застосування притаманних всім людям універсальних ідей, вродженого бажання добра, поривів до досягнення бажаного, з тим, щоб всі люди змогли побачити все хороше і погане в собі та в цілому безпомилковими шляхами шукати і знайти добро, уникати і уникнути зла. «Простора дорога до осяяння світлом пансофії людських розумів, слів і дій, або мистецтво вселяти розсудливість в розуми, мови, серця і руки всіх людей – це пампедія [117, с. 385]».

Пампедія – всезагальне, всебічне навчання і виховання у будь-якому віці. Культура людського роду залежить від рівня розвитку, повноти людяності, не окремих членів спільноти, а всіх незалежно від віку, стану, статі та народності. Повноти культури людина досягає з правильною освітою, яка не лише дає знання за окремими напрямками, а сприяє удосконаленню людської природи, формує уміння віднаходити істинне та бачити хибне, любити добро і не дозволяти схилити себе до зла і таким чином ніколи не ухилятися від мети, свого щастя. Всебічна культура духу вимагає, щоб всі люди мали знання про майбутнє життя та прямими шляхами йшли до нього; були навчені мудро вирішувати справи земного життя; вчилися й на земних і на вічних дорогах йти шляхом однастайності, у злагоді з іншими та уміли приводити до згоди інших; були сповнені старанності в прагненні до узгодженості, впорядкованості та систематичності всього здійснюваного нами, навіть самого малого [117, с. 385]».

Вслід за М. Квінтіліаном, який говорив «Вчитись ніколи не пізно», Я.А. Коменський додає, що кожен вік призначений для учення, «Як для всього роду людського весь світ – це школа, від початку і до кінця століть, так для кожної людини його життя – школа, від колиски до труни [117, с. 404]». Дуже легко досягти, щоб всяке життя стало школою, слід лише дати кожному віку робити те, до чого він здібний, і все життя людина матиме,

чому вчитися, що робити, в чому досягати успіху і звідки збирати плоди життя.

Я.А. Коменський розглядає сім шкіл удосконалення людини (її тіла, духу, душі), що відповідають віковим періодам розвитку особистості. Перші три школи – народження та дитинства, порівнюються автором з чотирма місяцями початку року, що завершуються «цвітінням дерев»; четверта школа – отроцтво (травень), починає «утворювати плоди»; п'ята – молодості, подібна до червня, коли плоди зріють, а ранні досягають; шоста – зрілості (з липня по листопад), коли збирають всілякі плоди і готуються до зими, що настає; сьома – старості, подібна до грудня, який замикає круговорот року і все завершує. Зима не дає ніяких плодів, вона лише використовує припаси, і той хто не зібрав урожай, буде терпіти нужду та голодувати. Перші школи – суспільні, оскільки знаходяться під наглядом влади, «останні дві школи – особисті, бо кожен подорослішав вже настільки, що може і повинен стати сам майстром своєї долі, будучи наданий Богові та самому собі [117, с. 405]», – зазначає Я.А. Коменський. Школа зрілості, до якої належить успішна діяльність та життєва практика, має за мету збереження та застосування знань надбаних на попередніх етапах. В школі зрілості засвоюється рід життя – покликання, щоденна праця, а також прокладається шлях до старості, до смерті, а за нею до вічності.

Школа старості – вершина людської мудрості, щасливе досягнення границі земного життя й блаженний вступ в життя безсмертне. Обґрунтування того, чому остання школа та старики повинні підкорятися законам удосконалення впливає з наступного. У християнському розумінні, людське життя не закінчується зі смертю, не обмежується кордонами світу. Людина під час земного життя лише готується до життя вічного, і старість найбільш відповідальний етап вдосконалення, просування уперед. Старість – венець всієї життєдіяльності людини і якщо на цьому етапі, буде щось втрачено, можуть виявитися марними досягнення попередніх періодів.

Я.А. Коменський пише: «У школі старості треба учити і вчитися тому, яким чином старі люди повинні мати можливість, уміти і хотіти: 1) правильно насолоджуватися плодами проведеного життя; 2) правильно проводити залишок життя; 3) правильно завершувати все своє земне життя і радісно переходити в життя вічне». Таким чином, ця школа матиме три класи: 1) клас тих, хто переступають поріг старості, вони розглядають свої завдання і справи здійснені та майбутні; 2) клас тих, що вступили в зрілу старість, вони поспішають виконати те, що ще залишилося; 3) клас ветхих старих, які чекають вже лише смерті. «Звичайно, смерті чекати слід у всякому віці та думати про неї завжди корисно, але тут – понад усе і з необхідністю, тому що раніше люди можуть померти, а тепер вони не можуть не померти [117, с. 452]».

Мистецтво подовження життя – в зрілій мудрості. «Час нашого життя подовжується для того, хто розумно ним розпорядиться [224, с. 16]».

Г. Гессе у розмислах «Про старість» говорить, що бути старим так само прекрасно як бути молодим, вчитися вмирати і вмирати – поважна функція, за умови, що вона виконується з благоговінням перед сенсом і святенністю усілякого життя. Сивочолим відомі такі джерела сили духу, терпіння, радості, які в житті молодих не грають жодної ролі. Найдорожчий дар старості – скарбниця картин, що зберігає людина в своїй пам'яті після довгого життя (постаті людей, яких уже немає на землі, будинки, сади, міста, гори, узмор'я тощо).

Позицію літньої людини можна визначити як споглядальну. Розглядання, спостереження, споглядання стають звичкою і вправою, що визначають поведінку людини. Більшість людей мчаться через роки життя, гнані бажаннями, мріями, потягами, пристрастями, сповнені цікавістю і надіями, бурхливо переживаючи успіхи і розчарування. Лише старість надає можливість зрозуміти як прекрасно відійти від тієї гонки і поспіху і віддатися спогляданню. «В саду старих людей квітне безліч квітів, про вирощування яких ми раніше і думати не думали. Тут квітне квітка терпіння, знак

благородний, ми робимося спокійнішими, поблажливішими, і чим меншою стає наша потреба втручатися і діяти, тим більшою стає наша здатність приглядатися і прислухатися до життя природи і до життя наших братів менших, спостерігаючи за його ходом без критики і не перестаючи дивуватися його різноманітності, інколи з участю і тихим смутком, інколи із сміхом, світлою радістю, з гумором [64, с. 247-248].

Старіння є завершальним періодом онтогенезу – індивідуального розвитку організму з моменту народження до природної смерті (онтогенез від грец. *οντογένεση*: *ον* – буття й *γένεση* – походження, народження). Як і в інші періоди розвитку, в старості, продовжується становлення людини, формуються способи активної взаємодії зі світом, виробляються пристосувальні механізми до зміни ситуації зовнішньої та особистих внутрішніх змін (соціальних, фізичних, психологічних). Активна діяльнісна позиція літньої людини сприяє її кращій адаптації. Найбільш актуальним на пізніх етапах онтогенезу, на думку Н. Александрової, є «здатність суб'єкта життєдіяльності ставити та вирішувати завдання активної адаптації до умов власного життя та здатність самовдосконалення в процесі цієї адаптації [6, с. 12]». Засобом оптимізації життєдіяльності людини на пізніх етапах онтогенезу є створення сприятливих умов для підтримки активного тону, інтересу до світу, відчуття своєї потреби, відповідальності тощо.

Висновки до п'ятого розділу

У п'ятому розділі «Праксеологічний вимір філософії похилого віку: сутність, стратегії та модель геронтосоціальної роботи» з'ясовано ментальні засади стратегій соціальної допомоги літнім людям, моральні та духовні цінності й принципи соціальної роботи, подано модель соціальної роботи з людьми похилого віку.

Зазначено, що соціальна робота з людьми похилого віку виходить із загальнолюдських моральних цінностей гуманізму, добра, людинолюбства, альтруїзму, спирається на культурні та духовні цінності власного народу та керується етичними, професійними нормами. На основі загальних цінностей формуються особисті цінності соціального працівника, його переконання, головними з яких мають бути: визнання людини найвищою цінністю, повага до її індивідуальності, визнання її права на самовизначення тощо.

З'ясовані світоглядно-моральні основи формування потреби у наданні допомоги в українській ментальності, визначено її місце в ієрархії соціальних потреб українців. Обґрунтовано, що особливості українського менталітету як системи переконань і поглядів, відбиваються на вихідних установах щодо індивідуальної та суспільної допомоги, вони мають бути враховано в розробці ефективної системи соціальної роботи з людьми похилого віку.

Розроблена «Модель соціальної роботи з людьми похилого віку», що вміщує критерії вікової диференціації людей похилого віку, основні компоненти геронтосоціальної роботи, якісні характеристики цих компонентів є орієнтовною, такою, що лише в загальних рисах окреслює можливі напрями та інноваційні форми відповідної роботи.

Діяльнісний компонент моделі соціальної роботи з людьми похилого віку включає: професійну діяльність (соціальна робота зі створення спеціальних трудових умов та програм перекваліфікації); суспільну, волонтерську діяльність (соціальна робота з організації надання літніми консультативної та іншої допомоги, читання лекцій в університетах третього віку тощо); культурну діяльність (соціальна робота з організації секцій за інтересами: садівництво, медицина, колекціонування, кулінарія, екскурсійний туризм, спорт, ігри тощо), культурних заходів: лекції, бесіди, зустрічі, виставки, концерти, центрів художньої творчості: образотворчої, музичної, пісенної, поетичної, танцювальної, ремісно-прикладної.

Когнітивний компонент включає: освітню діяльність (надання юридичних, медичних, психологічних та інших консультативних послуг) та

пізнавальну, яка сприяє підвищенню адаптованості, інтегрованості в комунікативний і культурний простір інформаційного суспільства, організаційними формами якої є курси з вивчення права, історії, культури, медицини, валеології, комп'ютерних технологій тощо.

Компонент здоров'язберігаючий (фізичного та психічного здоров'я) включає складові: інформаційну (загальні знання про збереження здоров'я і подовження життя, методи традиційної та народної медицини); саморегулятивну (набуття навичок психосоматичної саморегуляції, тренування мисленнєвих та мнемічних здатностей) та комунікативну (уміння ефективного, безконфліктного спілкування, що реалізується у соціально-психологічних рольових та особистісних тренінгах і сприяє подоланню кризи віку, позитивному осмисленню життя, підвищенню самооцінки, покращенню загального емоційного настрою).

Обмеження функціональної діяльності (припинення або скорочення профдіяльності) людей третього віку та спричиненої цим зміни соціально-статусної ролі, життєвих та комунікативних форм, корегування життєвих завдань, що вимагає психологічно-адаптаційних перебудов; зміна фізичних можливостей, що викликає різного роду соціально-побутові складності – обумовлюють потребу вироблення специфічних підходів, впровадження змісту та новітніх технологій соціальної роботи з людьми похилого віку. Планування та організація відповідної роботи має виходити з диференційовано-індивідуального підходу, враховувати, наприклад, специфіку не лише групових соціально-статусних змін, але й кожного окремого індивідуума, його особистісні потреби, біологічні й соціальні можливості, особливості життєдіяльності регіональні й інші.

ВИСНОВКИ

Основні філософсько-методологічні результати дисертаційного дослідження дають підстави для таких висновків.

Встановлено, що у філософській онтології феномен похилого віку вписаний в історико-культурну концепцію часу. Домінуючий соціальний час, як час життя і час смерті, змістовне наповнення кожного вікового періоду людини мають соціокультурну обумовленість.

Похилий вік розглядається як створений суспільством конструкт, в проект якого закладений середньо очікуваний варіант розвитку людини. Як будь-який стандарт, він має свої стигматизації, як то, обмеження трудової діяльності пенсійним віком, статусно-рольового функціонування тощо. Негативізм старості формується, як офіційним дискурсом, так і науковим. Окремо взяті біологічні, психологічні, соціологічні геронтологічні теорії являють собою вузькі, обмежені подання деяких аспектів старіння, зосереджених, здебільшого, на порушеннях, втратах, зменшеннях можливостей, або відхиленнях від суспільно визначених норм.

Лише філософський підхід, за якого людське життя розглядається в його цілісності, враховує неповторність, індивідуальність життєвого досвіду, дає розуміння похилого віку як рівноцінного в співвідношенні з іншими етапами розвитку особистості. Пропонуємо, ідею про цілісність життєвого шляху людини взяти за основу в геронтосоціальной роботі: виникнення соціопсихологічних проблем у похилому віці напряду залежить від вирішення складних життєвих питань попередніх етапів, здатність переборення кризових станів – від досвіду розв'язання конфліктів попередніх стадій розвитку, пошук виходу зі складних ситуацій – від життєвої позиції, що вироблена в процесі попереднього життя.

Зниження цінності похилого віку у суспільній свідомості закріплює реальне важке становище літніх людей в Україні, що характеризується

низьким рівнем матеріальної забезпеченості, неякісністю отримання благ в області охорони здоров'я, недосконалістю системи соціального захисту тощо. У таких умовах першочерговим є створення дієвої соціальної та гуманітарної політики щодо літніх людей, важливою складовою якої є соціальна робота з людьми похилого віку. Рівень і якість соціальної роботи, як надання кваліфікованої допомоги членам спільноти відбивають ступінь цивілізованості й гуманності суспільства; вона призвана контролювати показники якості життя (тривалість, рівень життєзабезпеченості), відстоювати дотримання прав людини похилого віку.

Запропоновано «похилий вік» розглядати як фрактал, який з одного боку відрізняється багатомірністю, безліччю різних тенденцій, напрямів розвитку в межах однієї біографії, а з іншого є самоподібним до життя у цілому. Подібно тому, як людське життя має початок (дитинство, отрочтво), розквіт (юність, молодість), зрілість (середній вік) та завершення (похилий вік, старість), останній поділяється на періоди: початковий (передпенсійний вік); розквіту – похилий вік; зрілості – старість; завершення – старезність або довголіття. В межах похилого віку можна вирізнити подібні фази за п'ятилітніми поділом: початку (55-59 рр.), розквіту (60-64 рр.), зрілості (65-69 рр.) та завершення (70-74 рр.). Дана періодизація запропонована як критерій диференціації за віком у структурі моделі соціальної роботи з людьми похилого віку. Спирання на фрактальну теорію дозволило розглядати новий для нашого суспільства феномен похилого віку за подібністю до інших більш вивчених періодів людського життя, репрезентувати цілісність людського буття.

Розвиток людини відбувається в певному середовищі (природному, соціальному, культурному та ін.). Середовище забезпечує людині умови продукування певних ідей та технологій, що поповнюють техносферу; в процесі взаємодії із суспільним середовищем відбувається розвиток індивіда як особистості, що вдосконалює соціосферу. Найвище призначення людини – продукування інтелектуального та духовного досвіду, від якого залежить

наповнення ноосфери (сфери розуму, сфери єдності суспільного та природного), через вдосконалення якої іде гармонійний розвиток всесвіту. Похилий вік, в силу біопсихологічних та фізичних особливостей, набутого протягом життя соціокультурного знання та екзистенційного досвіду, створює найкращі умови для підвищення духовності.

У філософському вимірі похилий вік як перехід від зрілості до старості характеризуємо зміною екзистенційної парадигми. Відбувається перехід від споживацької парадигми, за якої підлаштованість під середовище використовується для задоволення власних потреб до парадигми організації та охорони середовища, піклування про нього. Потреба в організації середовища виникає у літньої людини з розуміння того, що будь-який цінний результат вимагає його прогнозування та прикладання певних зусиль. Життєвий досвід помилок і втрат, боязнь зашкодити своїми діями, необхідність врахування власного впливу на середовище, посилює суб'єктивність людини похилого віку. Під останньою розуміємо, що людина відповідальна за своє існування у світі, за організацію власного буття в ньому, а також при виборі життєвих стратегій вона відповідальна за інших. З одного боку, як суб'єкт вона виділена із середовища, з іншого – вона обмежена ним.

Ситуація вибору завжди пов'язана з такими екзистенційними почуттями, як тривога, самотність, покинутість, свобода. Тривога виникає при оцінюванні правильності вибору. Рішення людина приймає завжди на самоті, а покинутість проявляється в тому, що при цьому вона не може спертися на суспільно визнані імперативи, лише на вироблені на їх основі власні критерії. Повна відповідальність людини похилого віку за себе, середовище, оточуючих, впливає на характер соціальних взаємодій, що забарвлюється співчуттям і турботою.

Взаємозв'язки із суспільним середовищем в похилому віці послаблюються. Наприклад, на початкових етапах особистісного становлення, дитина має бути включеною у соціокультурне середовище, що

забезпечує її соціалізацію, в подальшому розвитку – задоволення когнітивних потреб, виконання професійної діяльності, спілкування й т.д. У похилому віці, коли соціокультурні норми засвоєні, зменшені комунікації, пов'язані з трудовою діяльністю, зростає потреба відокремлення від суспільства для набуття самоідентифікації, цілісності Я, морального зростання.

Соціальна робота з людьми похилого віку має забезпечувати умови життєдіяльності літньої людини та здійснювати зв'язок із суспільством, який слабшає. На нашу думку, вона має спрямовуватись на створення умов для вдосконалення інтелектуально-пізнавальної та духовної сфери особистості.

Оптимальний розвиток зазначених сфер відбувається в навчальній та практичній діяльності (трудовій, суспільній, культурній), відповідно формуванню трудової, когнітивної, здоров'язберігаючої компетенцій. Значна роль в організаційному забезпеченні відповідної соціальної роботи відводиться освітній діяльності, орієнтованій на вдосконалення професійної компетентності, підвищення комунікативних здібностей, розвиток творчих навичок, формування когнітивних та саморегулятивних умінь. Формами соціальної роботи є навчальні програми, курси, клуби, освітні центри, школи та університети третього віку.

Намічаючи перспективи подальших наукових розробок в окресленому проблемному полі, слід зазначити, що вимагає подальшого філософського осмислення геронтологічна модель віку, що апелюватиме до внутрішнього світу старіючої людини, осягненню похилого віку зсередини, у ментальному вимірі.

Вимагає розробки модель соціальної роботи з людьми старого віку, що виходитиме з необхідності довгострокового догляду, надання послуг немедичного характеру в умовах соціальних служб та вдома у зв'язку зі збільшенням віку доживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Блаженный. Исповедь / Августин Блаженный // Об истинной религии. Теологический трактат. – Мн. : Харвест, 1999. – С. 517-805.
2. Августин Блаженный. О граде Божием / Августин Блаженный. – Мн. : Харвест. – М. : АСТ, 2000. – 1296 с.
3. Адо П. Духовные упражнения и античная философия / Пьер Адо ; пер. с франц. при участии В.А. Воробьева. – М. ; СПб. : Степной ветер ; Коло, 2005. – 448 с.
4. Алейникова О. С. Влияние культурного кризиса на проявление социального одиночества в современной России / О. С. Алейникова // Человек постсоветского пространства : сб. матер. конф. Вып. 3 / под ред. В.В. Парцвания. – СПб. : СПбФО, 2005. – С. 69-75
5. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 136 с.
6. Александрова Н. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза / Наталия Александрова // Развитие личности. – 2000. – № 3-4. – С. 101-125.
7. Альперович В. Д. Старость. Социально-философский анализ / В. Д. Альперович. – Ростов н/Д. : Изд-во СКНЦ ВШ, 1998. – 104 с.
8. Амосов Н. М. Мое мировоззрение / Н. М. Амосов. – К. : Полифаст, 2000. – 371 с.
9. Амосов Н. М. Преодоление старости / Н. М. Амосов ; вступ. ст. С. Шенкмана. – М. : Журн. «Будь здоров!», 1996. – 190 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

11. Андреев Е. М. Демографическая история России: 1927-1959 / Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харькова. – М. : Информатика, 1998. – 187 с.
12. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.
13. Анисимов В. Н. Молекулярные и физиологические механизмы старения : в 2 т. / В. Н. Анисимов. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Наука, 2008. – Т.1. – 481 с.
14. Анисимов В. Н. Эволюция концепций в геронтологии / В. Н. Анисимов, М. В. Соловьев. – СПб. : Эскулап, 1999. – 130 с.
15. Античная философия : энциклопедический словарь / [отв. ред. М. А. Солопова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 896 с.
16. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии /Л. И. Анцыферова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Институт психологии РАН, 2006. – 512 с.
17. Апресян Р. Г. Первичные детерминанты нравственного опыта / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 1993. – №8. – С. 32-44.
18. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. с древнегреч. и примеч. О. П. Цыбенко ; под. ред. О. А. Сычова и И. В. Пешкова // Аристотель. Риторика. Поэтика ; сопровождающая статья В. Н. Маркова. – М. : Лабиринт, 2000. – С. 5-148.
19. Арьес Ф. Возрасты жизни / Филипп Арьес // Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – С. 26-43.
20. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Филипп Арьес ; пер. с фр. [В. К. Ронина] ; общ. ред. С. В. Оболенской ; предисл. А. Я. Гуревича. – М. : Прогресс, Прогресс- Академия, 1992. – 528 с.
21. Асов А. И. Тайны «Книги Велеса» / А. И. Асов. – М. : Вече, 2008. – 416 с.

22. Асов А. Русские Веды. Песни Птицы Гамаюн. Изборник «Книги Коляды» / Воссоздал А. И. Асов. Иллюстрации В. Васнецова, А. Васнецова, С. Соломко, М. Преснякова, А. Клименко. – М. : Амрита, 2011. – 256 с.
23. Базалук О. А. Сумасшедшая: первооснова жизни и смерти : монография / Олег Базалук. – К. : Кондор, 2011. – 346 с.
24. Бауэр Э. С. Теоретическая биология / Э. С. Бауэр. – М. ; Л. : Изд-во ВИЭМ, 1935. – 206 с.
25. Белов Н. А. Учение о внутренней секреции органов и тканей и его значение в современной биологии / Н. А. Белов // Новое в медицине. – 1911. – № 22. – С. 1228-1236.
26. Белов Н. А. Физиология типов: Опыт исследования психо-физических особенностей личности в зависимости от эргогенеза / Н. А. Белов. – Орел : Красная книга, 1924. – 246 с.
27. Берн Э. Игры, в которые играют люди : психология человеческих отношений. Люди, которые играют в игры : психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ., общ. ред. М. С. Мацковского. – СПб. – М. : «Университетская книга» АСТ, 1998. – 398 с.
28. Бестужев-Лада И. В. Депопуляция: социальные проблемы / И. В. Бестужев-Лада // Демографические проблемы и семейная политика: региональные проблемы : материалы науч.-прак. конф. (Липецк, 28-30 сентября 1999 г.) / отв. ред. А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1999. – С. 13-14.
29. Бех В. П. Соціальна робота в сучасному суспільстві : монографія / В. П. Бех, М. П. Лукашевич, М. В. Туленков ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 601 с.
30. Бим-Бад Б. М. Геронтагогика / Б. М. Бим-Бад // Социальная работа. – 2008.– №5. – С. 12-15.
31. Блаватская Е. П. Тайная доктрина: синтез науки, религии и философии / Е. П. Блаватская : в 2 т. Т. 2. : Антропогенезис [пер. с англ. Рерих Е.И.]. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков : ФОЛИО, 2000. – 944 с.

32. Богомолец А. А. Избранные труды: в 3-х т. / А. А. Богомолец. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – Т. 2. – 447 с.
33. Богомолец А. А. Продление жизни / А. А. Богомолец. – К. : Изд-во АН УССР, 1940. – 144 с.
34. Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия / Г. М. Бонгард-Левин. – М. : Наука, 1980. – 334 с.
35. Борисов В. А. Демография: учеб. для вузов / В. А. Борисов. – М. : Издательский дом NOTABENE, 1999. – 344 с.
36. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; пер с фр. Г. А. Чередниченко / сост., общ ред и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
37. Бэкон Р. О тайных деяниях искусства и природы и о ничтожности магии // Избранное / Роджер Бэкон ; [пер. с латинс., под общ. ред. И. В. Лупандина]. – М. : Изд-во Францисканцев, 2005. – С. 417-474.
38. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 2. / Фрэнсис Бэкон ; сост., общ. ред. и вст. статья А. Л. Субботина ; [пер. З. Е. Александровой и др.]. – М. : Мысль, 1972. – 582 с.
39. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Лоренцо Валла ; пер с латинського В. А. Андрушко, Н. В. Ревякиной, И. Х. Черняка / отв. ред. А. Х. Горфункель ; сост. и авт. вступ. стат. Н. В. Ревякина. – М. : Наука, 1989. – 476 с.
40. Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае / Л. С. Васильев. – М. : Наука, 1970. – 484 с.
41. Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава : Ред. газети «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
42. Вебер Р. М. Подростки и пожилые люди: сотрудничество в социальной работе / Р. М. Вебер; [науч. ред. М. П. Гурьянова]. – М. : Изд-во АСОПиР РФ, 1998. – 139 с.

43. Вейс Р. Вопросы изучения одиночества / Роберт С. Вейс ; пер. с англ. Е. Егоровой // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 114-128.
44. Век Просвещения : сборник статей / отв. ред. Ф. Бродель. – М. – Париж : Наука, 1970. – 332 с.
45. Велланський Д. Пролюзія до медицини / Данило Велланський // Хроніка 2000. – К. : Центр «Практичної філософії», 2000. – № 37-38. – С. 382.
46. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М. : Наука. – 1978. – 107 с.
47. Винниченко В. Щоденник. Т.1. 1911-1920 / В. Винниченко ; ред., вст. ст. і прим. Г. Костюка. – Едмонтон ; Нью Йорк : Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 1980. – 500 с.
48. Вишневский А.Г. Демографическая реальность в свете теории и идеологии / А. Г. Вишневский // Четвертые Сократические чтения по географии. Научные теории и географическая реальность : сборник докладов / под ред. В. А. Шупера. – М. : Эслан, 2004. – С. 35-47.
49. Вишневский А. Г. Демографическая революция / А. Г. Вишневский // Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. Т.1: Демографическая теория и демографическая история. – 2-е изд. – М. : Наука, 2005. – С. 3-214.
50. Волков А. Как стало кривым зеркало общества / А. Волков // Мир России. – 1997. – № 4. – С. 49-51.
51. Волков А. Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда / А. Г. Волков // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Выпуск 3-5 (часть II). – М. : [б. и.], 1990. – С. 6-63.
52. Володимир Мономах. Поучення / Володимир Мономах // Літопис руський ; пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – С. 454-462.

53. Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>
54. Гавлова Е. Славянские термины «возраст» и «век» на фоне семантического развития этих названий в индоевропейских языках / Е. Гавлова // Этимология 1967. – М. : Наука, 1969. – С. 36-39.
55. Гаврилов Л. А. Биология продолжительности жизни / Л. А. Гаврилов, Н. С. Гаврилова / отв. ред. В. П. Скулачев. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Наука, 1991. – 280 с.
56. Галина М. С. Чужие среди нас. Идентификация страхов (по материалам научно-фантастического кино) / М. С. Галина // Общественные науки и современность, 1997. – № 3. – С. 157-168.
57. Галятовський І. Ключ розуміння / Іоаникій Галятовський ; підг. до видання І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1985. – 445 с.
58. Гартман Ф. Жизнь Парацельса и сущность его учения / Ф. Гартман. – М. : Новый Акрополь, 1997. – 288 с.
59. Гегель Г. Философия права / Георг Гегель ; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Коримов, В. С. Нерсеянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
60. Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада / сост., коммент., пер. с др.-греч., лат., фр., англ., нем., польск. К. Богущкого ; [отв.ред. Б. С. Попов]. – К. : Ирис ; М. : Алетея, 1998. – 623 с.
61. Гермес Трисмегист. Книга двадцати четырёх философов / вступ. статья, пер. с лат. В. Н. Морозова, М. В. Семиколенных, А. А. Элкера // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. – №2 (2011). – Т. 2. – С. 35-40.
62. Геродот. Історія : в дев'яти книгах / Геродот ; ред. П. П. Толочко ; АН України. Ін-т археології. – К. : Наукова думка, 1993. – 575 с.
63. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Арнольд ван Геннеп ; [пер. с франц. Ю. Е. Ивановой, А. В. Покровской]. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.

64. Гессе Г. О старости / Герман Гессе ; пер. с нем. С. Апт // Степной волк [авт. сб.]. – М. : АСТ, 2006. – С. 246-248.
65. Гидденс Э. Пол, патриархат и развитие капитализма / Энтони Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – №7. – С. 135-140.
66. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс / при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. А. В. Берков, В. П. Мурат, И. В. Ольшевский, И. Д. Ульянова, А. Д. Хлопин ; [отв. ред. В. Д. Мазо]. – 2-е изд., полностью перераб. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
67. Горський В. С. Біля джерел: Нариси з історії філософської культури України / В. С. Горський. – К. : КМ Академія, 2006. – 257 с.
68. Грановская Р. М. Элементы практической психологии: учебник / Р. М. Грановская. – 3-е изд., с изм. и доп. – СПб. : Свет, 1997. – 608 с.
69. Греллер М. Старение и работа: человеческий и экономический потенциал / М. Греллер // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С. 55-60.
70. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1896. – Вип. 2. – 168 с.
71. Грмек М. Д. Геронтология – учение о старости и долголетию / М. Д. Грмек. – М. : Наука, 1964. – 132 с.
72. Гроф С. Человек перед лицом смерти / С. Гроф, Дж. Хэлифакс ; пер. с англ. А. И. Неклесса. – М. : Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 246 с.
73. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1991 – . – (Пам'ятки іст. Думки України). Т.1. – 1991. – 736 с.
74. Губерський Л. В. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко. – К. : МП Леся, 2008. – 516 с.
75. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.

76. Гусякова Л. Г. Основы теории социальной работы: учеб. пособие / Л. Г. Гусякова, Е. И. Холостова ; Социально-технол. ин-т. – М. : СТИ, 1997. – 187 с.
77. Гуфеланд Х. Искусство продлевать человеческую жизнь (Макробиотика) / Х. Гуфеланд // Время жить. – СПб. : ТОО «Лейла», 1996. – С. 3-226.
78. Давыдовский И. В. Геронтология / И. В. Давыдовский. – М. : Медицина, 1966. – 300 с.
79. Дастр А. Жизнь и смерть / А. Дастр ; пер. с фр. Б. С. Бычковский. – Ч. 2. – СПб. : Мысль, 1914. – 144 с.
80. Демографічна ситуація в Україні у 2010 році [Електронний ресурс] // Експрес-випуск / Державна служба статистики України, 16.02.2011 № 31. – 32 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
81. Денисенко М. Б. Тихая революция / М. Б. Денисенко // Отечественные записки. – 2005. – № 3. – С. 14-24.
82. Дерево життя / [Літературно-художнє видання] / упор., худ. оформ. В. Ярош. – К. : Успіх і кар'єра. – 224 с.
83. Джонг-Гирвельд Дж. Типы одиночества / Дженни Джонг-Гирвельд, Джоз Раадшелдерс ; пер. с англ. С. Баньковской // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 301-319.
84. Дильман В. М. Четыре модели медицины / В. М. Дильман. – М. : Медицина, 1987. – 288 с.
85. Дильман В. М. Большие биологические часы. Введение в интегральную медицину / В. М. Дильман. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Знание, 1986. – 256 с.
86. Догель А. С. Старость и смерть / А. С. Догель. – Петроград : Мысль, 1922. – 45 с.

87. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
88. Друга книга Мойсеєва: Вихід // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 71-122.
89. Дупленко Ю. К. Старение. Очерки развития проблемы / Ю. К. Дупленко ; под. ред. Д. Ф. Чеботарева. – Л. : Наука, 1985. – 192 с.
90. Душпастирська Конституція «Про Церкву в сучасному світі» // Документи Другого Ватиканського собору : Конституції, декрети, декларації. – Львів : Свічадо, 1996. – С. 499-619.
91. Дьяконов И. М. Люди города Ура / И. М. Дьяконов. – М. : Наука, 1990. – 427 с.
92. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 319 с.
93. Етика соціальної роботи: принципи і стандарти, ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) Коломбо, Шрі Ланка, 6-8 липня 1994 р. ; пер. з англ. Н. Білоус // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. – № 4 (8). – С. 67-75.
94. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1: А-Г / укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 1982. – 632 с.
95. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р-Т / уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. – 2006. – 704 с.
96. Євангелія від св. Івана // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1180-1211.

97. Євангелія від св. Марка // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1110-1136.
98. Євангелія від св. Матвія // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1067-1110.
99. Євангелія від святого Луки. Новий заповіт // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1136-1179.
100. Жизнь старого и одинокого человека / Тора К. Биксон, Летиция Энн Пепло, Карен С. Рук, Жаклин Д. Гудчайлдс ; пер. с англ. Н. Капустиной // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 485-511.
101. Зверєва І. Д. Дефініції соціальної роботи та соціальної педагогіки / І. Д. Зверєва // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №4. – С. 12-16.
102. Изборник Святослава 1073 года : в 2-х томах ; факсимильное издание. – М. : Книга, 1983. – Т. 2. – Арк. 223.
103. Змеев С.И. Основы андрагогіки : учеб. пособ. для вузов / С.И. Змеев. – М. : Наука, 1999. – 152 с.
104. Ионин Л. Г. Театр культурних форм / Л. Г. Ионин // Человек. – 1991. – №3. – С. 57-67.
105. Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1963-1966. – (Серия «Философское наследие», Т. 17). – Т. 6. – 1966. – 743 с.
106. Карсаевская Т. В. Философские аспекты геронтологии / Т. В. Карсаевская, А. Т. Шаталов. – М. : Наука, 1978. – 216 с.
107. Карюхин Э. В. Геронтологические НКО: от моделей ухода к становлению сектора / Э. В. Карюхин. – М. : Эслан, 2002. – 215 с.

108. Касперський Е. Література. Теорія. Методологія / Е. Касперський // Література. Теорія. Методологія / упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька ; пер. з польськ С. Яковенка, – К. : КМ Академія, 2006. – С. 9-37.
109. Клосс Б. М. Избранные труды: в 2 т. Т. I. Житие Сергия Радонежского / Б. М. Клосс. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 568 с.
110. Книга Еклезіястова (або Проповідника) // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 742-754.
111. Книга Мудрості Ісуса, сина Сираха // Книги Приповідок, Еклезіяста, Пісні Пісень, Мудрості та Сираха, т. 24-27. – Львів : Українське біблійне товариство, 2004. – С. 118-188.
112. Книга приповістей Соломонових // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 708-742.
113. Книга Псалмів // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 608-708.
114. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка/Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверєва, С. Р. Хлеб'як. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
115. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку / Петер Козловський // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К. : Ваклер, 1996. – С. 214-294.
116. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 312 с.
117. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. Т. 2. / Я. А. Коменский ; [под ред. А. И. Пискунова (отв.ред.) и др. ; сост. Э. Д. Днепров и др.]. – М. : Педагогика, 1982. – 576 с.
118. Комфорт А. Биология старения / Александр Комфорт. – М. : Мир, 1967. – 400 с.

119. Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 560 с.
120. Конфуций Лунь Юй // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах / ред. Л. В. Литвинова. – М. : Мысль, 1972. – (Серия: Философское наследие, Т. 51). – Т.1. – С. 139-151.
121. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров ; упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступ. ст. М. Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
122. Костомаров Н. Две русские народности / Николай Костомаров // Основа. – СПб. – 1861. – №3. – С. 33-80.
123. Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум ; [пер с англ.]. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
124. Краснова О. В. Социальная психология старения : учеб. пособ. для студ. вузов / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Академия, 2002. – 288 с.
125. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей / авт.-сост. Н. Н. Рогалевич. – Мн. : Харвест, 2008. – 832 с.
126. Кримський С. Перспектива нового тисячоліття та зміна стратегій соціального інтелекту / С. Кримський // Магістеріум. Вип.1. Історико-філософські студії ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Stylos, 1998. – С. 63-70.
127. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури. – К. : Фенікс, 1996. – С. 97-98.
128. Кузнецова Н. И Проблемы возникновения науки / Н. И. Кузнецова // Философия и методология науки / под ред. В. И.Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 38-56.
129. Кузнецов В. І. Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки / В. І. Кузнецов // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 3-31.

130. Культура древнего Рима : в 2-х т. / редкол. : Ю. К. Колосовская [и др.]. – М. : Наука, 1985. – Т. 2. – С. 21-38.
131. Кульчицкий С. Скільки нас загинуло від голодомору? / Станіслав Кульчицкий // Дзеркало тижня. – 2002. – №45 (420). – С. 15.
132. Кульчицкий О. Світовідчужання українця / Олександр Кульчицкий // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.
133. Кун Т. Структура научных революций. С ввводной статьей и дополнениями 1969 г. / Томас Кун ; [пер. с англ. И. З. Налетов]. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
134. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / Серен Кьеркегор ; [пер. с дат. С. А. Исаев] // Кьеркегор С. Страх и трепет / [сост. и общ. ред. С. А. Исаев, И. А. Эбаноидзе]. – изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Культурная революция, 2010. – С. 285-404.
135. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании : пер. с англ. / Элизабет Кюблер-Росс. – К. : София, 2001. – 320 с.
136. Лаврикова И. Н. Молодежь: отношение к смерти / И. Н. Лаврикова // Социс. – 2001. – №4. – С. 134-136.
137. Ланг Г. Ф. Избранные труды / Г. Ф. Ланг. – М. : Медицина, 1975. – 232 с.
138. Левченко И. Е. Феномен социальной смерти / И. Е. Левченко // Социс – 2001. – №6. – С. 22-31.
139. Линдبلاد Я. Человек – ты, я и первозданный / Ян Линдبلاد ; [пер. со швед. Л. Л. Жданова] ; послесл. Г. И. Анохина. – М. : Прогресс, 1991. – 264 с.
140. Липин Л. А. Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык. Вып. II. Словарь / Л. А. Липин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1957. – 216 с.
141. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

142. Лозко Г. Українська Рідна Віра / Галина Лозко. – К. : Сварог, 1999. – 22 с.
143. Лозко Г. Українське народознавство / Галина Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
144. Лозко Г. С. Українське язичництво як джерело побутового релігійного синкретизму : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Лозко Галина Сергіївна. – К., 1996. – 147 с.
145. Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе / Уолтер Лоренц. – Амстердам. – К. : Ассоциация психиатров Украины, 1997. – 199 с.
146. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
147. Лоусон Т. Социология. Словарь-справочник / Т. Лоусон, Д Гэррод ; пер. с англ. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
148. Лу Куань Юй. Даосская йога, алхимия и бессмертие /Лу Куань Юй ; [пер. с англ. Е. А. Торчинов ; общ. ред. Д. А. Добровин]. – СПб. : Орис, 1993. – 367 с.
149. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2003. – 168 с.
150. Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года [Электронный ресурс] // Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. Мадрид, 8-12 апреля 2002 года. – Нью-Йорк : Издание ООН A/CONF. 197/9, 2002. – 86 с. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>
151. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; [пер. с англ. В. Гаврилов и др.]. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
152. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 368 с.
153. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; пер. с англ. Татлыбаевой А. М. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

154. Мащенко С. Любов до мудрості і віра / Станіслав Мащенко. – Чернігів : «Чернігівські обереги», 2006. – 163 с.
155. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; пер. с фр. ; общ. ред. С. Б. Бернштейна. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.
156. Метальников С. И. Проблема бессмертия в современной биологии / С. И. Метальников. – Петроград, 1917. – 64 с.
157. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 290 с.
158. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Наука, 1988. – 328 с.
159. Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) / І. І. Мигович ; Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород : Поличка «Карпатського краю», 1997. – 166 с.
160. Милтс А. А. Гармония и дисгармония личности: филос.-этич. очерк / А. А. Милтс ; пер. с латыш. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 222 с.
161. Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997, 1988. – 288 с.
162. Молевич Е. Ф. К анализу сущности и формы социальной старости / Е. Ф. Молевич // Социс. – 2001. – №4. – С. 61-64.
163. Молитовник. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 512 с.
164. Моуди Р. Жизнь после жизни: свет вдали / Рэймонд Моуди ; пер. с англ. В. Спарова ; ред. И. Старых. – М. : София, 2008. – 256 с.
165. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А.В. Мудрик под ред. В.А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2000. – 200 с.
166. Мурьянов М. Ф. Время: понятие и слово / М. Ф. Мурьянов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 2. – С. 52-65.

167. Мэй Р. Смысл тревоги / Ролло Мэй ; пер. с англ. М. И. Завалова и А. И. Сибуриной. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 384 с.
168. Мюллер М. От слова к вере: религия как предмет сравнительного изучения / Макс Мюллер ; [пер. с англ. А. М. Гилевич, В. М. Живаго] // Языки как образ мира / [сост. К. Королев]. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 9-126.
169. Нагорный А. В. Проблема старения и долголетия / А. В. Нагорный. – Х. : ХГУ, 1940. – 446 с.
170. Населення України 1990-2010 рр. [Електронний ресурс] / Демографічна ситуація // Статистична інформація Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
171. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] / Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М. : Изд. ЦСУ СССР, 1928-29. – Т. 17. – С. 8-25. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php
172. Национальный состав населения СССР (согласно переписям 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 годов) [Электронный ресурс] / Перепись населения СССР // Википедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
173. Німчук В. В. Київські глаголичні листки / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1993. – 140 с.
174. Никитин В. Н. Экспериментальные подходы к продлению жизни / В. Н. Никитин // Биология старения ; отв. ред. В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1982. – С. 548-568.
175. Обсуждение явлений «жизни после жизни» [Электронный ресурс] // Твое здоровье. – М. : Знание. – №1/95. – Режим доступа к журн. : <http://lechebник.info/609/8.htm>
176. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / І. І. Огієнко. – К : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.

177. Оловников А. М. Принцип маргинотомии в матричном синтезе полинуклеотидов / А. М. Оловников // Докл. АН СССР. – 1971. – Т. 201. – С. 1496-1499.

178. Оловников А. М. Старение как универсальная хроническая «болезнь количественных признаков»: клеточное старение и РНК-зависимая ионная модуляция продуктивности генов / А. М. Оловников // Успехи геронтологии. – 1999. – Т.3. – С. 54-64.

179. Онацький Є. Українська емоційність / Євген Онацький // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 36-47.

180. Орлова И. Б. Самоубийство – явление социальное / И. Б. Орлова // Социс. – 1998. – №8. – С. 69-73.

181. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет. – К. : Основи, 1994. – 424 с.

182. Основные изменения в области старения, происшедшие в период после проведения второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения : доклад Генерального секретаря [Электронный ресурс] / Сорок пятая сессии Комиссии социального развития Экономического и Социального Совета ООН (22 марта и 7-16 февраля 2007 года), 2007. – E/CN.5/2007/7, – 24 с. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>

183. Основы социальной работы : учебник / Н. И. Бабкин, П. Д. Павленок, А. И. Яковлев [и др.] ; отв. ред. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 368 с.

184. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования / Ю. В. Откупщиков. – 2-е изд. – М. : Академия, 2005. – 316 с.

185. Павлов А. Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полеміки противъ латинянъ. – СПб. : Типографія императорской академіи наукъ, 1878. – 210 с.

186. Палмер А. Бисмарк / Алан Палмер ; [пер. с англ.]. – Смоленск : Русич, 1998. – 544 с.

187. Пепло Л. Одиночество и самооценка / Летиция Энн Пепло, Мария Мицели, Брюс Мораш ; пер. с англ. С. Баньковской // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 169-191.

188. Перлман Д. Теоретические подходы к одиночеству / Дэниел Перлман, Летиция Энн Пепло ; пер. с англ. С. Баньковской // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 152-168.

189. Перша книга Мойсеєва: Буття // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 9-71.

190. Перша книга царів // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 387-424.

191. Петрова М. К. О роли функционально-ослабленной коры головного мозга в возникновении различных патологических процессов в организме / М. К. Петрова. – Л. : Медгиз, 1946. – 95 с.

192. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 3 / Платон ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – 654 с.

193. Покровський Н. Е. Человек, одиночество, гуманизм / Н. Е. Покровский // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5-20.

194. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / [авт.-уклад. І. В. Козубовська, І. І. Мигович, В. В. Сагарда та ін.] ; за ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. – Ужгород : Гражда, 2000. – 250 с.

195. Попович Г. М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні : монографія / Г. М. Попович. – Ужгород : Гражда, 2003. – 184 с.

196. Попович М. В. Міфічні уявлення східнослов'янських племен (V-IX ст.) / М. В. Попович, В. І. Шинкарук // Історія філософії на Україні: у 3-х тт. – К. : Наук. думка, 1987– . – Т. 1 : Філософія доби феодалізму. – 1987. – С. 23-54.

197. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / Карл Поппер ; пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

198. Послання св. апостола Павла до римлян // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1252-1268.

199. Послання св. апостола Павла до Тита // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1324-1326.

200. Послання св. апостола Павла до филип'ян // Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту ; [пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 1304-1307.

201. Последующая деятельность по итогам второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения : доклад Генерального секретаря [Электронный ресурс] / Шестьдесят третья сессия Генеральной Ассамблеи ООН, 2008. – А/63/95. – 25 с. – Режим доступа : <http://www.globalaging.org/agingwatch/GA/RSGA63.pdf>

202. Потєбня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Потєбня ; добавление: П. Лавровский. Критический разбор исследования А. Потєбни // Чтения Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – М. : Университетская типография, 1865. – Кн. 2. – 102 с.

203. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей // Права человека : сборник международных договоров. – Т.1 (часть первая (В)). Универсальные договоры. – Нью-Йорк и Женева : Изд. ООН, 2002. – С. 351-354.

204. Пузанова Ж. В. Проблема одиночества (социологический аспект) / Ж. В. Пузанова. – М. : Изд-во РУДН, 1998. – 58 с.
205. Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры / В. Л. Рабинович. – М. : Наука, 1979. – 391 с.
206. Розин В. М. Культурология: учеб. / В. М. Розин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 2003. – 462 с.
207. Розов М. А. Методологические особенности гуманитарного познания / М. А. Розов // Проблемы гуманитарного познания. – Новосибирск, 1986. – С. 33-54.
208. Россет Э. Продолжительность человеческой жизни / Эдвард Россет ; пер. с пол. В. И. Бомкина, О. Д. Комаровой / ред. и послесл. Б. Ц. Урланиса. – М. : Прогресс, 1981. – 383 с.
209. Рубинстайн К. Одиночество в двух городах Северо-Востока / Карин Рубинстайн, Филипп Шейвер ; пер. с англ. С. Баньковской // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 320-342.
210. Рубинстайн К. Опыт одиночества / Карин Рубинстайн, Филипп Шейвер ; пер. с англ. С. Баньковской // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н.Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 275-300.
211. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – 2-е изд. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
212. Рыбакова Н. А. Проблема старости в европейской философии: от античности до современности / Н. А. Рыбакова. – СПб. : Алетейя, 2006. – 288 с.
213. Рыбакова Н. А. Феномен старости : монография / Н. А. Рыбакова. – Москва-Псков : Изд-во ПОИПКРО, 2000. – 169 с.
214. Садаев Д. Ч. История древней Ассирии / Д. Ч. Садаев. – М. : Наука, 1979. – 247 с.
215. Садлер У. От одиночества – к аномии / Уильям А. Садлер, Томас Б. Джонсон ; пер. с англ. И. Косивой и О. Тананакиной // Лабиринты

одинокства / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 21–51.

216. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр ; пер. А. А. Санина // Сумерки богов : перевод / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319-344.

217. Святитель Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский. Илиотропион или сообразование воли человеческой с Божественной волей / Святитель Иоанн Максимович. – К. : Оранта, 2009. – 510 с.

218. Свято-Русские Веды. Книга Велеса / перевод, пояснения А. И. Асова. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 576 с.

219. Селье Г. На уровне целого организма / Ганс Селье. – М. : Наука, 1972. – 122 с.

220. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме / Ганс Селье. – М. : Медгиз, 1960. – 255 с.

221. Селье Г. Стресс без дистресса / Ганс Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 123 с.

222. Семигіна Т. Робота в громаді: практика й політика / Тетяна Семигіна. – К. : КМ Академія, 2004. – 180 с.

223. Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию / Луций Анней Сенека ; пер. и примеч. С. А. Ошеров ; [отв.ред. М. Л. Гаспаров]. – М. : Наука, 1977. – 384с.

224. Сенека Л. О скоротечности жизни / Луций Анней Сенека // Историко-философский ежегодник '96. – М. : Наука, 1997. – С. 16-40.

225. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: пер. с англ. / Эдвард Сепир ; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 656 с.

226. Серл Дж. Р. Конструирование социальной реальности [Электронный ресурс] / Джон Р. Серл ; [реферативный пер. с англ.

А. Романова]. – [Б. м., 1999]. – URL. – Режим доступа : <http://www.iu.ru/biblio/archive/ser1%5Fsocial%5Fcreality%5Fcreation/>

227. Сидоренко С. А. Бездомность: создание социального дна (обзор) / С. А. Сидоренко // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология. Реферативный журнал. – М. : ИНИОН РАН. – 1995. – № 3. – С. 140-149.

228. Симеонова Л. Маленькая книжка о любви : научно-популярная литература / Лидия Симеонова ; пер. с болг. Л. В. Блинников. – М. : Республика, 1992. – 173 с.

229. Сковорода Г. Діалог. Ім'я йому – потом Зміин / Григорій Сковорода // Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – С. 135-171.

230. Сковорода Г. Листи до М. І. Ковалинського / Григорій Сковорода // Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – С. 218-288.

231. Сковорода Г. Цицерон. О старости : переклади / Григорій Сковорода // Сковорода Г. Повна академічна збірка творів ; за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан ; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – С. 1009-1039.

232. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / Григорій Сковорода ; за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

233. Скулачев В. П. Старение организма – особая биологическая функция, а не результат поломки сложной живой системы: биохимическое обоснование концепции Вейсмана / В. П. Скулачев // Биохимия. – 1997. – Т. 62. – С. 1369-1399.

234. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Нейл Смелзер ; [науч. ред. В. А. Ядов]. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

235. Сови А. Постарение населения и омоложение общественных институтов / Альфред Сови // Какое будущее ожидает человечество? / пер. с

фр. И. А. Егоров, Л. И. Свободова, В. Л. Шелепин ; под. общ. ред. А. М. Румянцева. – Прага : Мир и социализм, 1964. – С. 173-181.

236. Соловьев Вл. Сочинения: в 2 т. / Вл. Соловьев ; сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги. – М. : Мысль, 1998. – Т.1. – 892 с.

237. Социальная геронтология. Словарь–справочник / [Авт.–сост. Н. Ф. Басов], – М. : СТИ МГУС, 2000. – 242 с.

238. Социальная политика и социальная работа: гендерные аспекты: учеб. пособ. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 163с.

239. Соціальна робота : навч. посіб. / [В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич та ін.] ; Інститут вищої освіти АПН України, Державний центр соціальних служб для молоді // Соціальна робота. Книга II. – К. : ДЦССМ, 2002. – 440 с.

240. Соціальна робота : Короткий енциклопедичний словник / [В. П. Андрущенко, В. І. Астахова, В. П. Бех та ін.] ; Інститут вищої освіти АПН України, Державний центр соціальних служб для молоді // Соціальна робота. Книга 4. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.

241. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко [та ін.]. – К. : ДЦССМ, 2004. – 256 с.

242. Соціальна робота в Україні: перші кроки / під ред. В. Полтавця. – К. : КМ Academia, 2000. – 236 с.

243. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2010 р. Доповідь [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

244. Спасокукоцкий Ю.А. Влияние биологически активных веществ на процессы старения / Ю. А. Спасокукоцкий, Л. И. Барченко // Биология старения / отв. ред. В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1982. – С. 586-600.

245. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : Гос. изд. политической литературы, 1957. – Т. 1. – 632 с.

246. Стрелер Б. Время, клетки и старение / Б. Л. Стрелер ; пер. с англ. и предисл. проф. В. В. Алпатова. – М. : Мир, 1964. – 253 с.
247. Стулова Э. С. Даосская практика достижения бессмертия / Э. С. Стулова // Из истории традиционной китайской идеологии / под ред. О.Л. Фишмана. – М. : Наука, 1984. – С. 230-270.
248. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / Ян Стюарт-Гамильтон ; [пер. с англ. А. Н. Дмитриевой]. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.
249. Стюарт-Гамильтон Я. Что такое психология / Ян Стюарт-Гамильтон ; [пер. с англ. Н. Мальгиной]. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
250. Тендрякова М. В. Мужские и женские возрастные инициативы (Вариант постановки проблемы) / М. В. Тендрякова // Этнографическое обозрение. – М. : ИЭА РАН, 1992. – № 4. – С. 29-41.
251. Теория социальной работы: учебник / под ред. проф. ТЗЗ Е. И. Холостовой. – М. : Юристъ, 1999. – 334 с.
252. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: учебн. пособ. / С. В. Тетерский. – М. : Академический проект, 2002. – 496 с.
253. Технології соціально-педагогічної роботи: навч. посіб. / за заг. ред. проф. Капської А.Й. – К. : УДЦССМ, 2000. – 240 с.
254. Тиллих П. Искусство отчаяния / Пауль Тиллих // Кризис сознания : сборник работ по «философии кризиса». – М. : Алгоритм, 2009. – С. 186-191.
255. Тілліх П. Мужність бути. Небуття і тривога / Пауль Тілліх ; пер. А. Кирчів // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 37 – С. 8-29.
256. Торчинов Е. А. Даосизм: опыт историко-религиозного описания / Е. А. Торчинов. – СПб. : Лань, 1998. – 448 с.
257. Третя книга Мойсеєва: Левит / Біблія або книга святого письма старого й нового заповіту. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – С. 122-158.

258. Україна на шляху до десятої річниці Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку : наук. вид. / М-во охорони здоров'я України, Держ. комітет статистики України, Фонд народонаселення ООН ; укл. В. Стешенко. – К. : [б. в.], 2003. – 40 с.

259. Українські народні казки / упор. Оксана Іваненко. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1950. – 165с.

260. Федоров Н.Ф. Философия общего дела / Н.Ф. Федоров. – СПб., 1913. – Т. 2. – 237 с.

261. Философия социальной работы : монография / под ред. В. И. Митрохина. – М. : Союз, 1998. – 173 с.

262. Философия : учеб. / под ред. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юристь, 1998. – 520 с.

263. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия / Э. Финк ; пер. А. Гараджи // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревич ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 357-402.

264. Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы: (Историко-понятийный аспект) / М. В. Фирсов ; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Ин-т практ. Психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 192 с.

265. Фирсов М.В Теория социальной работы : учеб. пособ. / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. – М. : Владос, 2000, 2001. – 432 с.

266. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

267. Франко І. Що таке поступ? / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : в 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 300-348.

268. Франц М.-Л. Процесс индивидуации / Мария-Луиза фон Франц ; [пер. с англ. Н. А. Сиренко] // Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-

Л. Франц, Дж. Л. Хендерсон, и др. ; под общ. ред. С. Н. Сиренко. – М. : Серебрянные нити, 1998, – С. 155-226.

269. Фрейд З. Влечения и их судьба / Зигмунд Фрейд ; пер с нем. М. В. Фульф, Р. Ф. Додельцева. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 432 с.

270. Фрейд З. Размышления о войне и смерти / Зигмунд Фрейд // Архетип. – 1995. – № 2. – С. 17-24.

271. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. – М. : Наука, 1978. – 606 с.

272. Фролькис В. В. Природа старения. Биологические механизмы развития старения / В. В. Фролькис. – М. : Наука, 1969. – 184 с.

273. Фролькис В.В. Старение и увеличение продолжительности жизни / В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1988. – 241 с.

274. Фролькис В. В. Синдром старения / В. В. Фролькис // Наука и жизнь. – 1991. – №8. – С. 92-96.

275. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя / Эрих Фромм. – М. : Изида, 2004. – 399 с.

276. Фромм Э. Человек для себя: Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм ; [пер. с англ. Л. А.Чернышевой]. – Мн. : Коллегиум, 1992. – 253 с.

277. Фромм Э. Ситуация человека – ключ к гуманистическому психоанализу / Эрих Фромм // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 443-482.

278. Хайдеггер М. Бытие и Время / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихин. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.

279. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер ; пер. В. Бибихина) // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 314-386.

280. Харитонова Е. В. Анализ личностных особенностей людей пожилого возраста / Е. В. Харитонова // 3-я Российская конф. по экологической психологии : тезисы. – М. : [б. и.], 2003. – С. 242-244.

281. Харитонова Е. В. Гендерные аспекты одинокой старости [Электронный ресурс] / Е. В. Харитонова // Мужское и женское в культуре : междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, 26-27 сентября 2005 г. : материалы. – Режим доступа к журн. : <http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/konferencia/haritonova.htm>

282. Харитонова Е. В. Психологический портрет пожилого человека/ Е. В. Харитонова // Методологические проблемы современной психологии: иллюзии и реальность : сборник. – Томск : [б. и.], 2004. – С. 296-301.

283. Хейзинга Й. Homo Ludens. Человек играющий / Йохан Хейзинга ; сост., предисл. И пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова ; коммент., указатель Д. Э. Харитоновича. – М. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.

284. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.

285. Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима / Г. Хефлинг ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1992. – 271 с.

286. Хобсбаум Э. Век капитала / Э. Хобсбаум ; пер. с англ. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – С. 303-312.

287. Холл Келвин С. Теории личности / Кэлвин С. Холл, Гарднер Линдсей ; пер. с англ. И. Б.Гриншпун. – М. : «КСП+», 1997. – 720 с.

288. Холостова Е. И. Социальная работа с пожилыми людьми: учеб. пособ / Е. И. Холостова. – 4-е изд. пер. и доп. – М. : ИТК «Дашков и К», 2007. – 348 с.

289. Хоровиц Л. М. Прототип одинокой личности / Л. Хоровиц, Р. Френч, К. Андерсон // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 243-274.

290. Хто такі українці з точки зору соціології та статистики [Електронний ресурс] / Добірка досліджень // Тижневик «Коментарі:» від 29.04.2010. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/print/374891>
291. Храмова В. До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3-35.
292. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
293. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 66-96.
294. Цицерон. О старости / Цицерон ; [пер. В. О. Горенштейн] // Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / [отв. ред. С. Л. Утченко]. – М. : Наука, 1974. – С. 7-30.
295. Честертон Г. К. Эссе / Г. К. Честертон ; пер. с англ. Н. Л. Трауберг // Самосознание европейской культуры XX века / сост. Р. А. Гальцева. – М. : Изд-во политической литературы, 1991. – С. 208-229.
296. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Д. І. Чижевський ; підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків : Прапор, 2004. – 272 с.
297. Шахматов Н. Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное / Н. Ф. Шахматов. – М. : Медицина, 1996. – 304 с.
298. Шахматов Н.Ф. Старение. Норма и патология / Н. Ф. Шахматов // Психология старости. – Самара : Бахрах-М, 2004. – С. 228-322.
299. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. – М. : Прогресс, 1973. – 344 с.
300. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем. Е. Е. Нечаевой-Грассе] ; сост. и посл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.
301. Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу

філософії у ВНЗ) / В. І. Шевченко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – IV, 244 с.

302. Шевченко Т. Плач Ярославни / Тарас Шевченко // Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви / Вид. підг. Л. Махновець. – К. : Наукова думка, 1967. – 524 с.

303. Шевчук П. І. Соціальна політика / П. І. Шевчук. – [2-е вид.]. – Львів : Світ, 2005. – 400 с.

304. Шейдт Р. Экология старения: иллюстрации из сельского Канзаса / Рик Шейдт // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, №6. – С. 47-61.

305. Шелер М. Положение человека в космосе / Макс Шелер ; пер. А. Филиппова // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31-95.

306. Шилов Ю. О. Брама безсмертя / Ю. О. Шилов. – К. : Журн. «Український світ», 1994. – 384 с.

307. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури / Ю. О. Шилов. – К. : Аратта, 2002. – 272 с.

308. Шилов Ю. А. Прародина ариев: История, обряды и мифы / Ю. А. Шилов. – К. : СИНТО, 1995. – 744 с.

309. Шичалин Ю. А. Александрийская школа / Ю. А. Шичалин // История философии: Запад-Россия-Восток : в четырех книгах. (Кн. 1. : Философия древности и средневековья). – М. : Греко-латинский кабинет, 1995 – С. 188-192.

310. Шлемкевич М. Душа і пісня / Микола Шлемкевич // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97-112.

311. Шмальгаузен И. И. Проблема смерти и бессмертия / И. И. Шмальгаузен. – М. – Л. : ГИЗ, 1926. – 92 с.

312. Шмелева Н. Б. «Третий» возраст и его проблемы. Технологические аспекты социальной работы с пожилыми людьми / Н. Б. Шмелева // Социальная работа. – 1995. – № 2. – С. 64-66.

313. Шмидт П. Ю. Борьба со старостью / П. Ю Шмидт. – Л. : Гос. изд-во, 1924. – 80 с.
314. Шопенгауэр А. Афоризмы жизненной мудрости / Артур Шопенгауэр // Свобода воли и нравственность. – М., 1992. – С. 260-284.
315. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / Артур Шопенгауэр ; пер. с нем. Н. М. Губского. – М. : Советский писатель, 1990. – 230 с.
316. Эйсенсен И. Одиночество и разведенный мужчина преклонного возраста / Ион Эйсенсен ; пер. с англ. Е. Егоровой // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 433-452.
317. Эмануэль Н. М. Антиоксиданты в пролонгировании жизни / Н. М. Эмануэль // Биология старения / отв. ред. В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1982. – С. 569-585.
318. Эмануэль Н. М. Некоторые молекулярные механизмы и перспективы профилактики старения / Н. М. Эмануэль // Изв. АН СССР, сер. Биол. – 1975. – № 4. – С. 785-794.
319. Энциклопедия афоризмов / сост. Л. Г. Стахурская, М. Ф. Иванова. – Симферополь : «Реноме», ИД «Квадранал», 2005. – 576 с.
320. Эпос о Гильгамеше / пер. с аккадского И. М. Дьяконова ; [отв. ред. В. В. Струве]. – Репр. воспр. изд. 1961 г. – СПб. : Наука, 2006. – 218 с.
321. Эриксон Э. Г. Детство и общество ; пер. с англ. / Эрик Г. Эриксон. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
322. Юнг К. Психологические типы / Карл Юнг ; пер. с нем. С. Лорие, перераб. и доп. В. Зеленским ; под общ. ред. В. Зеленского. – М. : «Университетская книга», 000 «Фирма «Издательство АСТ», 1998. – 720 с. – (Классики зарубежной психологии).

323. Юнг К. Г. Архаичный человек / К. Г. Юнг // К. Г. Юнг. Проблемы души нашего времени ; пер. с нем. – М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 158-184.
324. Юнг К. Г. Избранное : пер. с нем. / К. Г. Юнг. – Мн. : Попурри, 1998. – 448 с.
325. Юнг К. Г. О природе психе : сборник / К. Г. Юнг ; пер с англ. ; отв. ред. С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – С. 7-94.
326. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации ; пер. с нем. / К. Г. Юнг ; Ин-т психологии РАН. – М. : Наука, 1996. – 269 с.
327. Юнг К. Г. К вопросу о подсознании / Карл Густав Юнг ; [пер. с англ. Н. А. Сиренко] // Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. Франц, Дж. Л. Хендерсон, и др. ; под общ. ред. С. Н. Сиренко. – М. : Серебряные нити, 1998, – С. 13-102.
328. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич. – К. : Абрис, 1993. – 416 с.
329. Яворський С. Філософські твори: у 3-х т. / Стефан Яворський. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. 1 – 632 с.
330. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Д. Ялом ; пер. с англ. Т. С. Драбкиной. – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 576 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
331. Янг Дж. Одиночество, депрессия и когнитивная терапия: теория и ее применение / Джеффри И. Янг ; пер. с англ. З. Кагановой // Лабиринты одиночества / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 552-593.
332. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів / упоряд. М. Шафовал. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
333. Ярошевский М. Г. Ганс Селье – творческая личность и исследователь творчества (вместо послесловия) / М. Г. Ярошевский, И. С. Хорол // Селье Г. От мечты к открытию: Как стать учёным ; пер. с англ.

Н. И. Войскунской / общ. ред. М. Н. Кондрашовой, И. С. Хорола. – М. : Прогресс, 1987. – 368 с.

334. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории ; пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – С. 287-418.

335. Ясперс К . Собрание сочинений по психопатологии: в 2-х т. / К. Ясперс. – М. : Академия ; СПб. : Белый Кролик, 1996. – Т.1. – 350 с.

336. Adler A. Individual Psychology / Alfred Adler // Psychologies of 1930 ; In C. Murchison (Ed.). – Worcester, Massachusetts : Clark University Press, 1930. – P. 395-405.

337. Baltes P. B. The aging mind: Potential and limits / P. B. Baltes // The Gerontologist, 1993. – Vol. 33. – P. 580-594.

338. Erikson E. H. Vital Involvement in Old Age / Erik H. Erikson, Joan M. Erikson, Helen Q. Kivnick. – New York ; London : W. W. Norton & Co., Inc., 1986. – 352 p.

339. Erikson E. H. Life cycle / Erik H. Erikson // In International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York : Crowell Collier & Macmillan, 1968. – Vol. 9. – P. 286-292.

340. Erikson E. H. The life cycle completed / Erik H. Erikson. – New York : Norton, 1982. – 108 p.

341. Murray H. A. Components of an evolving personological system / H. A. Murray // International encyclopedia of the social sciences ; In D. L. Sills (Ed.). – New York : Macmillan and Free Press, 1968. – Vol. 13. – P. 5-13.

342. Rank O. Will therapy: an analysis of the therapeutic process in terms of relationship / Otto Rank ; Translated by Jessie Taft. – New York : Alfred A. Knopf, 1936. – 291 p.